

Василь Чапленко

Загибель
Теремітька

ВАСИЛЬ ЧАПЛЕНКО

ЗАГИБІЛЬ ПЕРЕМІТЬКА

П О В І С Т Ь

diasporiana.org.ua

НЬЮ-ЙОРК

1961

Printed by A. Orel, 363 Grove St., Perth Amboy, N. J.

ТЕТРАЛОГІЇ „СІЧЕСЛАВЩИНА” КНИЖКА ТРЕТЯ

Перша книжка — „Шівтора людського“, друга — „Українці“, третя — „Загибіль Перемітька“, четверта — „Люди в тенетах“.

Ч А С Т И Н А П Е Р Ш А

Автобус гойднувся востаннє і спинився проти контрольної хвіртки заводу імени Г. Петровського.

Перемітько підвівся, щоб виходити. Але поперед нього встав ще один пасажир, що сидів перед ним. Пасажир якомсь незграбно вилазив з вузького сидіння, зачіпався там ногами, ціпком. Його широка, в чесучевому кітелі спина затулила вихід, і Перемітькові довелося чекати, поки той пройде у вузькій двері.

На землі пасажир став так, наче ступнув однією ногою в скіпець: був кривий на одну ногу. Але, ступнувши так, він зразу ж оглянувся — і... стрівся з Перемітьком очима саме тоді, як той, перехилившись, виходив з автобуса. І вони обидва пізнали один одного. Тільки ж і в того, і в того на мить свинуло вагання — признаватись чи ні. А в Перемітька ще й тривога!

Це ж бо зустрілися випадково не стак колишні товариші, як недавні вороги. Товаришами вони були до революції 1917 року, як училися в політехнічному інституті, а ворогами стали під час революції. Один з них, як українець, був у „петлюрівцях”, а другий, „русак” — у червоній гвардії, і ото там здобувсь на каліцтво. А як переможцем вийшов „русак”, а переможений українець, поселившись у чужому місті, приховував свій „злочин”, то цьому останньому зустріч і була особливо прикра. Ба й небезпечна навіть. Адже „русак” міг тепер виявити його минуле, повідомити, куди слід про цього „петлюрівського отамана”. Правда, тепер, за НЕП'я, колишні події стали вже призабуватись потроху, та „русак”, як людина партійна, ще міг йому пошкодити. Звідси й тривога в Перемітьковім погляді, що її й кривий, либонь, спостеріг.

Але слова мимохить зірвалися обом із уст.

— Перемітько?

— Товариш Мітя'єв?

І подали один одному руки.

— Ти... ви теж сюди? — кивнув Перемітько головою в бік заводу.

— Так... Я тут почав працювати.

— О, то ми будемо разом...

Мітяєв спинився, вийняв цигарки і запропонував Перемітькові. Але той відмовився: не курив.

Пішли до контрольної хвіртки: Мітяєв — своєю нерівною ногою, ступав ритмічно у скіпці, коливався, натягаючи важким тілом на короткий ціпок, Перемітько мимоволі запобігливо (так!так!) придержував ходу, щоб тому... догодити. Стрункий і вродливий, він просто жалюгідно тупцявся біля каліки Мітяєва.

Мітяєв сказав, що він ще тільки знайомиться з виробництвом, бо тільки два дні, як його настановлено на директора. Нарком Важпрому особисто телеграфував йому...

Директором?! Той, хто все знає про його минуле, буде його начальником! Ця новина просто приголомшила Перемітька. Не знав, на яку ступити, яким тоном говорити. Голос його раптом цілком утратив той відтінок баска, що до нього він сам з приємністю часом прислухався, бо вважав, що басок надавав йому більшої „солідности”. Вийняв, збентежений, хустку, щоб витерти пітне' чи то від спеки, чи то від... пригоди обличчя. Не тільки обличчя, а й шию та груди попід розхрістаною сорочкою, що неприємно липла до тіла.

Спека бо, справді, була немилосердна. Високе літнє сонце порозпікало геть чисто все: пісок під ногами, асфальт стежки-доріжки, що став м'який, як віск, жухелевий паркан, залізну ручку хвіртки. А з заводського подвір'я, як з величезної печі, просто било нагрітим повітрям, газами, димом, пилом. Дихати було важко.

Спеку-духоту відчував і Мітяєв. Може, ще більше, як Перемітько, бо був важкий, огрядний. Піт великими краплями рябив на його округло-широкому, безбровому виду, на кирпатовому носі. Його маленькі сірі очі аж плавали в тому поту, як скалки зеленої оливи. І в тих очах нічого, крім страждання від спеки, не можна було добачити. У всякому разі ніякої ворожості до себе Перемітько в тих очах досі не спостеріг. Ба навіть міг би сказати, що в них світилася розм'якшена, розтоплена спекою добрість.

— Це добре... дуже добре, — сказав Перемітько.

— Що саме? — не добрав зразу Мітяєв, не добрав чи не розчув, бо саме в цю мить загув заводський гудок, туго й потужно з близької відстані. Перемітько переждав, поки той гуд обірветься (а він обірвався густим басом-відлунком, що розійшовся на всю околицю), тоді сказав:

— Що ви будете в нас директором... Для такого великого підприємства потрібен добрий керівник...

Обидва вже рішуче перейшли на „ви”, ніби цим перекреслили колишнє шкільне товаришування.

Перемітько силкувався говорити баском, по-діловому, але виходив жалюгідний „рабський” голос. Аж він зубами з досади на самого себе скрипнув. Чи він часом не перебільшує небезпеки?

Вони пройшли в контрольну хвіртку. Сторож улесливо привітався до „товариша директора”, та той тільки кивнув недбало головою. Але ж ізнов таки, мабуть, не з пихи, а від спеки.

Прямо від контрольної ішов місток-естакада, що спиналась на високих „журавлиних” ногах над широким заводським подвір'ям. Подвір'я те було списане блискучими парами рейок, а понад краями геть зашеретоване довгими валками вагонів та платформ з іржаво-червоною рудою, з купами скалок із чорноблискучого сонця-антрациту, з усякою мертвою каліччю — залізною ла'манню для мартенів. Попід самим містком пробігали раз-у-раз жваві паротяжики, бадьоро погукували своїми тоненькими свистками, перетягали тії валки, як разки намиста з місця на місце, робили якийсь там лад у тому безладді.

Естакада вела в напрямі до гігантської колони домен, до величезних глеків-газосховищ (кавперів), що їх попереплітали рукава рур, як ліяни в тропічному лісі переплітають стовбури дерев.

Ще здаля було чути й відно, як там усе шипіло, гуло, дзенькало, закутувалося парою й димом.

Не дійшовши до краю містка, Мітяєв пошкандибав бічними сходами до головної контори. Але, прощаючись, запросив Перемітька до себе додому, сказав, що буде чекати.

— Заходьте якнебудь! Я живу на Чечелівці... тут ось недалеко... І сказав адресу.

Заходити? Але ж тоді можуть виникнути спогади! Будь-яка дурниця може викликати розмову про його „злочин”, про його участь у протирадянській боротьбі. Це поставило Перемітька в найскрутніше становище. Краще б вони були „шапково” знайомі: випадково б зустрічалися, вітали-ся й розходилися. І Мітяєв, може б, не згадував нічого. А так: піти — біда і не піти — лихо. Як не піти, він може обра-

зитись. Може навіть добачити в цьому продовження колишньої до нього ворожості.

Голова Перемітькові розламувалась. І з такою головою він спустився в саму гуцу заводського двиготу-шуму. Але цей шум, усе це пекло металу, вогню, ки'птяви тепер були далекі від нього, чужі. Він, здавалась, нічого не бачив, не чув, заглиблений у свої переживання.

— О! Та це ж Павло Петрович! Чого ви такий набурмосений?

Перед ним стояла, з якимись паперами в руках, Любина Загребельна. Ішла з головної контори до цехової і на нього нахопилась. Смагляве її обличчя, чорні дугасті брови, веселі віясті очі грали радістю дівчої вроди. З-під злегка пофарбованих губів блискали білі зуби, засвічуючи чарівним усміхом смаглявість її цери.

Притулилась жартівливо до його лікта, зазирнула в вічі.

— Чого ви, кажу, такий? Скривились, як середа на п'ятницю...

— Хіба?

— Авжеж. Ось гляньте на себе!

Вона швиденько вийняла з своєї торбинки дзеркальце і піднесла йому до очей. Перемітько неухажно глянув: справді, вираз його обличчя був не дуже веселий, брови зломались гачками біля перенісся, зробивши прикру зморшку, губи гірко скривились, навіть чорненькі „англійські” вусики не прикрашували їх. Наче щось кисле з'їв...

— Ну, як? Дуже гарний? Настовбурчився, як гава на вітер.

А грайливо-усміхнені очі — чорно-блискучі грудочки антрациту — казали щось зовсім-зовсім інше, що й оті нахмурені чорні брови, і трикутничок „англійських” вусиків, і ота трохи закопилена губа, і басок (басок знову бринів нормально) їм, тим очам, дуже до вподоби, і що саме власниця їх, Любина б то Загребельна, залюбки пригорнулася би до нього не тільки жартома.

— Голова трохи болить, — мовив Перемітько. — Від спеки, мабуть...

І він узявся рукою за чоло.

— Болить? — скинулася дівчина стривожено. — Та ви й зблідли трохи...

Зняла з чола його руку, а натомість приклала свою. Війнула в обличчя напахченим рукавом батистової блюзочки.

— Ви маєте пал, — сказала. — Мусите завтра ввечері прийти до нас, щоб я знала, чи здорові. Добре?

Перемітько сказав, що прийде.

— Отже, до завтра! А тепер біжу, бо ніколи... Дивіться ж, приходіть!

І вона вітряно майнула, лишивши в Перемітькових очах розкрилля своїх брів, „антрацитову” гру очей, а в вухах — співучий, милий голос.

Еге, це була дівчина, що вносила багато в його життя, що про неї він таки частенько мріяв, дарма що ще й найменшим натяком не дав їй цього на розум. Та й уся родина Загребельних була йому приємна — старенький симпатичний батько, старий мануйлівський „просвітянин”, господарна мати, трохи, правда, гостра на язик, ну, й вона сама, Любина. Він у них часто бував, і вони вже, либонь, уважали його за свого, трохи чи не за... майбутнього зятя.

Зустріч з Любиною трохи Перемітька заспокоїла, і він уже спокійніше пішов до свого сталеварного цеху. Проїшовши хмару пари, що шипіла біля поблизької домни, він переступив піщаний рівчак, що ним доменники випускали готовий чавун, ширяли важкими жердинами в домну, і звідти лилося вогненне течиво. Гарячий струмінь витопленого чавуну гадом звивався в своєму річищі і тік до виливниць. Спалював усе, що траплялось на його шляху, справді, як той гад, сичав.

А згорі пекло сонце, влучаючи промінням, як пострілами, в високі верхи домен, в голови людям, позакривані широкими брилями, що звисали аж на плечі.

З доменного цеху Перемітько перейшов до мартенівського, а там на нього ще дужче вдарило духотою, мартенівські печі засвітили відьомськими очима спостережних віконць. Похопився проскочити залізною драбиною-верандою повз одну з них, гарячу, як пекло, і опинився в своєму цеху.

Високий, укритий десь угорі прозорими шибамі, цех двигтів, дзеленчав, схитувався від руху попід стелею зводів, що розносили в повітрі важкі виливки чавуну, брали з плятформ і переносили до грушоподібних конверторів.

Але сонця тут уже не було, тут сяяли свої власні вогні. Саме, коли Перемітько прийшов, один з конверторів перевернувся, і з його горла полився протуберанець розтопленої сталі. Ціла іскряна завирюха розліталася в повітрі.

Незабаром Перемітько пірнув у звичну роботу своєї переміни і, здавалося, зовсім заспокоївся після зустрічі з Мітяєвим.

— „Може, він мене й не займе, — подумалось йому, — бо запросив же до себе..”

Увечері наступного дня (була субота) Перемітько поїхав до Загребельних.

Загребельні жили на лівому боці Дніпра, на Воронців-

ці, у куті між двома рукавами соші, що спускалася з високої спини двоповерхового мосту через Дніпро. Один рукав тієї соші йшов прямо понад залізничим висипом, а другий за-вертав праворуч (як дивитися з мосту) вздовж Дніпрового берега. Від лівого рукава відокремлювався ще один відгілок і зникав у вікні тунелю під залізничим висипом. Цей відгілок вів до амурських заводів, що чорними, закуреними корпусами й шпичаками димарів зводилися зразу ж за висипом.

Соша спускала з мосту й виносила на міст безкраї валки селянських возів, що їхали на базар та з базару, міських бендюгів, високоресорних каруц. А все це рухалося з оглушливою від мостинцю цокотнявою, з трахкотом-гуркотом, з дзенькотом заліза. Вряди-годи поміж цією дрібною посувалися ваговози, як якісь бронтозаври серед дрібнішого звіриноного натовпу. Заводи за залізничим висипом теж ніколи не сліяли свого приглушеного двиготу-шуму. Час від часу це одноманітне звукове тло протинали гармидером-вітром поїзди — пролітали високим висипом, як страхітливі привиди, особливо вночі, з вогнями й іскрами. І вже зовсім стирав з лица землі це дрібне жебоніння, брязкотіння й гуркіт заводський гудок, що видирався з якоїх там горлянки о шостій годині вранці та о третій удень, видирався низьким рипом, а потім широко розходився понад буд'влями, понад Дніпром і йшов кудись у степ Лівобережжя.

Але Воронцівка сховалась у свої густі садочки і, здавалось, не чула цієї тарахкотняви, скреготу, гудків, свистів, не бачила нахмурених, задимлених заводів, що звішували над нею важкі гриви свого диму. Вона переходила далі навіть у дружну зграйку справжніх селянських хат с. Мануйлівки, на всю Україну відомої своєю українською національною свідомістю та колишньою „Просвітою”. Будинок цієї „Просвіти” ще й тепер стояв на протилежному кінці цієї соломоверхої оазис серед фабрично-заводських споруд Амура й Нижньодніпровського, стояв над тим рукавом соші, що, відокремившись біля мосту, завертав потім на схід до м. Самарчика.

Щоб добути на подвір'я Загребельних, Перемітько мусив поклацати важким залізним язиком-клямкою біля високої, зеленою фарбою пофарбованої хвіртки, що разом із таким же високим і зеленим парканом затуляла подвір'я від вулиці. Це подвір'я й чепурний, кубічної форми домок під залізом, пофарбованим уже червоною фарбою, були неприступні для сторонніх, як якийсь середньовічний замок. А для більшого постраха на хвіртці ще була намальована й лютовийшкірена собака морда з перестережливим написом: „У дворі злий собака”.

Клацання важкої клямки в глухому завулку було чутніше за віддалений по-вечірньому приглушений двигіт амур-

ських заводів та проріджену вже цоко'тняву соші. Здавалось, усі пожилці сусідніх домиків виглянуть здивовано на це клацання з вікон. Скажуть або подумають: „Що таке? Звідки таке порушення вечірнього спокою й спочинку?”

Але цього не сталося. Усі домики, обабіч Загребельних і навпроти, через вулицю, були мовчазно-замкнені в собі, а залізні прогоничі міцно притискали віконниці на вікнах.

Тільки через деякий час на подвір'ї в Загребельних загавкав собака, і загавкав не тому, либонь, що був злий, як про це написано на хвіртці, а тому, що його тим клацанням розбудили. Бо гавкав він сонно і більше, мабуть, оглядався на господарів, давав їм знати, аніж лякав „ворога”, що добирався так пізно до їхньої фортеці. Незабаром після цього у дворі почувалася хода' старого Загребельного. Якусь хвилину старий торгав дрючком-засувом, а тоді відчинив хвіртку, придивився в сутінях до спричинника „шуму”.

— А! — щиро зрадів гостеві. — Це ви, Павле Петровичу? Заходьте, заходьте...

І він, подавши Перемітькові руку, пропустив його повз себе на подвір'я, а сам знов зачинив хвіртку, засунув ізсередици дрючком. Низенький, сивенький (але кошлаті темні брови), з невеличкими „українськими” вусами, в жовтому плюшевому піджачку, з вишиваним коміром сорочки, він, бачилось, був живим утіленням спокою в цьому невеличкому дворіку. Перемітько не так міг у сутінях роздивитись на ці „деталі”, як просто знав „напам'ять” його образ. І така „гармонія” двору й господаря була йому дуже до мислі. Подобався йому й увесь цей затишок — спокійний куточок серед гуркітливого фабрично-заводського міста.

Гукнувши на собаку, що стояв, прив'язаний, біля своєї буди і вже зовсім мирно погавкував, господар повів гостя не до хати, а в садочок. Увесь бо цей невеличкий дворик, чотирикутник, стиснутий між сусідніми дворами, був виповнений гущавиною з вишень, слив, морель та бузку (бузок попід парканами як заслона від сусідів). У цьому садочку, проти хатнього ганку, стояв круглий дощаний столик на одній нозі, як гриб-велетень, що виріс у холодку. Біля цього столика вся родина Загребельних літнього часу здебільшого й перебувала. Тут снідали, обідали й вечеряли, тут і працювали: старий, що працював на залізниці рахівником, рахував свої рахунки, як брав роботу додому, або читав газету, стара господиня шила чи плела, Любина теж звичайно була чимсь зайнята. Навіть гостей, якщо це були такі „свої люди”, як Перемітько, приймали тут таки.

— Сідайте ж! — указав господар гостеві на лавку, й собі сідаючи. — А я оце в которий уже раз переглядаю стару „Раду”.

— Яку „Раду”? — спитав Перемітько, сівши.

— Та Чикаленкову ж газету... що Чикаленко видавав 1906-1914 роками. Ось цю...

Він поклав руку на розгорнутий річник, оправлений з любов'ю в тверді палітурки.

— Культурна була газета, — повів далі старий. — Після неї вже такої не було в нас... хібащо „Нова Рада”, що її видавали 1917 року, та й то вже не те.

— А за революції були ще такі добрі газети, як „Народня воля”, „Робітнича газета”, — згадав Перемітько.

— Е, — махнув рукою старий, — куди їм до „Ради”! Бо хто в них писав? Якісь жевжики! А в „Раді” ж писали такі, як Сергій Єфремов, Андрій Ніковський... підписувався „Василько”. Ці люди знали, що писати і як писати... Ось наприклад...

Він виїняв з нагрудної кишені піджака окуляри, наклав їх на носа, начепивши навушники на вуха, і взяв перегортати річник, щоб знайти якусь там статтю, але вже було так темно, що ніяк було читати, — і він махнув рукою.

— Е, вже не видно... Я вам якось покажу, як Єфремов писав...

У садочку вже не можна було розрізнити окремих дерев, усе зливалося в суцільну гущу від того присмерку, що позастрявав між гіллям, у кущах, попод парканами. І в цьому присмерку дедалі настирливіші ставали комарі, що, дзизкаючи, нападали на розмовників, і тим доводилося раз-у-раз відмахуватися від нахаб. Десь під ганком сюрчав невтомний цвіркун — на посуху, либонь.

Відвівши очі від газети і знявши з носа окуляри, старий Загребельний узяв розповідати про 1905-ий і наступні після нього роки, коли вони (їхнє покоління) заходилися були біля „української” роботи і в Києві, і тут, у Січеславі. А в Мануйлівці вони збудували будинок „Просвіти”. Найбільше клопотались, крім нього, ще Микола Ємець, брати Сторублі, родина Чорнот, Ларин...

Для Перемітька це все не було за новину, але старий любив це згадувати.

— Я ж, можна сказати, трохи чи не кожен цвях власними руками в тій „Просвіті” забивав... А тепер там клуб якийсь, босота з Сахалину посіла, — закінчив сумно. — Я, знаєте, й проходити там не можу, так боляче. Боляче, що в нашому домі, в українському стилі збудованому... Ви ж бачили там вікна? Лутки вгорі на різках позрізовані... І отам тепер тільки кацапську мову й чути... Пізніше Ємець, що оженився з дочкою місцевого поміщика Бикова... Биков був українець, хоч і з російським прізвиськом, навіть вірші українські писав... Ємець збудував собі в цьому стилі триповерховий

будинок, вікнами на Дніпро. Може, бачили, як проходили отам сошею? — махнув він рукою назад себе. — Ще більший і краший дім у цьому стилі збудував у Січеславі на Катерининському проспекті Хрінників, український мільйонер...

На ганок вийшла стара Загребельна.

— З ким то ти, Миколо, гомониш? — спитала чоловіка.

— А вгадай...

Господиня зійшла з ганку і ще здаля впізнала Перемітька.

— А, бач, хто! — озвалася привітно. — Добрий вечір!

Це була жінка на літі вже, але ще бадьора й діяльно-рухлива. Перемітько знав — ніколи вона не сиділа без діла, все щось робила по господарству, а як був голод 1922 року, їздила по хліб на Полтавщину, міняла там одяг і привозила не тільки для своєї родини, а й продавала на базарі. Уміла й язиком орудувати, і Перемітько, правду кажучи, її побоювався, у всякому разі був обережний у мові, як говорив з нею.

Була огрядніша за свого чоловіка, верховодила в хаті, але й не переступала межі: знала, де спинитись, коли треба було не вронити гідності й поваги всіма шанованого Миколи Лавроновича.

Любина вдалася в батька — не в неї, і зовнішніми ризами (чорняво-смаглява), і вдачею.

Перемітько похопився підвестися господині назустріч і щиро потиснув їй руку.

— Та чого ж ви сидите по'темки? — звернулась вона до чоловіка. — Я скажу Любині, щоб винесла світло.

І пішла назад до хати.

— Але не забувайте, Миколо Лавроновичу, того, що зробило й наше покоління під час останньої революції, — мовив Перемітько. — Ми ж створили були навіть українську державу. І хоч вона не встояла, але ще й досі дещо залишилося від неї — школи, театри, взагалі українізація...

Старий махнув зневажливо рукою.

— Ет, які це школи! В них же й закону Божого не вчать. А що по-українському вчать тепер і жиденята, так Україні від того ніякісінької користі. Ото тільки, що автокефальна церква ще є...

З хати вийшла Любина з засвіченим гасником у руках. У червоній повнорукавій сукні, вибраній ради вечора (знала, що їй, чорнявій, личить червоне), струнка й висока, з пишною чорною косою, вона показала Перемітькові просто чарівною. Ішла східцями вниз, дивлячись під ноги, щоб не спотикнутись, і тримаючи високо в руці гасник „Чудо”. Як символічна постать євангельської діви з світильником.

— Чому ж ти, татку, не сказав, що Павло Пертович пришов? — загомонила, зблизившись до батька й гостя. — Ох, непоправний наш татко!..

Поставила гасника на столик. Привіталась. Сіла на лавку поряд із батьком проти Перемітька. Очі їй блищали від світла, дугасті брови невідбивно чарували. Знати було, що вона гостеві рада якнайдужче, рада, що він прийшов, як приобіцяв був. Поправила машинально сукню на грудях, торкнулась рукою до коси, щось там теж, либонь, поправляючи, — а закоханий погляд усе на ньому, на цьому красневі-інженерові...

— А ми тут з Миколою Лавроновичем сперечаємось про їхні й наші здобутки, — сказав Перемітько, продовжуючи перервану їй приходом розмову, — здобутки їхнього й нашого покоління. Микола Лавронович каже, що вони краще працювали...

— Краще — не краще, — озвався Загребельний, — а якби не наша робота, то й ви б нічого не зробили.

— Цього не можна заперечувати. Історичні заслуги вашого покоління безсумнівні. Але ваша робота була переважно культурницька, а ми вперше висунули на передній плян політичну справу.

— Ти, татку, й інші такі, як ти, — докинула від себе й Любина, з явним заміром підтримати Перемітька, — ще й тепер дуже однокі. Ви майже нічим, крім автокефальної церкви, не цікавитесь.

— Бо й нічим більше цікавитись...

І Загребельний перейшов на свою улюблену тему — церковну. Розповів про найновішу подію — як на Амурі, просто в церкві побилися попи — „слов'янський” з „українським”, побилися за чергу, коли котрий мав правити в церкві. Тепер мають перегородити ту церкву на дві половини, щоб можна було одночасно правити тому й тому. Сказав також, що незабаром до Січеслава й Мануйлівки має прибути митрополит Василь Липківський, і йому самому, як голові мануйлівської церковної ради, буде багато діла...

Мати покликала Любину до хати, вона швиденько побігла й винесла шумливий самовар, що світив у темряві вінчиком вогню вниз. Перемітько кинувся був їй допомагати, але незручно було: ніяк було передати гарячий самовар, несучи, із рук в руки. Любина поставила самовар на столик. Стара Загребельна винесла на таці склянки, цукор та вергуни і заходилась наливати чай. Дочка їй допомагала.

— О, я ваші вергуни знаю, — хвалив Перемітько: — парікати ніколи не доводиться, ви їх умієте пекти.

— Та як є з чого...

— Взагалі жити вже можна, — казав Перемітько далі. — НЕП-а дала розвиток, торгуємо з іншими драїнами, зокрема з Західньою Європою. Якби більшовики й спочатку були такі, то, може, й громадянська війна не була б така жорстока.

Правда, у нас ще національне питання ускладнило події. Але вони й у цьому питанні пішли на поступки... І хто-зна, чи не вийде й Україна таким робом на рівну дорогу...

Довго так гомоніли. По-сімейному, ідилічно. Довкола було вже зовсім тихо. Тільки зрідка погукували десь паротяги та глухо дуднів найближчий до Воронцівки завод. Угорі вже світило зорями нічне небо, але зоряні блимки не досягали до землі: на землі все було залите темрявою, подвір'я Загребельних — також. Тільки там, де сиділи Загребельні з своїм гостем, було ясно від гасника, оточеного німбом з нічних метеликів. Комарі теж давалися в знаки, дзизкали й шпигали як не в вухо, так у щоку. Один раз у це спокійне освітлення звідкілясь із темряви, як метеор із міжзоряного простору, з загрозливим гудом улетів жук, упав на стовпик, а потім став незграбно повертатись, нахмурений, суворий, роззираючись у чужому світі...

Старий Загребельний мовчки, між слуханням розмови, згорнув його долонею додолу.

„Идилія” була така, що аж не вірилось, що тільки декілька років тому єтут, на Амурі й Воронцівці, гасав із своїми бандами „батько Махно”, а пізніше лютувала більшовицька „чрезвичайка”, розстрілюючи переважно місцевих „українців”, мануйлівських селян та робітників.

Ця идилія ще збільшилась, як Любина винесла гітару і заграла-забумкала, приспівуючи „В чарах кохання мое дівування”. Перемітько теж грав і співав, і Любина незабаром передала гітару йому. Він заграв „Взяв би я бандуру”, і його приймний басок, з нахилом шиї, як у молодого бичка, загув у нічній тиші.

Стара Загребельна сиділа, підперши щоку рукою, і тільки час від часу зідхала: згадувала, мабуть, „літа молодії”, так, як утій пісні співають — „Із-за гори кам'яної голуби літають”. Старий Загребельний теж примовк, уже навіть нишком куняючи.

Було вже пізно, коли Перемітько згадав, що треба йти додому. Йому не хотілося кидати приязної атмосфери цієї родини, що в ній він, справді, почував себе, як дома. Але треба було йти...

Любина сказала, що проведе його до автобуса.

— Бо ви ж, мабуть, боїтеся йти поночі, — посміхнулася.

Вийшли за ворота, у згуслу темряву тихої вулички. Але з цієї вулички було видно у дальшій перспективі гірлянди вогнів, що обвішували вигнуту дугою спину мосту над Дніпром. Тільки ж світло тих далеких вогнів не досягало до темних вуличок Воронцівки, не порушувало їхньої темряви й затишку, так само як ніщо не порушувало й приглушеного двиготу амурських заводів, нечутного через його постійність.

Перемітько взяв Любину під руку, стиснув також її зап'ясток. Відчув, як дівчина стенулась усім тілом від цього дотику, а потім віддано притиснулась до його ліктя, інтимно притулилась.

Перемітько теж перейнявся цим настроєм. „Вона мене любить”, подумав. — Може, вже тепер сказати? Сказати все.

А вголос промовив:

— Чудова ніч! Правда?

І з досадою подумав: „Фу, ти чорт! Як я безглуздо починаю!”

— Чудова, — відгукнулась потиху Любина. — Тихо так... гарно...

— Такої ночі приємно бути вдвох, — мовив далі Перемітько. — Отак би й не розходитися всю ніч...

— Із ким? — підвела Любина очі й глянула знизу вгору (була нижча за нього), піймала його погляд, скористувавшись слабким світлом ліхтарика над числом того домика, що повз нього вони проходили, — залила відерцем солодкого щастя всю його істоту.

— Із дівчиною, звичайно.

— З якою дівчиною?

Їхня давня звичка розмовляти жартом не дозволяла їм перейти на поважний тон. Перемітько силкувався подолати цю перешкоду, але марно.

— Ну, хоч би з такою, як... ви...

— А яка ж я?

— Чорнява...

Він злостився на самого себе, відчуваючи, що говорить і далі жартом, але позбутися цього тону ніяк не міг.

— ...Чорнява... Очі — як дві грудочки антрациту... Дугасті брови... Струнка й гарна... особливо в червоній сукні...

— А чи така дівчина, як ви оце описали, може вам подобатись?

— „Та ми й далі жартуємо!” — кипів Перемітько.

— Га? — допоминалась Любина.

Але вони вийшли вже на сошу, до автобусної зупинки, і, на нещастя, до зупинки якраз зближався жовтий, як канарик, автобус, несучи на чолі вогняні очі.

— Чому ж ви не відповідаєте? Чи подобається вам така дівчина, як я?

Та Перемітькові ніяк уже було відповідати: це міг бути останній автобус, — отже, він повинен був їхати. І він похопився потиснути дівчині обидві руки, майже обійняв її, прощаючись.

Автобус спинився під світляним парасолом самотнього в цьому місці ліхтаря, чекаючи на пасажирів. Перемітько вскочив у відчинені двері.

Коли автобус рушив, він, оглянувшись, побачив самотню під світляним парасолом постать, що стояла край соші і дивилася вслід автобусові, що віддалявся від неї. Постать закоханої туги.

Проблема, що її поставив своїм запрошенням Мітяев, свердельцем увірчувалася Перемітькові в мозок: іти — не йти, іти — не йти... Чи, може, й геть з цього міста змандрувати? Але куди й як? Треба ж формально звільнитися, щоб одержати відповідні документи! А це ж може Мітяєва настожити, знов вкликати в нього трохи, очевидячки, призабуте почуття ворожості...

Іти чи не йти? Намагався покищо не попадатись Мітяєву на очі, свідомо не заходив до головної контори без неминучої потреби. Аж Любина Загребельна звернула на це увагу.

— Ви так рідко до нас тепер заходите, — глянула йому допитливо в вічі, як він якось мусив був на хвилину туди заскочити. І в тоні її голосу можна було спіймати ще й тривогу, чи не її він, часом, обминає.

Підкреслено-ширим потиском руки й поглядом похпився її заспокоїти.

Іти чи не йти? Нарешті вирішив таки піти. Піти — й приятелюванням спаралізувати будь-яку можливість ворожих дій з боку Мітяєва. Краще наступати, як відступати! Безперечно, краще! У цім приятелюванні буде його рятунок! Та й відносини ж у новому суспільстві складалися, либонь, так, щоб забувати, а не роз'ятрювати прикроші колишнього.

І от одного „вихідного дня” він поніс оте рішуче „йти” на Чечелівку, в новий виселок, де жив Мітяєв. Поїхав із своєї „Соборної гори” трамваем, що йшов Пушкінським проспектом.

Виселок ім. Леніна збудувала нова влада, щоб показати, що вона дбає про робітників, про їхній добробут. Виселок, з його картато-розплянованими вулицями, скидався на велику шахівницю, і малі, одноповерхові будиночки теж були такі, як шахи, і їх, здавалось, теж можна було пересувати по тій шахівниці. Будиночки чепурні й білі, білими картками дахівки повкривані, аж сміялися проти чистого неба. А від вулиць їх відгороджували біленькі невисокі штахетіки, за тими штахетіками не при одному будиночку рябіли й різнокольорові гурточки квітів: чорнобривці, айстри, красоля тощо.

Руїни й страхіття громадянської війни відійшли й звідси далеко вже... Вулиці були замощені свіжим, новонаколотим, ще неосліфованим на гострих зламах камінням. З-поміж того каміння подекуди вилазили кущики якоїсь там степової трави, бо виселок побудовано на свіжому чорноземі правого берега, і його, того чорнозему, родючість ще, бачилось, ладна була скинути з себе це кам'яне насильство над нею — мостинець. На незамощених іще стежках понад домиками густою повстю слався спориш, крізь штахети стриміли стрілки пирію, а подекуди яскріли й ніжно-блакитні квіти-очі петрового батога, біліли ріденькі зірочки степової ромашки, наївні степові квіти! Вони ще думали зберегтися в цьому загарбницькому засягу кам'яного міста... У всякому разі ще тишили око хоч би й такому відвідувачеві виселка, як Перемітько.

Взагалі тут, нагорі, виразно відчувався ще подих степового простору. Враження простору збільшувало ще й те, що з цієї гори було видно далеку смугу Дніпра, повні мерехтливого скла, що відсвічувало всю красу тихого літнього дня, яскріло під сонцем; було видно далечінь низького лівого берега, з фабричними димарями Амура й Нижньодніпровського, що здавалися здаля повтикуваними поміж нижчими будівлями сірниками. Серпанок далечіні наче висів на тих димариках, морщачись маленькими смужками диму, що йшов із них.

В одному з чепурненьких нових будиночків цього виселку жив Мітяєв, Сисой Мітяєв, як згадав аж тепер його ім'я Перемітько. Мавши точну адресу, Перемітько досить скоро знайшов той будиночок. З цікавістю обкинув поглядом усе „господарство”: такі ж біленькі, як і біля інших будиночків, штахети, а за ними — веселі хмаринки різнокольорових квітів, у вікнах, ізсередини, мереживні гардини, з якими там хатніми квітами між ними й шибками.

— Хто ж це порядкує? — подумав Перемітько. — Чи, може, він оженився вже?

І чоловічий інстинкт наче підсмикнув його вгору — підготував до зустрічі з жінкою. А руки мимоволі поправили кашкет. Перемітько зійшов на низький ганок і подзвонив. Тихо. Подзвонив удруге.

За дверима зашаруділа чиясь хода', потім цокнув якийсь там засувок, і одна дверина відчинилась. У сінцях стояла... молода дівчина. Не така, як він сподівався... Трохи начебто не до пари Сисоеві. У всій тендітній постаті цього дівчати, в тоненькій шийці й ніжному личку було щось від маленького курчатка... рябенького. Саме так: рябенького. Бо напружено-уважний прихідько спостеріг обабіч перенісся ніжне ластовиннячко. А очі швидше сріблясті, ніж блакитні, брове-

нята — дві м'якенькі пір'їнки. І тії брови-пір'їнки здивовано скинулись, як їх носійка уздріла чужого — не свого. Чужого, але, безперечно, цікавого — молодого, стрункого, в рівно випрасуваних штанях і легким піджаку, в інженерському кашкеті; чорні жучки англійських вусиків підкреслювали вроду його обличчя. Навіть легка рожевість виступила на нижній шкірі її щічок. Її майже дитячі губи нешвидко розтулились, відкривши рівні білі зубки, як вона сказала, що її брата нема дома.

Отже, це була сестра Міт'яєва! І то вона могла в цій хаті „господарювати“! Перемітько спостеріг тепер навіть щось спільне в очах із братом. Тільки в очах та ще, може, в „білявості“ обох, але не більше: молода дівоча врода сестри не могла йти ні в яке порівняння з огрядністю багато старшого брата. Свіжа, шойно розквітла квітка і перестиглий жовтяк-гарбуз. Перемітько подумав, що ця дівчина могла б йому навіть уподобатись... Уподобатись? А чому б і ні? І в голові цього двадцятивосьмирічного парубка миттю наклюнулася думка використати нововідкритий факт для свого „наступу“ — здобути прихильність цієї дівчини. Він бо знав побутовий „закон“: здобути прихильність жінки в домі — значить, здобути дім.

З такою „задньою думкою“ Перемітько попросив дозволу зайти до хати, щоб написати Міт'яєву записку.

— Будь ласка, — сказала дівчина і стала набік, пропускаючи гостя повз себе в хату.

Вона говорила досить правильною українською мовою, — не так, як Сисой.

У сінцях Перемітько потиснув дівчині руку.

— Будьмо знайомі! — сказав. — Я шкільний товариш вашого брата, теж працюю в заводі Петровського...

В хаті, як і можна було сподіватись, аж лисніла не так, може, охайність, як свіжість нового мешкання.

Новий поміст ще душив свіжою (жовтою) фарбою, на якій, здавалось, не було ще й найменшої дряпинки. І його, той поміст, перехрещували новенькі „доріжки“. На тих „доріжках“ лежали ясні світляні мережива, просвічувані кризь гардини. Взагалі в світлиці було повно радісного літнього сонця, і світляні „зайчики“ золотіли навіть на стінах, обклеєних ясно-сірими смугнастими шпалерами. З світлиці були двері на веранду, вони стояли навстяж, і там видно було приємний холодок під зеленим запиалом плюща та кручених паничів.

— Чи дозволите біля оцього столика? — спитався Перемітько, показавши поглядом на круглий стіл, що стояв посеред світлиці.

— Будь ласка...

Перемітько сів на стільця край того столу, вийняв з нагрудної кишеньки олівця, а з бічної — записника, видер звідти аркушик і написав:

— „Був у Вас і, на жаль, не застав Вас дома. Прийду іншим разом. Привіт! Перемітько.”

Коли він писав, у хаті було зовсім тихо. Тільки десь на шибці, за гардиною дзиґкала з сліпою упертістю велика, не хатня муха, — билася розпачливо, не розуміючи прозорої перешкоди на шляху її летіння в широкий простір. Але ця мушина трагедія присутнім у світлиці людям не здавалася трагедією, — навпаки, її дзизкання підкреслювало тишу й затишок світлиці. Ще більше підкреслював цей ідилічний спокій великий на стіні годинник, розмірено цокаючи й похитуючи вагалом.

„Цоки-цок... цоки-цок!” — годинник нагадував, що час навіть у такій тиші не стоїть — іде. І він, годинник би то, казав Перемітькові, що той, написавши свою коротеньку записочку, мав би підвестися з стільця і йти собі геть, не бути нахабою.

Але Перемітько вирішив „бути нахабою” і не поспішав іти. Підвів очі на дівчину: вона стояла з виразом чекання на обличчі. У руках м’яла попередничок, не прибираючи, куди їх, тії руки, дівати (а попередничок, свідчив ще й про те, що несподіваний „гість” відірвав її від якогось діла).

— А ви ж чому не сідаєте? — спитав її Перемітько. — Мені аж ніяково: я сиджу, а господиня стоїть.

І вперше посміхнувся, посміхнувся з наміром цією усмішкою дівчині вподобатись. Свідомо також „згустив” свій басок, як говорив це. Дівчина швиденько сіла на той стілець, що був найближче. Навіть незручно, бачилося, сіла. Але посоромилась „поправитись” — зручніше сісти. І ніяк не відгукнулась на отой півжартівливий Перемітьків тон. А в сріблястих оченятах швидше був переляк, аніж відгук на його усміх.

Отже, з дівчини була досить таки несмілива господиня. Перемітько узяв це на рахунок своєї „сили” — чарівливості і зробив з цього висновок, що він зможе легко здобути серце цього таки гарненького дівчати. Намагаючись не випустити її впіймані перелякані оченята з свого погляду, він підсунув красовитим рухом записку до дівчини.

— Будьте ласкаві передати оце братові!

Дівчина взяла для чогось записку в руку, повертіла її в повітрі, можливо, прочитала підпис, що, видимо, нічого їй не сказав, і знов поклатла на скатертину, що нею був стіл засланий. Виявилась небалакучою.

Як її звуть? Раїса.

— Раїса? — підхопив Перемітько. — Рая? Дуже гарне

ймення. Від нього так легко творити пестливі форми: „Рачка”, „Раюся”, „Раюсенка”... Особливо, як говорити по-українському. В українській мові багато таких форм... (Нишком підумав: „Цікаво, як вона ставиться до української мови?”). — Як вас називають у родині?

Биявилось, що особливо ніжно в родині її нікому називати: живе з братами після закінчення середньої школи. У неї є мати, але живе не тут. А українську мову вона знає з школи — у них же викладали в Харкові, де раніш працював Сисой, її брат.

О, то вона тут недавно? А як же їй подобається нове місто? І чи має вже знайомих?

Рая ні нового міста ще не знала, ні знайомих не мала.

— І знайомих не маєте? — удав здивування Перемітько. — Як же це ви? Така гарна дівчина...

Рая страшенно почервоніла, зашарілась по всьому обличчі, аж сльози їй на очі виступили. А Перемітько невгавав:

— Тоді дозвольте мені бути вашим першим у цьому місті кавалером і запросити вас... ну, хоч би до палацу культури... Ви були там? Ні? О! Там дуже цікаво! Це справжній палац! Тільки радянська влада могла подарувати робітництву такий палац. Бетон і скло. Скло водоспадами ллється на килька поверхів, творячи наскрізну прозору фасаду... Так підемо туди? Га?

Рая, далі червоніючи, зиркнула вперше на нього, і в тому „зіркові” Перемітько побачив радість від того його запрошення. Та замість сподіваної згоди, Перемітько почув від неї „зовсім дитячий” (як він пізніше це інтерпретував) відгук:

— Я не знаю...

— Як не знаєте? А хто ж за вас може знати?

— Не знаю... Може, іншим разом...

Казала це і вже вся палахкотіла, як пожежа. В оченятах знов заблищали сльози. Тож Перемітькові було ясно, що це вона тільки з неслівності йому „напіввідмовила”, а взагалі була виразна надія на успіх. Тепер він підвівся, щоб іти. Став перед нею стрункий, елегантно-напружений, чорновусий, гарний. Подав руку — і свідомо затримав Раю в своїй долоні. Ніжну, трепетну ручку. Вона ж бо вже вся аж трепетала від „свого успіху”: такий кавалер нею зацікавився!

Рая провела його до виходу, відсунула засувки на дверях і, відчинивши їх, впустила в прохолоду закритих сінць тепло й сяйво дня.

Але не встиг Перемітько ще раз, уже нашвидку, потиснути дівчині руку, щоб виходити, як на ганку з’явився кучерявий, чорно-смаглявий парубок років 19-20, у робітничій кепці, недбало примощений на чорній кучмі волосся. Вони

мало не наскочили один на одного. Перемітько якимось інстинктивно став збоку, щоб того парубка пропустити, і спіймав якийсь трохи чи не ворожий на собі його погляд.

— „Чи не один з кавалерів? — подумав прикро. — Невже збрехала, що нікого не має?”

Подумав також, що для нього була б образа таких „конкурентів” мати. Якийсь босяк з Амурса!

Не втерпів, щоб не оглянутись уже з вулиці ще раз. Але це дало ще більшу прикрість: „чорний” також дивився йому вслід, і це його оглядання побачив. Було гидко й досадно на самого себе. Але потім, ідучи вже до трамваю, відмахнувся від цього: може ж, то й не кавалер... Дуже бо виразно на його, Перемітькову, користь поводитися дівчина, а це головне. Ні, таки він переможе! Мусить перемогти, якщо хоче наступати”...

І раптом його спинала гостра думка: а як же Любина?

Відповіді на це питання не було, але воно стримало його тріумфальний біг, і він пішов далі уже млявою ходою. Любина була б йому більше до пари. І щиро його любить... Любина — така добра, гарна й розумна дівчина... Але... але ж він нічого ще їй про свою любов не сказав... він ще вільний! Та й з цією ще тільки знайомиться... Може, ще нічого й не вийде, — тоді й до Любини можна буде повернутися. Тільки ж як тоді влаштувати відносини з Мітяєвим?

...Це роздвоєння мучило його весь тиждень. А як наступного „вихідного дня” він ішов знов до Мітяєвих, у нього було таке почуття, немов якась безодня проти його волі тягне його в чорну глибину. У темряві тієї згубної глибочині мріли сріблясті оченята Раї Мітяївни, вабили згубно. Але... чи йому так уже хотілося кидатися на ту принаду? Невідомо ж іще, як поставиться до нього сам Мітяєв! Може, зробить із цього тільки офіційну візиту, холодне прийняття! Але йшов, не міг уже не йти... Ішов цим разом уже ввечері, для більшої певности, що застане Мітяєва дома.

Коли Перемітько подзвонив, йому відчинив уже сам Сисой Мітяєв.

— Знаю, що були вже в мене, — мовив приязно, потиснувши гостеві руку: — читав вашу записку.

У півосвітлених сінцях блиснув його золотий зуб — щось таке, як усмішка в нього, бо він насправді дуже рідко сміявся. Повів, шкандибаючи, гостя до тієї світлиці, де Перемітько вже був, як приходив перший раз. Але цим разом у світлиці був ще третій, і Перемітько зразу ж його впізнав: той „чорний”, що на нього він нахопився був на ганку. Сидів почіпки біля табуретки, зазираючи в розібраний радіоприймач. Присвічував електричним ліхтариком, хоч у хаті було досить видно від великої кулі-шапчука з-під стелі, що роз-

ливав ніжне, м'яке, як обкутане бавовною світло. Мабуть, йому треба було розглядати деталі.

— Знайомтеся! — сказав Сисой. — Це мій брат Марке'л.

— „О, так це брат! — чомусь полегшено подумав Перемітько.

„Чорний” подав гостеві руку, не підвівшись й не глянувши на нього, подав так, щоб той подержав тільки зап'ясток, бо долоня й пальці були в нього брудні. І в цьому його русі була чи то вайлувата незграбність, чи то невихованість. А, може, то була й ворожість, бо він якось прикро насовивсь. У всякому разі Перемітькові він показався неприємним „типом”. Старший брат супроти нього був просто джентлмен!

— Завзятий радіоаматор, — кивнув у його бік Сисой, з вибачливим — як показалось Перемітькові — тоном у голосі за братову неввічливість. — За тим радіо світу не бачить... Сідайте, будь ласка!

А як Перемітько сів на вказаного йому стільця, Сисой, сівши й собі, говорив далі.

- Радіоаматор і, так би мовити, взагалі винахідник. От коли ми жили в Харкові, — тут його золотий зуб знов натякнув на усміх, — так він винайшов електричний напис... світляний напис на входових дверях. Коли натиснути гудзик дзвінка, а в хаті хтось є, то з'являється напис „Будь ласка!” а як нема — „Нас нема дома”. І от уявіть собі: злодії скористувалися тим другим написом, залізли в хату і позабирали геть чисто все.

Маркел, бачилося, скинувся нервово і миркнув роздратовано:

— Зовсім не так... Чорт-зна що кажеш...

— Та як же чорт-зна що? Факт! — уже майже реготався Сисой, але всередині, стримано, бо його важке тіло й сміятись на повний розмах заважало, тільки скидалось від середового сміху, як тісто в діжі, пухкотіло. Найбільше світився його золотий зуб. — І твою улюблену „комунарську” шкірянку поцупили.

Маркел на це нічого вже не сказав, бо, мабуть, це таки й справді був факт. Ушніпившись у свій радіоприймач, важко сопів. Говорив він наче демонстративно по-російському, дарма що Сисой і його гість розмовляли по-українському. В Сисоя, правда, була якась чудернацька мовна мішанина, російсько-український суржик, але все таки це була добра воля поважати закони країни, в якій він жив та ще й мову якої хоч примусово (українізація ж!) вивчав на державних курсах. Але Маркел, либонь, таки навмисно не визнавав „петлюрівської” мови.

— Ну, а тепер найбільша його хвороба — таки радіо.

Та тепер усі ним захоплюються, — сказав і Перемітько.

— Я сам люблю вечорами слухати. Це ж усе таки, що не кажіть, наукове чудо, якого людство досі не знало. Ще ж перед революцією це нікому й не снилось — щоб отак можна було людський побут прикрашувати. От лежиш у себе в хаті — і чуєш не тільки якийсь там спів, а дихання того співака чи співачки. Одна артистка навіть сказала, що їй неприємно співати через радіо, тому що вона тоді уявляє, що люди отак зневажливо ставляться до її мистецтва: лежить на канапі чи й у ліжку, задравши ноги, — і слухає.

Далі Перемітько відчув потребу обізнатись безпосередньо й до самого Маркела. Може, він помилився, що той лихий, а це ж рідний брат... цієї дівчини! До речі, де ж вона? Невже нема дома? Обернувся до Маркела й спитався:

— А ви якими цікавитесь більше — детекторними чи лямповими? Останнім часом лямпові входять у моду...

— Усякими! — буркнув Маркел таким голосом, що гостеві враз відпала охота продовжувати з ним розмову. Повернувся знов до Сисоя.

— Це добре, — сказав, — що наша молодь захоплюється технічними знаннями, особливо „комсомольці”, прийдешня переміна партії.

— Еге, — сказав Сисой, і Перемітько впіймав на собі його ніби здивований погляд. А той погляд, очевидячки, означав: „Колишній петлюрівець — і так позитивно говорить про партію й „Комсомол”! Гм...”

Та Перемітько, щоб приховати вже збентеження, провадив далі:

— Та й товариш Ленін сказав, що наша країна або зіндустріялізується, або її задушить капіталістичне оточення...

Таке говорив, а в роті було відчуття, ніби хтось інший, а не він сам ворушив його язиком, — незвичне говорив.

Сисой, очевидячки, це розумів і не хотів підтримувати цю офіційну й слизьку для гостя тему, сказав ще раз своє невиразне „еге” і взяв стукати пальцями по столу — короткими, опецькуватими. Але тут несподівано в розмову встряв Маркел. Він — хоч перед тим, здавалось, зовсім не цікавився їхньою розмовою, довбаючись у своєму приймачі — раптом підскочив на ноги, шарпнув-провів по своїй купі чорного волосся рукою і, блиснувши злобно очима, сказав голосно:

— Тільки треба, щоб наша партія й уряд енергійніше діяли. Особливо тут, на Україні, де наше будівництво саботують різні контрреволюційні недобитки, зокрема петлюрівці...

Перемітько відчув, що почервонів уже, як школяр. Це ж уже мало не прямо про нього сказано! І хто? Якийсь жовтодзьоб... босовило...

Сисой кашлянув — як показалося Перемітькові — роблено, щоб заглушити прикру розмову, нетактовний братів вибрик. Маленькі його очі забігали неспокійно на тістуватім обличчі, безвії повіки закліпали... Він вийняв з кишені цигарки і, либонь, з тією ж такою метою, — щоб заличкувати прикрий момент, — простяг їх Перемітькові. Та потім, побачивши заперечний у гостя рух, схаменувся:

— О, я й забув, що ви не курите.

Але в цю мить відчинилися двєри з кухні, і ввійшла Рая. Це вийшло просто символічно: дівчина майже прямо Перемітька вирятувала з дуже прикрої ситуації. Бо Маркел зразу ж обірвав свою мову і знову присів до своєї роботи. А Рая стояла біля дверей — не знала, чи йти далі. Її чарівні очення жваво забігали по світлиці й обличчях присутніх, на Перемітька вона глянула трохи чи не з легеньким усміхом — як уже знайома. Була й цим разом одягнена, як господиня — в зелененькому, заокругленому й облямованому знизу мереживом попередничку, підперезаному в талії. Ясна її кіска була підв'язана ззаду пухким жмутиком, а на чоло спадало одно лянне пасмичко.

— Ну, чого ж ти стала? — заохотив її Сисой, теж, либонь, зрадивши її виходові, задоволений її чепурним виглядом. — Іди привітайся! Ви ж, здається, вже знайомі.

— О, так! — радо заговорив Перемітько на іншу тему. — Я вже мав приємність.

І підвівся назустріч дівчині, потиснув з приємністю її маленьку ворушку' ручку.

— Тільки вона у вас несмілива дуже, — вів мову далі. — Я тоді й слова від неї не почув.

— Ще не звикла в чужому місті, — виправдував Сисой сестру.

— А я оце хотіла подати чай, — несподівано, з милою господинською заклопотаністю, сказала Рая, скинувши питально очима спочатку на брата, а потім на гостя. — Чи можна?

— Та можна, коли чогось веселішого не маєш, — пожартував Сисой. — Павло Петрович, може б, і чарчину „риквіки” вихилив...

— Якщо тільки ради мене, — обізвався й Перемітько, — то я б не був „за”... Мене чарка ніколи спеціально не цікавила...

Останнє він сказав трохи чи не для Раї, щоб показати себе з кращого боку. Та й від чаю він відмовився б, якщо це тільки ради нього.

Але виявилось, що Мітяєви й без гостя саме такого чаю п'ють чай чи, як висловився Сисой, „чаюють”. У них це ще московська традиція, дарма що в Москві жили колись тіль-

ки їхні батьки, а вони всі троє тут, на Україні, в Харкові народжені.

— У Москві ж, — оповідав далі Сисой, як Рая знов пішла до кухні, — чаювання — особлива церемонія. Ви ж чули, мабуть, про „дванадцять с полотенцем“?

Перемітько про це, звичайно, чув, але Сисой ще раз оповів про цей відомий звичай ще дореволюційної Москви. Завзяті чаювальники звичайно приходили до чайні й замовляли по цілому чайнику на дванадцять склянок, а на додаток ще й рушник („полотенце“) кожному. Пили той чай з „блюдечок“ (підставок), що їх тримали на розчепірених пальцях однієї руки, як був дуже гарячий, студили, дмухаючи в „блюдце“, кусали потроху цукор (це називалося, „вприкуску“) і запивали. А рушником витирали піт на обличчі... П'є та витирає піт, п'є та витирає... А як скінчить дванадцятку склянку, переверне її на „блюдечко“ догори дном — і це означає, що годі, що напився.

Рая внесла мовчки й поклала на стіл цукор, хліб, масло і, глянувши обережно, але з дівочою цікавістю на Перемітьку (і він це спостеріг), знову вийшла. Через деякий час винесла на таці три склянки чаю, поставила по одній перед гостем і Сисоєм, а третю — на порожнє місце. Обернувшись до Маркела:

— Марочку, сідай же до столу!

Та Маркел знов підскочив (а не просто встав) і, ніби прочумавшись від сну, кинув рубаною мовою:

— Ні, я не буду... Мені треба...

І, сказавши швидко, куди йому треба (Перемітько не встиг розібрати), кинув розібраний приймач (тільки ліхтарик заткнув у кишеню), натяг на свою кучму кепку і вискочив з хати. З гостем не тільки не прощався, а навіть не глянув на нього. Цим він ніби показав, що чаювання в них такого часу не таке вже й обов'язкове, а Перемітько зробив з цього аж два висновки: 1) що це Рая спеціально для нього і з власної ініціативи влаштувала це „чаювання“ і 2) що Маркел не схотів із ним за одним столом сидіти.

— Він у нас трохи нерівний у настроях, — сказав Сисой вибачливо про Маркела. — Часом таке випалить, що тільки руками розведеш...

— А вони всі такі в тім „Комсомолі“, — вставила несподівано Рая.

— Ну, може, й не всі, — спробував відхилити цю розмову Сисой.

— Усі! — уперто повторила Рая, і це була для Перемітька нова риса в її вдачі: виходило, що вона не така вже й плоха, — А он Трухманов хіба інакший? А Воробйов? Хулігани! Я тому й не хочу до „Комсомолу“ вступати...

Це знов була для Перемітька новина, та ще й приємна: вона не була „комсомолка”. Бо одна була справа хвалити „Комсомол” перед партійним її братом, а друга — думати в глибу своєї душі: в душі він ставився до „комсомольців” вороже. Уголос зайняв нейтральну позицію між братом і сестрою. Сказав:

— І в „Комсомолі”, як і скрізь, є всякі люди: є добрі, є й погані... Але чого ви стоїте? — звернувся до Раї. — Сідайте ж до столу, до товариства! Замість Маркела... Бо ви ж, я бачу, собі не принесли.

— Я хотіла собі пізніше, — відповіла Рая, вже сідаючи.

Без Маркела Перемітько мав себе значно краще, вільніше. А коли говорив тепер, то його басок бумкав, як низька струна на гітарі, говорив посміхаючись до приємної дівчини. Навіть пожартував, звернувшись до Сисоя:

— А я хочу тепер поскаржитись старшому братові на сестричку...

Раїні бровенята-пир’їнки підскочили здивовано вгору.

— ...Хочу поскаржитись, що вона мені з першого знайомства гарбуза піднесла...

— Гарбуза? Ані подобини! Може навпаки! — казали тії бровенята й очі.

— Не вигадуйте! — сказала Рая засоромлено вголос. — Як я могла це зробити, як ви були в нас не більше хвилини?

— А що таке? — зацікавився цим жаром і Сисой. — Кажіть, щоб і я знав!

— Та я запросив був її до палацу культури, — сказав Перемітько, — а вона не схотіла... Хотів показати це чудо радянської архітектури („навіщо я знов так офіційно?” — подумав з досадою)... чудо радянського будівництва. Там же фасада — суцільний кількоповерховий водоспад із скла. Та й усередині краса неабияка...

Ця розмова закінчилася тим, що Рая приобіцяла, оглянувшись на брата, піти до того „чуда радянської архітектури” наступного „вихідного дня”.

— До речі, наступного вихідного дня, — поінформував Сисой (він знав це, як директор), — у нашому палаці культури виступатимуть харківські письменники. Будуть: Хвильовий, Остап Вишня, Сосюра, Юрій Яновський і ще там хтось. А після письменників — бандуристи...

...Гостювання в Мітєєвих вийшло, кінець-кінцем, для Перемітька приємніше, аніж він сподівався. Трохи псував Маркел, але ж не він тут задавав тон, і на нього — так тепер думав — можна буде не зважати. Як прощався, потиснув Раїну ручку уже з певним натяком на приязнь. Дівчина помітно зашарілася з радости.

Коли на вулиці стала йому на пам’яті Любина, він уже

майже свідомо відмахнувся від неї. Справді бо, він же з нею навіть не говорив ще про кохання.

Наступного „вихідного дня” Перемітько прийшов по Раїсу ще завидна. Сонце було над обрієм, і його скісне проміння простягало золоті пальці до білих будиночків, зачіпалось за вікна, що розцвітали від того, як світляні квіти.

Рая, очевидячки, напружено його чекала, виглядала в вікно, бо не встиг він і торкнутись до дзвінка, як вона відчинила. Була вона вже зовсім готова — одягнена, причепурена. Одягнена в білий костюм, добре пошитий жакетик гладенько обтягав її струнку талію, спідничка рівними, добре випрасуваними лініями теж виструнчувала її, молоденьку, гарну.

Жива червона троянда, пришпилена на грудях, підкреслювала свіжість її личка, рум'янци щічок. На ясно-лянному волоссі легко сидів блакитний брилик — як легкокрилий метелик.

Братів обох не було дома, і тому Перемітько особливо легко почував себе з дівчиною. Виразно виявлена в її оченятах і всій поведінці радість з приводу його приходу причепила до пліч йому крила. Він не сідав зовсім, як увійшов до хати, а ходив, заклавши руки в кишені, оглядав її. На стінах були фотографії, і він узяв був їх розглядати. Але одна з них ніби в серце його шпигнула: на ній був Сисой у групі червононогвардійців, на шапках — червоні стрічки... Найгірше, що він у першу мить навіть запитав був уголос:

— Хто це? А!...

І відскочив, як від чорта. Рая була глянула на нього здивовано, але він миттю відновив рівновагу, перевів погляд на інший портрет — на збільшений портрет якоїсь міщанського типу жінки: довгообраза, закопилена губа, зневажливий погляд і якісь рисочки в очах, що нагадували... Маркела.

Це був портрет Раїної матері. Отже, портрет можливої тещі! Теж не можна сказати, щоб це відкриття дуже його втішило...

Перед виходом з хати Рая позачиняла вікна, перевірила, чи все в хаті гаразд. Робила все так, наче була не молода дівчина, а досвідчена господиня, і це Перемітько з приємністю відзначив.

Коли вийшли з хати, сонце сховалося за обрій, і видна за виселком далечінь посіріла, посмутніла.

До палацу їм треба було йти вниз, де було вже більше вечірніх тіней, а біля входу до палацу (це було видно й здаля) вже яскріло електричне світло.

Рая була в піднесеному настрої, схвильовано-щаслива. Тим то вона часом не до ладу своєю вродливому кавалерові відповідала. І це його страшенно тішило. Це ж уже була майже певна його перемога! А ця перемога мала ж для ньо-

го бути похованням назавжди й його покищо тільки прихованого „злочину”. Крім того, це буде ще й забезпечення його дальшої кар’єри. Бо ж його шуряк-директор, напевно, подбає про поліпшення його становища в заводі, а він би не відмовився, наприклад, від посади начальника цеху. Фу ти! Ну, ти!

Йому було весело на душі.

Фронтон палацу, справді, хлюпнув на них кількаповерховим водоспадом скла, осяяним уже зсередини електрикою, сьайвом, що творило святковий, відпочинковий настрій. Публіки теж було вже немало, молоді переважно. Гомін, сміх. І наша пара пірнула в це хвилясте людське гульбище.

У вестибюлі Перемітько й Рая прочитали велику, намальовану від руки афішу, а в тій афіші оповіщали про виступ у малій залі, на третьому поверсі українських письменників, що приїхали з столиці — Харкова. Поряд була й друга афіша, про бандуристів. Потім пішли крученими сходами нагору, а ті сходи ніби висіли в повітрі, бо навколо їх теж було скло. Тим то завжди було видно, хто ними йде — згори чи нагору. Гляне Перемітько — аж прямо на нього летить згори... Маркел. Нахопившись так несподівано на сестру й чомусь нелюбого йому Перемітька, побачивши їх упарі, він аж очі витріщив. Але не спинився, нічого не сказав.

Його покликала Рая:

— Марочку!

Він спинився, дивлячися знизу вгору.

— Це Павло Петрович, — сказала Рая, збентежившись.

— Ти, мабуть, не пізнав?

Маркел махнув з досадою рукою, мовляв, „ет, відчепись!” і побіг далі.

— Він тут щось робить з „комсомольцями”, — пояснила Рая здогадно його присутність у палаці.

— Але навіть „здоров” не сказав! — не втерпів Перемітько. — Справді, він у вас якийсь...

У нього було таке почуття, немов він торкнувся до чогось гидкого — до жаби абощо. Але все таки чому він до нього, той Маркел, так? Він же з ним нічого на пеню не мав і не має! Хотів був запитати в сестри, чи, часом, не спеціально до нього Маркел так ставиться, але стримався — не запитав. Бо тоді б могло виникнути й питання, чому він до нього вороже ставиться. Чи не тому, що він колишній „петлюрівець”? А це ж було те, що його він так боявся ворушити!

Дівчині, очевидячки, було прикро за брата, але вона не примогла щось на його виправдання сказати. Скинула тільки очима на Перемітька, і в тих очах він прочитав: „Брат поганий, але я... вже люблю тебе”...

О, вона вже, здається, його любить! До чорта тоді усяких братів!

І Перемітько перевів мову на інше — на приїзд письменників. Спитався, чи Рая все розумітиме, бо вони ж по-українському читатимуть. Рая аж почервоніла. Звичайно! Вона ж уже казала йому, що вчилася в Харкові, а там викладали їй українську мову. І Сосюру раз бачила. Гарний такий, чорнявий...

У залі вже були люди, сиділи купками на похилій до сцени мережі стільців. Сцена була ще порожня, тільки хтось там з організаторів чи клубних службовців застеляв стіл, потім поставив квіти, карафку з водою.

Перемітько з Раєю сіли ближче до сцени, щоб краще було чути й видно.

По якомусь часі люди стали швидко надходити, і незабаром усі місця були позаймані. Незвично залунала в цій залі українська мова — знак, що її заповнили люди з Мануйлівки, Діївки, Мандриківки. Місцеві робітники мало говорили по-українському, і в палаці звичайно переважали такі, як Маркел Мітяєв, що здебільшого ставились до української мови, як до мови „когутів”, тобто селян, зневажливо.

Та от сцену краще освітлено, і з-за лаштунків почали швидко, один за одним, виходити письменники-гості. Посідали рядочком за довгим, поставленим упоперек сцени столом, за червоним обов'язково. Як бояри на традиційному селянському весіллі.

Серед публіки зашепотіли. — „Ото Хвильовий”. — „Де?” — „З правого боку. Отой буйно-кучерявий, з чорними бровами”... „А ото Остап Вишня... лисий, з відстовбурченими вухами”... — „А хто отой, що біля Вишні... блідолиций?” — „То Юрій Яновський, автор „Майстра корабля”. — „А біля нього хто? Чорнявий... з гладенькопричесаним волоссям, начесаним на лоба?” — „То Володимир Сосюра”...

Коли від того столу підвівся один і вийшов на край сцени, до катедри, публіка засичала: „Чш-ш... Тихо там!” У залі пролетіла тиша.

Взявшись обіруч за краї пюпітру, промовець, молодий, високий, сильний, вигукнув:

— Товариші!

Його могутній голос ударив тишу, як грім, струснув суцільно-шибними вікнами, шугнув попід стелю, задзвенівши кулястими шапчуками ламп.

- — Хто це? — почулось недалеко від Перемітька й Раї, але на це питання ніхто не відповів. Та, мабуть, було й не цікаво знати, хто то, бо він говорив не про письменників, а про велику партію Леніна, що мудро керує життям народів Радянського Союзу, зокрема розв'язує національне питання.

Правда, спочатку й партія недоцінювала цього питання... були помилки... І ці помилки використовували вороги радянської влади, різні недобитки петлюрівщини... Тепер партія вибила їм з рук цю зброю. Вона тепер хоче, щоб пролетаріят на Україні засвоїв українську культуру, на цьому ґрунті поєднався з селянством і повів його до соціалізму-комунізму. З цією метою сюди, до великого промислового центру, й приїхали столичні письменники... Першим виступить товариш Микола Хвильовий...

Рясні оплески — чи то подяки промовцеві, чи то на привіт Хвильовому шугнули попід стелю.

З-поза столу вийшов і підійшов до катедри невисокий худорлявий чоловік, зиркнув швидко чорно-блискучими очима на публіку й почав читати. Читав „Сентиментальну історію”. Довго, одноманітно, нудно.

Публіка мовчки слухала. Перемітько почав відчувати сором за українських письменників, що виступають так не ефективно. З тривогою скошував очі на сусідку — Раю: хотів їй похвалитись українською культурою, аж воно отак виходить!.. Та Рая, бачилось, слухала з увагою. Їй, очевидно, навпаки — хотілося показати своєму кавалерові, що вона „все розуміє”, що їй подобаються українські письменники й їхнє читання.

Оплесками ввічливості — не захоплення! — відзначила публіка закінчення нудного читання.

І олоча зборів підвівся від столу й заповів вихід наступного — Юрія Яновського. Той помалу вийшов на край сцени. До непоказної його фігури, блілого обличчя додався ще й глухий голос, глухий, як під сурдинку. Читав якісь „Мамутові бивні”. І теж без ніякого ефекту. Організатори вечора (в тому числі й „мудра партія”) плутали два явища — читання книги і виступи актора на сцені, а як письменники не були акторами, то ото так і виходило.

Та Перемітько не розумів цього — і йому було прикро за українських письменників: він же хотів похвалитися ними перед тією дівчиною, що йому подобалась!

Трохи більше оплесків зібрав Володимир Сосюра, але, мабуть, не так своїми ліричними поезіями (хоч їх усе таки легши було слухати, як прозу), як юнацькою вродою. І плескали переважно дівчата, в тому числі й Рая. А читав він теж глухим, та ще й якимсь плаксивим голосом:

— „І сьогодні зима, як і вчора,

Як у той вісімнадцятий рік...”

Але дівчата плескали таки щиро...

І нарешті:

— Остап Вишня!

Оплески просто хлюпнули аж на сцену, як морська хви-

ля на берег. Плескали навіть письменники. Остап Вишня! Його малі фейлетони люди читали майже щодня в харківських „Вістях ВУЦВК”-у, його „Автобіографію” знали всі, а його вислів „заплуталась небесна справа” увійшов у прислів’я. Можна було почути її з уст навіть тих, що говорять по-російському, коли щось не ладналось: „Заплуталась ета небесна справа”...

Отже, Остап Вишня...

Він теж почав звичайним голосом свою „Автобіографію”, але заля з перших же його речень почала схитуватись від реготу. Читав звичайним голосом, у самого ані найменшого усміху на обличчі, а люди „качаються” від сміху.

Перемітько глянув ліворуч від себе: у проході, на килимку-доріжці, сидів хлоп’як шкільного віку, сидів „по-турецькому” і до нестями реготався. Обійняв руками свої коліна — і погойдувався в такт своєму сміхові.

— Го-го-го! — ревла заля.

Обірвуть на хвилинку — і знов:

— Го-го-го... —

З Вишнею виходило навпаки: не завжди яскравий у читанні насамоті, він захоплював слухачів власним читанням, бо... читав, як актор.

Довго негавали оплески після його „Автобіографії”, публіка почала кричати „біс” (як акторові!). Він вийшов і прочитав ще „Як я рибу вудив”. Успіх був надзвичайний.

Тепер Перемітько вже прямо почав зиркати на Раю, задоволений, радісний, а як Вишня закінчив, звернувся до неї з словами:

— Ну, як? Подобається?

Рая з вдячністю глянула йому в вічі і ніби ненароком притулилась йому до ліктя. На очах їй блищали радісні сльозинки. О, їй дуже вподобалось... дуже...

Після читання публіка почала подавати письменникам записки. Перша записка була така:

— „Чи поет Володимир Сосюра жонатий?”

Взагалі записки були здебільшого недоречні, з літературою не мали нічого спільного, і публіка починала дедалі дужче шуміти, гомоніти поміж собою.

Нарешті один не витерпів і, підвівшись з місця, сказав: — Я пропоную припинити запитання, бо ось тут товариші хочуть уже бандуристів...

Його підтримали оплески того кутка. Зробили перерву. Перемітько повів свою панну до буфету.

.

Ще з дороги, поспішаючи на своє місце, Перемітько й Рая побачили на сцені цілий букет історичних козацьких одягів — сидячу групу бандуристів, з округлими тілами бандур при їхніх колінах. Бандури попрутулювались до бандуристів, як діти до батьків, і батьки поклали вже на них голубливі руки, наставившись гладити. Чекали, бачилось, тільки на якийсь знак, ясу...

І тільки но встигла наша пара, штовхаючи притемки сусідів, посідати, як — Бринь! — упала перша золото-срібна крапля у не зовсім ще стихену залю — в півшепоти сусідів, в обережні постуки стільцями, у недоречне серед літа покашлювання.

— Бринь-дзень... бринь-дзень...

Перші звуки бандурного акорду електричними іскрами передгрим'я пройняли залю, натягли її, як струну, готову теж грати.

— Чш-ш! — засичало серед притемненої тиші на порушника поготівлі.

І враз як не сипне в ту напружену залю, у ті спраглі серця й душі цілий рясний золото-срібний дощ, задріботів, застрибав золотими й срібними краплинами, дрібним сіянцем засіявся.

— Бринь-дзень... бринь-дзень... бринь-дзень...

Глухими чавунними лунами озивалися десь насподі цієї золото-срібної рясноти басові струни. Немов важкими чобітьми притупували: ми йдемо... ми йдемо...

Іх можна було почути, як до них спеціально прислухатись, відмахнутись рукою від мушиної рясноти золото-срібних звуків.

А потім взяла оповідати людськими голосами пісня — обізвався грім, залю й серця залила злива. Поважно оповідала пісня, поважніше за сіянець золото-срібних звуків, більше в унісон до приглушеної ходи' басових струн.

Встає хмара з-за Лиману,

А другая з Поля;

Зажурилась Україна, —

Така її доля.

Зажурилаєь, заплакала,

Як мала дитина;

Ніхто її не рятує,

А козацтво гине...

Була біда Україні, як її з усіх боків напастували вороги — татари, ляхи, турки, як їй просто таки „ніде було дітись”. Не мала спокою Україна. Та це ще було не все лихо. Було воно й серед самих козаків, як про це розповіла наступна пісня —

Ой наступає та й чорна хмара,

Став дощ накрапати, —
Ой там зібралась бідна голота
До корчми гулять...

Здавалося, нічого в тому дивовижного, що голота „зібралась до корчми гулять”, але то так тільки здавалось. Як виявилось далі, напідпитку та голота не боялась навіть багатіїв-дуків, ба навіть нахвалялась:

А хто з нас, братця, буде сміяться,
Того будем бить.

Отже, то була гордовита голота, ладна за всяких умов захищати свою людську гідність. І як на те, до корчми прийшов „дукач” і, напиндючившись та взявшись у боки, почав глузувати з тієї голоти. З цією думкою запитав:

Ой за що ж, за що бідна голота
Напивається?

Тоді як кинуться до нього випиваки —

Ой беруть дуку за чуб, за руку,
Третій в спину б'є...

— Ой не йди, не йди, превражий дуко,
Де голота п'є!

Сумне минуле України і сумні пісні її. Пожурились мандрилівці, мандриківці, дівці, вони найглибше пережили історію свого народу. І Перемітько разом з ними. Глянув Перемітько на свою дівчину й подумав: „А вона як? Воно ж їй чуже... Чи перейметься вона коли моїми почуттями? Якби це Любина! Ні, ні! Життя не дозволяє такої розкоші! Треба хитрувати, щоб жити!”

— Веселої! — гукнув хтось із залі.

Веселої? Натє вам веселої! Бринь-бринь...

Задумала вража баба та й забагатіти,

Підсипала куріпочку, щоб вивела діти.

Ціп-ціп... ціп-ціп-ціп...

І ще були пісні, були веселі й не дуже. Усякі. А як на-решті концерт дійшов до краю і засвітили світло, на обличчях у всіх ясніла радість і задоволення...

Перемітько сидів у своїй цеховій конторці біля столика, вповняючи графік виконання пляну.

Конторка — маленький, майже кубічної форми прихалабок, притулений до „шлаковика” першої мартенівської печі, з невеличкими запорошеними й закопченими віконцями, не знати для чого зробленими: денне світло однаково не могло сюди доходити, і працювати доводилось при електричній лампі, що висіла над столиком. Повітря в конторці теж було завжди якесь задимлене, з осугою тютюнового диму (його наносили робітники, що часто в різних справах сю-

ди заскакували); ляпа лисніла в цьому повітрі, як велика крапля розтопленої сталі.

Одна тільки користь була з неї, з цієї конторки, — що обуляла людину з усіх боків, захищаючи від цехового двиготу, скреготу, шипіння, дзенькання (зводів). Хоч Перемітько так уже звик до всього цього, що нічого майже не чув, але часом і йому хотілося спочити від того робітного гуркоту, сховатись у конторку, причинивши двері, — як у воду пірнути. Тоді все те доходило до нього приглушено, віддалено.

Виповнив відповідну графу — і задумався. На пам'яті став недавній вечір у „палаці культури”, Рая... Рая — дівчина, безперечно, приємна йому... Трохи, може, наївна, як на його вимоги до жінки, не досить освічена, але пізніш може „вилюдніти”, постатечніє... Та й тіла набере... Бо тепер же така, як соломинка, — тендітна й... ніжна... Як миле куріп'ятко... Згадав її бровенята, схожі на пір'їнки, справді, як у того куріп'ятка.. А тільки отой чортула', її братік! Чого йому від нього треба? Звідки в нього така безпричинна ворожість до незнайомої людини? Якись ревності чи що?

Прочинив двері, впустивши гуркіт цеху на всю його потужність, робітник. Задимлений на виду, тільки очі блищать, у навислім аж на плечі захиснім брилі, на слонячє вухо схожим, — робітник сказав, що мартен ч. З готовий: чи вилівати.

Перемітько махнув на знак згоди рукою. Але робітник, вийшовши, не причинив щільно дверей, не затулив впущеного гуркоту й шуму. Клекіт клекотів.

Перемітько скинувся нервово: „Ото ще звичка!.. Лінки йому...” Та, мабуть, і втома давалася взнаки: чекав переміни... Схопився, щоб причинити двері. Глянув: Любина!.. Саме тоді, як він узявся за клямку дверей, щоб причиняти, вона з другого боку взялася, щоб дужче відчинити.

Увійшла несміливо. Вона ж ніколи раніш сюди не заходила і тепер, либонь, не без вагання на це зважилась. Навіть далі порога не пішла... У руках мала якісь ключі (мабуть, від свого в конторі столу), машинально їх перебирала.

Та й на Перемітька її поява так подіяла, що він не добрав був зразу, як цей її прихід розуміти. Відчув навіть, що червоніє на виду, немов би вона його на гарячому спіймала — на злочині якомусь. Ніби шулився, сподіваючись заслуженого ляпаса...

— Ви?! — мимохить вихопилось йому з уст, і він не впізнав свого голосу: басок виразно його зрадив. А в свідомості шибнуло: „Чого це вона? Може про ту довідалась?”

Любина подала йому мляво руку, мов би не певна була, що той візьме, і... і теж збентежилась. Навіть не відгукнулась на оте його переляканє „Ви”. Тільки посміхнулась ніяково.

Дуже бо незвичні й для неї були ці відвідини, не легко, мабуть, було їй сюди йти...

Перемітько, рятуючи ситуацію, попросив „непрохану гостю” сідати. Не просто попросив, а якось жалюгідно заметушився: ухопив стільця, поставив в одному місці, потім переставив. Але й це не був „рятунок”, бо коли б вона сіла на єдиний у конторці стілець, а він лишився стояти, то розмовляти було б ще гірше: немов би він хотів, щоб вона швидше пішла.

Любина відмовилась сідати, — мовила:

— Та я посто'ю... Я на хвилинку.

І знов обопільна ніяковість. Аж тепер Перемітько згадав, що двері так і лишились непричинені, — похопився причинити. Але в тиші, що він зробив, їхня ніяковість стала ще помітніша.

— Ви, мабуть, дивуетесь, що я прийшла? — перша обізвалась Любина.

Дивуеться? Ні, чого б же він дивувався? До нього постійно заходять різні люди... І поправився: звичайно, вона не належить до „різних”... Навпаки, йому дуже приємно... Він її приходіві дуже радий...

Любина впіймала його винуваний погляд: і любов, і жаль були в її власному погляді, у тих таких гарних, але тепер засмучених очах. А смагляве її обличчя було аж бліде, ніби заплакане. Потім вона оглянулась на двері, наче перевіряла, чи їх ніхто не підслухує. Сказала:

— Бо, правду сказавши, я прийшла без діла...Захотілось просто вас побачити. Ви ж нас зовсім відцурались — ніколи й не заглянете...

Перемітько промимрив збентежено, що він збирався не раз, але все щось на перешкоді ставало... На роботі доводилось замінити хворого інженера... І в віці дівчині вже тепер не дивився: зачіпався поглядом то за аркуш паперу на столі, то за календар на стіні... Тик-мик... Він думає якось заскочити...

Любина зідхнула.

— Забуваєте старих друзів...

Перемітько вже не відгукнувся на це.

— А втім, — знов обізвалась Любина, — не можна сказати, щоб я зовсім без діла. Я, власне, хотіла поговорити з вами про останній виступ письменників... про бандуристів...

— Яких письменників... бандуристів? — скрикнув тривозно Перемітько.

— А тих, що виступали минулої суботи в палаці культури. Знаєте, хочеться поділитися з кимсь враженнями. А в мене оце саме перерва в конторі — і я вирішила до вас...

Це вже був не ляпас, а вдар по голові. Вона теж там була! І бачила його з іншою!..

— То й ви там були? А чому ж я вас не бачив?

Питання було зовсім дурне: людей же було багато, усіх не розглянеш. Але Любина пояснила це інакше.

— Ну, ви ж, напевно, уважно слухали і письменників, і бандуристів. Виступи письменників були такі цікаві... А Союра ще й такий вродливий... Та й бандуристи...

Перемітько згодився, що так, що виступи були, справді, цікаві.

Любина не випускала ініціативи з своїх рук, — раптом сказала:

— Ви мене не бачили, а я вас бачила...

Це остаточно сердегу з плигу збило. Отак пак! Вона таки бачила! Бачила, як він упадав біля її суперниці... І вигляд у нього був, мабуть, дуже дурний... як дивитися збоку...

Змішане почуття збентеження, сорому й роздратованості вихрували йому в серці. Не знав, на яку ступити. А Любина вже прямо пішла в наступ:

— А з ким то ви були? Що то за дівчина? І гарненька...

Ревнощі виразно хвилювали їй високі груди, прикриті легенькою блюзкою, тонкі ніздрі її гарного носа ходили ходором. Ну, а що похвалила свою суперницю, то... що ж їй було казати? Може, хотіла, щоб він це заперечив, щоб сказав, що вона... краща...

Але Перемітько не сказав, що вона, Любина, краща. Натомість він узяв жалюгідно „виправдуватись”. Саме так: безглуздо виправдуватись. А чому? Чи він присягавсь їй на вірність? Таж він навіть про любов їй прямо ще ніколи не казав! Був скількись раз із нею в кіні, бував у них дома, але ж цього мало, щоб бути... винуватим!

Сказав, що то сестра нового директора заводу.

— Отого кацапа? То вона кацапка?!

В чорних її очах спалахнув колючий вогонь ненависти, обурення. Він, свідомий українець, пішов до тих, що відібрали мануйлівську „Просвіту”, що віддали її сахалінським босякам!.. Він проміняв її на кацапку!..

— Так, вона росіянка, — захопився сказати Перемітько, — але вже українізована... по-українському вміє говорити...

А те, що він пішов з нею до палацу, сталося випадково: був у них у домі... зайшла мова про цей вечір, і йому довелося піти з господинею дому. Він не надає цьому значення...

Знов увійшов робітник, і вони мусили припинити розмову. Любині довелося навіть піти, бо побачила, що в інженера ділова розмова...

І коли Перемітько знов опинився сам, він почував себе

так, як людина, що пережила якусь катастрофу. Навіть витер піт на обличчі. А потім люто спалахнув. Яке вона має право стежити за ним, допитуватися, з ким він десь ходить? Яке вона має право? Чи він їй присягався?

А потім сів, зів'явши раптом. Але ж вона гарна! Гарна й розумна... Була б йому до пари!

Не міг не відзначити того, що Любина за той час, як він її не бачив, якось ви'гарніла. Особливо в фігурі...

У білому домику директора заводу ім. Петровського його сестра Раїса, його улюблениця й мазунка, мала своє затишне кубелечко — невелику кімнатку. Безсімейний Сисой Міт'яєв, не мавши заміру хоч би в дальшій перспективі позбутися ознаки безсімейности, чимало ніжности вкладав у свою любов до найменшої сестри, зокрема подбав про те, щоб вона мала таку кімнатку в новому домику. І не собі, а їй у першу чергу купив новеньке ліжко, з староброндзово-золотавим ліжником на ньому, а перед ліжком поставив нову ж комоду з дзеркалом (НЕП'а вже дозволяла на таку розкіш).

А стіни в кімнаті були блакитні, немов продовжували небо, що сонячного дня так приязно зазірало до Раїного кубелечка. Тоді й сонячне сяйво між тими стінами, як золота метелиця, грало, золотим пилом кужелило. Улаштував таке Сисой і стежив, щоб сестра тримала все в належному вигляді та порядку. Як вона коли „забувала” заслати ліжко, кинувши староброндзово-золотий ліжник жужмом, „мальовничою купою”, а він, нагодившись на той час, це бачив, то нагадував їй, щоб приборала.

Але було в цій кімнатці й таке, що до його появи старший брат не був причетний ані трохи, — іграшки й ляльки. Прилюбність до таких „витребеньок” у Раїси була ще змалку, і вона не кидалася цієї звички ще й досі, — як тільки десь заглядить щось таке, так і купує. І вже цього добра було в неї повно. От на комоді сидів, уставившись лобатою головою в дзеркало, бурий плюшевий ведмедик, дивився бурштиновими гудзиками-очима на своє дзеркальне подвоєння, — наче їх два сиділо. На двох поставлених у кімнаті стільцях людині ніде було сісти: там повмощувались усякі коти — чорні, білі, волохаті. На полицях, призначуваних спочатку, в Сисоевому задумі, для книжок, сиділи й стояли або танцювали, узявшись в боки, порцелянові й непорцелянові ляльки, а серед них найбільша була і найбільше місця займала м а т р ь о ш к а, лялька в матер'яному вбранні — в сарафані, в хустці, запнутій ріжком, розсілась, як квочка, розставивши широко спідницю. І над усім цим натовпом, бачилось,

всевладно панувала. А втім, можна було б сказати, що до якого часу панувала, бо недавно поряд із нею стала, пишно взявшись у боки, н а т а л к а - п о л т а в к а, у керсетці, у вінку на голові, в різнокольорових блискавочках стрічок...

Ім, щось, либонь, таки змінилося в настроях господині цього іграшкового царства, коли на такому почесному місці, мало не на покутті, появилася така лялька.

Якщо взяти це символічно, то можна б сказати, що в історії вже один раз така українська лялька була — Олекса Розум при цариці Єлисаветі...

...Коли Рая вбігла до кімнатки після того, як Перемітько привів її з кіна (вони вже щосуботи кудись „ходили”), а прощаючись шепнув їй щось цікаве на вушко, мало не поцілунком торкнувся (але ще стримався), вона насамперед ухопила ведмедика та й заходилась його вицілювати — у пуп'янок-носик, у витрішкувати намистини-очі, притискала-пригортала до грудей, та ще й так, що він аж закричав би, якби був не плюшевий. Та й якби він був не плюшевий, то, мабуть, розтямував би, що з нього тільки підставна річ, а оті поцілунки й пригортання призначені не йому, а комусь іншому — трохи чи не тому чарівному інженерові, що шепнув їй щось цікаве на вушко.

Руками Рая ведмедика пригортала, а очима була вся в дзеркалі, що його лампа з-під стелі в прозору криницю перетворила, — питалася в того дзеркала-криниці, чи вона гарна, чи той красень-інженер буде її дуже любити.

— „Гарна ти, чудова! — казало дзеркало-криниця. — І він уже тебе любить до нестями”.

А як же це сталось, що він покохав її, росіянку? Хіба в нього не було своїх українок?

— „Може, це сталось тому, що чуття на етнос не зважає, чуття — біологічне. Он же Бульбенко Андрій ляшку покохав. — ти ж читала в Гоголя, — і смерть за неї, за тую любов, прийняв...”

Тоді „Раюся” (так її вже той інженер називав) пошпурила ведмедика аж у куток на ліжку, а сама закрутилася, завихрувала в танці, а потім того бух із розгону в ліжку, на того ж таки ведмедика, аж пружини в матраці застогнали — гвігнулись, підкинули. А вона ще й свідомо, як на гойдалці, підгуци'кнула. І знову взяла м'яти та цілувати ведмедика...

А як вона, натомлена й щаслива, нарешті роздяглася й погасила світло (ніхто не бачив, як вона шурхнула під теплий ліжник), до кімнати крізь вікно заглянув місяць, його світляна рука простяглася впоперек кімнати, а потім намацала на комоді й полицях лялькове царство, — як лицедіів на сцені, тії ляльки освітлила.

Це світло залишило ліжку збоку, в затінку.

І тоді ляльки та іграшки заговорили поміж собою про те, що тільки но побачили і про дещо інше.

— Чш-ш! — обізвався обцілований ведмедик, стрибаючи м'яколапо з ліжка. — Вона вже спить... дивіться — не розбудіть!

А потім він звівся на задні лапи й стрибнув на своє постійне місце — на комоду. І вже звідти промовив:

— Бачили, як вона мене любить?.. як цілувала?

— Чи ти ба, який пишний! — відгукнулася на це згорда наталка-полтавка. — Це ще хто-й-зна, кого вона з-поміж нас найбільше любить. Може, тебе, а може, й... мене...

— Мовчи ти, хохлуша! — гукнула матрюшка на сусідку. — Де ти тут узялася? Щось я тебе тут не бачила раніше... Приблуда!

— Хто приблуда? Хто? — вдарила кулачком об кулачок наталка-полтавка так, як це роблять українські акторки на сцені, удаючи сварливих жінок — якусь Солоху абощо. — Звідки ти' тут узялася? Чи не з Москви-матушки прителюшилася? Багато вас сюди поналазило, з своєю „чрезвычайкою"... Як сарани на український хліб поналітало.

— А от перемогли вас та й „поналітали”, — огризнулася матрюшка. — І що ви, безмозглие хохли, нам зробіть? Та цим разом у нас мова не про це, а про те, кого з-між нас наша господиня найбільше любить. Я гадаю, ніхто не запечить, що мене найбільше. Бо вона ж і сама з Москви-матушки, як ти іронічно кажеш, походить...

— Скажи „любила”, а не „любить”, бо вже та її до тебе любов пішла в непам'ять. Бач, мене на найвиднішому місці поставила, бачиш, як тут видно від місяця! І стьожки на мені частенько поправляє та мені про своє кохання до українця оповідає. А як учиться українських пісень співати, то мене ніжно цілує, — перед дзеркалом себе чепурить, а мене цілує...

— Мене цим разом цілувала, — запротестував ведмедик. — Усі бачили.

— А цитьте! — обізвався на стільці чорний кіт, вигнувши дугою спину, а хвоста закарлючкою наставивши. — Годі вам, чортові сороки! Мене розбудили, то й її розбудите...

— Так-так! — заколивалася на своїх низьких ногах качка. — Ще й її розбудите.

— Чш-ш! — зашипів гусак притишеним голосом, витягнувши загрозливо шию. — Уже поворухнулася...

— Ні, то тільки місячне сяйво на її устоньках усміхених заграло, — обізвався якийсь голос із юрби іграшок. — Бачите, місяць уже заглянув і туди, де ліжко.

— То їй сниться коханий, — озвався другий голос.

— Мабуть...

— Чш-ш!..

Справді, солодко спала цієї ночі Раїса Мітяївна, в сні їй увижалася всяка всячина.

Мануйлівка готувалась до великої події — приїзду митрополита Української автокефальної церкви Василя Липківського, — Мануйлівка, українське осердя в більшому скупченні — Січеславі. Ця соломоверха оаза серед закурених фабрично-заводських димарів Амура й Нижньодніпровського, як зграйка сірих куріпок, стиснута з усіх боків ворожою стихією, була тим вогнищем, що з нього виходили поштовхи, які викликали чергові здриги в усьому чужорідному — жидівсько-російському — нарості на тілі українського народу. Звідси вийшло колись найбільше вояків Горобцевого Республіканського коша, що скинув у Січеславі 1918 року гетьмансько-білогвардійську владу, звідси йшла й пізніше, вже за НЕП-и, наснага того скупчення українською національною енергією...

Автокефальна церква? Це одна з форм національної самооборони в умовах поразки. Недаром на священників висвячувалось багато колишніх петлюрівських старшин. Та й інша національно-патріотична українська інтелігенція її не сахалась. Як там справа з Богом — це не так цікаво, а от що українська мова, донедавна ще „мужицька”, „хамська”, зазвучить у церкві як повноцінна, — це багато важить, це здобук.

І тому мануйлівці так палко, з таким завзяттям готувались до зустрічі митрополита Липківського. А це їхнє готування розійшлося нервовими променями по всьому організму, і за мануйлівцями потяглися й інші ще національно-живі клітини міста Січеслава.

У самий день свята на всьому протязі дороги від Січеславського залізничного вокзалу до мануйлівської церкви, через дніпровий міст-велетень, розставлено вістунів, а ті вістуні мали махати руками й шапками, передаючи радісну вістку, що, мовляв, „уже їде”.

День був трохи з вітром, але теплий. Білі хмари, як вівці-шльонки, бігли одна за одною на чистому полі неба, а той вітер підвівав їм вовну, кучерявив її. Зблизька, знизу здавалось, що золотий хрест мануйлівської церкви мало не до тих хмарок-шльонок сягає, і деякі ніби зачіпались за нього, — зачепиться, постоїть, а тоді біжить далі.

Високі берестки, що з усіх боків обступили струнку будівлю церкви, бадьоро шелестіли від того вітру. Вітер же відхилив і чорно-брунатну гриву диму недалекого амурського заводу, похилив на Дніпро, — тим і небо над церквою було чистісіньке, тільки з отими веселими хмарками.

А на широкому майдані біля церкви людей-людей! Май-

дан, як живий, ворушиться. З поближких сіл і хуторів по-приїздили навіть возами, і від тих возів захряс незабудований простір по той бік соші, на березі Дніпра. Дніпро полискував з-поза тієї „ярмаркової” гущі возів, докидаючи радості до загального святкового настрою, до краси святкових одягів, уже „непівських”. Рух і гомін переходив у масі народу, як хвилі в морі. Людське море хвилювалось, чекаючи свого митрополита...

Пірнувши в людську гущу, заразившись загальним настроєм чекання, „загубився” серед людей і інженер заводу ім. Петровського Павло Перемітько. Саме так: загубився, свідомо сховався. Бо, з одного боку, йому було любо й мило в цій рідній стихії, де вільно, як солодка музика, лунала українська мова, а з другого — почуття якоїсь провини перед своїм народом. мало не зради. Не усвідомлював гаразд, у чому його провинна, але хисткий неспокій холодив йому груди. Може, в його родичанні з Мітяєвими, зайдами-гнобителями України? Але ж це тільки його родинна справа, а він і далі любить і буде завжди любити свій народ. Любить і любитиме так, як і тоді любив, коли із зброєю в руках боронив його незалежність! Отже, яка це зрада? Ні, зради начебто не було. Але йому чомусь хотілося, щоб його ніхто із знайомих на цій зустрічі митрополита не побачив.

Була небезпека ще й з іншого боку. Він боявся, щоб про це його перебування серед автокефалістів хтось не сказав... тим таки Мітяєвим. Це могло б підірвати його пляни, ба й збільшити небезпечність його становища з політичного боку. Тільки ж тут його заспокоювало те, що Мітяєви побугово з українцями не зустрічаються.

Але він не міг так уже дуже в цій людській гущі „загубитись”. Дуже бо яскрава була з нього одиниця. Не селянський був у нього вигляд і не робітничий. Легенький ясновисокий костюм, легкий білий кашкет, чорненькі „англійські” вусяки робили з нього елєганта, мало не „пана” ще дореволюційного типу. І найперше жінки не могли не звернути на цього красня уваги...

Напруга в народі дедалі зростала, обличчя всіх були звернені в той бік, звідки мав приїхати митрополит, — в бік мосту на Дніпрі. Один раз навіть зірвалася була „тривога”, що „вже їде”. Та це була хибна „тривога”. Її викликав найближчий вістун, що стояв на соші, у всіх перед очима. Він зняв був свою шапку без певного значення (може, щоб почухатись), а люди це зрозуміли як умовлений знак.

Павло Перематько й собі витяг голову в тому напрямі. Коли це:

— І ви тут?

Оглянувся: біля нього стояла Любина Загребельна. У її

засмучених віястих очах не було звичайної для неї веселости, не було жартівливости в тоні її голосу. Чорні дугасті брови зламані біля перенісся на знак скорботи. Її біла короткорукава сукня, облямована чорними смужками на комірі й рукавах, ніби підкреслювала цей її стан — наче була в жалобі. Про те ж саме говорив і чорний бант у її чорній косі...

Аж кинувся заскочений такою несподіванкою інженер Перемітько. Це ж було в сто раз гірше проти того, якби його просто хтось із знайомих побачив! Його побачила та, що він її таки, справді, зрадив! Його побачила та, що її він не так давно майже любив, що про неї потай мріяв. Та ще й була вона не сама, а з матір'ю. Це останнє ускладнило зустріч, бо стара Загребельна могла просто зробити йому прилюдний скандал. І та, справді, зразу ж приголомшила його додатково:

— Ви вже так нас відщурались, що й не сказали, що будете близько...

Любина вхопила злякано матір за руку:

— Мамо, не треба!

— Чому не треба? — огризнулась стара. — Це некультурно... Бував стільки раз... І сусіди бачили. А тепер наче в лице наплював... Хіба я не знаю, як ти ридаєш? Хіба моє серце не болить за свою дитину? Ти подивись на себе, на що ти звелася...

— Ой, мамо...

Перемітько злякано оглянувся: люди довкола прислухались до них. Як бути? Не відсварюватися ж! Не знав, на яку ступити, як спинити цей потік лайки... Сором і образа густою черво'нявою залили йому вид...

Але саме в цю мить пішов загальний гомін по всій масі народу:

— Їде... вже їде...

Вістун на соші замахав завзято шапкою над своєю головою, немов підганяв вище тих голубів, що саме тепер веселою зграйкою заблискотіли в блакиті неба.

Усі похилились у той бік, звідки „їхав”, як хилиться нива колосками туди, куди вітер повіє. Здавалося, навіть кучеряві берестки біля церкви жвавіше загомоніли, хмарки-шльонки спинилися над майданом, над морем зворушеного народу. Хмарки спинились, а голуби, біло-срібні блискітки, шугнули ще вище, так і шугнули... Як розгойдана великодня гойдалка: го'йда! — в один бік, затріпотять там густіше крилами, а тоді в другий...

Нарешті на соші показався однокінний візник, а в відкритім фаєтоні сиділо три постаті (крім візника, що сидів на передку'), було видно високу митрополичу шапку, обіпнуту білим.

Моторні місцеві розпорядники бігали поміж народом і півголосом повторяли:

— Розступіться! Розступіться! Дайте дорогу!..

У цьому півголосі розпорядників була радісна врочистість, що її вони наче боялися сполохати, якби заговорили на повний голос. І ця врочистість війнула крилом по всьому густому людському морю, незвичайна врочистість. Перший український митрополит! Перший в історії митрополит з українською мовою!..

І люди швидко, згідливо розступились, зробивши для дорогого гостя широкий прохід від соші до гостинно розчинених дверей церкви.

Коли візник під'їхав до проходу, люди побачили зблизка сивобородого митрополита, поряд із ним сидів старий Загребельний, як голова мануйлівської церковної ради, а проти них, спиною до візника ще якась духовна особа, що, либонь, прибула разом з митрополитом з Києва.

Візник спинився. Загребельний і ще один з мануйлівців, що підбіг, допомогли митрополитові зійти на землю, взявши його попід руки. У їхніх рухах і виразі обличчів була напружена побожність, і митрополита вони зводили так, немов зносили якісь неживі, але неоціненні святощі. Той, що приїхав з митрополитом з Києва, мав у руках валізу з якимись там церковними речами, потрібними для богослужби.

Коли митрополит став на землю, люди побачили невисокого дідка, з черевцем, з довгою сивою бородою, що обрамляла червоне по-старечому обличчя, приховувала гострий погляд невеличких очей.

В супроводі Загребельного й інших членів церковної ради, що підбігли сюди, митрополит пішов проходом, благословляючи обабіч себе людей. Люди вітали його схвильованим, радісним гомоном, і в міру того, як він проходив, вулиця за ним змикалась, зливалася в одну масу, як, мовляв, Червоне море з Ізраїлем, прикриваючи його перед єгиптянами. А як митрополит із своїм почтом сховався в церкві, люди потопом полізли в двері за ним.

Перемітько йшов разом з дочкою й матір'ю Загребельними, їх ніс стиск-натовп і сливе силоміць упхнув у церкву. Це вже була, зрозуміла річ, силувана спілка, але ні Перемітько, ні Загребельні не відважувались виявити ініціативу щодо „розстання”. Все ж таки вони були давні знайомі, приятелі!

Коли церква була натовпом натовпана, почалась богослужба. Зазвучала українська мова в сяйві свічок, у золотому обрамленні іконостасу, — зазвучала велично, по-новому. Рідні звуки полетіли вздовж і вшир, полетіли аж під склепіння, звідки благословляв світ Бог Саваоф. І люди хрести-

лися, люди молились за свою мову, за свою Україну, ще й досі поневолену.

Перемітько теж відчув щось незвичайне в грудях, щось захипало в носі, щось підкотилось під горло, трохи чи не на плач брало, — плач радісного зворушення.

У богослужбі брав участь сам митрополит, у високій золотій митрі, в панагії, був такий, як досі Перемітько бачив тільки на зображеннях митрополитів в „Ілюстрованій історії України” М. Грушевського, такий, як Петро Могила й інші.

А потім Липківський виступив з промовою. Це не була звичайна церковна проповідь, його слова звучали, як слова благочинного в Шевченкових „Гайдамаках”

Не дайте матері, не дайте

В руках у ката пропадать”.

Він не казав буквально так, не цими словами, але сенс його промови був такий. Тільки під „катом” треба було розуміти не „ляхів”, а „кацапів”, теперішніх катів України. А буквально він сказав таке:

— Мої браття і сестри! У важих жилах тут тече запорізька кров...

І здавалось, що якби люди були при зброї, з шаблями й мушкетами, як колись їхні предки запорізьці в своїй січовій церкві, то вони б, наелектризовані цією промовою, кинулися б прямо на найближчих ворогів України — сахалінських та амурських босяків, на всяку „кацапню”, що сараною обсіла колишні вільності Війська Запорізького.

Слухаючи промову Липківського, Перемітько скосив обережно очі на Любину. В її очах стояли сльози чи то від зворушення, чи то від жалю за втраченою любов’ю. Її гарний, смаглий профіль, чорні віясті очі були такі милі... Серце Перемітькові стиснулось. На кого він її, таку гарну, міняє? На чужинку!

І зразу ж схаменувся. Ні, ні! Так мусить статись — в цьому його порятунок, його кар’єра... Думав тепер, як би йому делікатніше з нею і з її язикатою матір’ю попрощатись.

Та це ще не був найприкріший момент його зустрічі з Загребельними. Коли вже було по всьому і стиснуті в одну масу людські тіла винесли їх із церкви, з запаху воску й ладану в чисте повітря надвір’я, їх усіх трьох укупі знайшов старий Загребельний. Знайшов саме в ту мить, як Перемітько, відійшовши від церкви на таку віддаль, що можна було надіти на голову кашкета, хотів був уже подавати руку.

Побачивши Перемітька разом із своєю родиною, старий Загребельний зрадів, як дитина. Зрадів так безпосередньо-широ, що не міг приховати цього й за урочистою діловитістю, відповідною до його важливої ролі в усій цій цере-

монії прийняття митрополита. Наче він забув про це, таке велике для нього свято. Ба більше: не знаючи того, що Перемітько зустрівся з його сім'єю випадково, він прямо сказав, що коли так, що коли прийшов Павло Петрович, він скаже, щоб на обіді з митрополитом обійшлися без нього... Він тільки заскочить попрощатися, а тоді вони підуть до них усі разом...

Це було щось таке несподіване, що аж стара Загребельна витріщила на нього очі. Як таки так? Щоб так образити митрополита!

— А так... Без одного жида ярмарок буде, — пожартував старий. — Сторубель замість мене буде...

І звернувся до Перемітька:

— А в мене є хіба ж така вишнівочка! Для вас спеціально призапасив...

Пригладжував швиденько рукою свої сивуваті вуса, радісно посміхався, з-під кошлатих брів, такий привітний, чепурненький у своєму новому бежовому костюмчику, з вишиваним коміром сорочки. Еге, у нього є чудова вишнівочка, спеціально для нього, дорогого Павла Петровича... А крім того, він хоче йому показати надзвичайно цікаву статтю Сергія Єфремова, що була надрукована в Чикаленковій „Раді” 1907 року.

— Тату! — спинила його, обірвавши радість, Любина. — Павло Петрович до нас не піде: йому ніколи.

— Не піде?!

По обличчі старому побігла тінь смутку, вся його невеличка фігурка зів'яла. Смикнув себе на знак неспокою за вуса.

— На жаль, Кузьмо Лавроновичу, я не можу, — підтвердив і Перемітько.

— Чому ж не можете? — просто розпачливо відгукнувся засмучений старий чоловік. — Отаке свято!.. Така радість! Добре було б відзначити це в родині... усім разом... Ви ж чули, як казав митрополит? „У ваших жилах, каже, тече запорізька кров”...

Стара Загребельна, здавалось, аж кипіла всередині, готова кожною миті зірватися з припону, сказати щось дошкульне, гостре. Любина раз-у-раз тривожно зиркала на неї, благала поглядом не робити скандалу. І вона тільки сказала:

— У Павла Петровича є вже інші друзі... ліпші...

Перемітько похопився подати всім руку й пішов. Пішов швидко, швидше, ніж треба було, наче боявся, що ще роздумає й повернеться до цієї такої милої йому родини, родини, що так щиро його любить. Боявся оглянутись...

А наступної ночі, так десь опівночі Мануйлівку й Воронцівку, а також недалеке плесо батька Славути осяяло не-

звичайне видовище: велетенським смолоскипом запалала ма-
нуйлівська церква. Висохле за літо дерево аж луцало, аж
бахкало, так палахкотіло. І той лускіт та бахкання побудили
спочатку близькі, а потім і дальші хати. Спросоння, обмаре-
но-перелякані люди вискакували з хат на подвір'я, не доби-
раючи зо'палу, що діється, де саме горить. А потім, розтям-
кувавши, бігли нібито гасити тую пожежу, дехто навіть з
відрами в руках. Але прибігши на місце, спинялися край май-
дану, ба й відступали назад у міру того, як вогонь зростав
на силі. Бо з церкви на всі боки розлітались вогненні улам-
ки, сипались цілі завирюхи іскор.

Саму струнку будову церкви обіймало полум'я, як пе-
люстки велетенської квітки, вихоплювалось із середини крізь
вікна і лізло вище, на дах уже.

Вогонь пожежі розпихав темряву на всі боки, і при йо-
го світлі було видно, що на сусідських хатах воружкались
тіні-постаті, з відрами в руках, готові гасити ті іскри, що мо-
гли впасти на солом'яні оселі, запалити їх. Високо вгору,
в зоряне небо зводився рудий, зловісний, змішуваний з іскра-
ми дим, а ті високі іскри здавалися зірками, ближчими до зе-
млі, аніж ті, що тихомирно яскрили в небі.

Берестки навколо церкви теж почали займатися, засві-
чувались, як високі ставники з свічками.

А пожежна команда не поспішала приїжджати.

— Чому ж вони не їдуть? — ремствували в юрбі.

— Еге, так вони й приїдуть...

— О! о! Дивіться! — розітнувся в натовпі крик. — Ди-
віться, що то...

Бляшаний дах церкви знявся раптом угору, немов його
підніс на руках якийсь велетень, як священний омофор, і, хи-
таючись, як на крилах, полетів разом з димом. Як килим са-
моліт. Піднісся високо, як легкий папірець, а потім як не
схитнеться в один бік — та й полетів на Дніпро, шугнув із
страшною силою і впав у воду.

Юрба полегшено зідхнула: добре, що не на хати.

— Добре, що не на хати, — сказав хтось голосно.

А стовбур вогненної квітки вже перетворився на суціль-
ний стовп вогню — бахкав, як з гармати, клекотів люто. І ці
вибухи відбивались далеко, трохи чи не аж там, де гудів при-
глушено Кодацький поріг.

А місцева пожежна команда не чула. Не обзивались
і гудки недалеких амурських заводів, що звичайно на всяку
пожежу тривожно пови'зкують, скликаючи людей.

Приїхала пожежна команда мало не перед світом уже.
Червоно-яскрава машина, як довга гусинь, стала, освітлена
від пожежі, на соші проти церкви, пожежники позлазили до-
долу, але... гасити не було вже сенсу. Постояла та команда

трохи, подивилась і собі на незвичайне видовище, а тоді знов посідали й поїхали назад. Хай, мовляв, решта спокійно догоряє! Поїхали без дзвінків і сюрчків, помалу...

Бо це ж, либонь, було потрібне й владі, що ту команду посидала.

Люди обережно подейкували, що це трохи чи не комсомольські активісти підпалили, щоб знищити „опіум для народу”. Дехто бачив удень, як крутився між людьми один із чечелівських комсомольців-активістів — Маркел Мітяєв. Чого він крутився? Кацап — чи він міг цікавитися митрополитом Липківським?

Але, не впіймавши, не кажи, що злодій. Тим більше, що до цих розмов і певні органи влади могли прислухатись...

Умовившись з Мітяєвими виїхати „вихідного дня” на Дніпро, Перемітько вийшов з дому ще до сонця, як ще тіло здригалось від ранкової прохолоди. До місця зустрічі було хвилин десять ходи — не більше. Але він поспішав, щоб не спізнитись. Гм... Уже ж наче й звук трохи до них, а отак ганебно приподоблювався! Не в його це було натурі! Звичайно він робив так, щоб його чекали, як це було, наприклад, у його взаєминах з Загребельними, що запобігали його ласки. Тут же все виходило навпаки: він запобігав ласки в заступників панівного народу, в свого безпосереднього начальника. Запобігав ласки, хоч думав, що „наступає”! Зиркав на годинника на руці і поглядав на небо. Хоч сонця ще не було, але воно от-от мало звідкись там виприснути, винестися вгору, як опука на воді. А звідси ж, із колишнього Соборного майдану, а тепер ім. Жовтневої революції (бо все тепер у цьому місті було „жовтневе”), з найвищого пункту міста його зразу можна буде побачити. Побачити — й відчутти його дошкульні гарячі дотики. Тим і вмовилися виїхати на Дніпро якнайраніше...

Небо на сході було червоне, немов натерте, нашароване червоною цеглою. І на високому хресті собору вже трохи чи не сонячне проміння грало — на хресті і трохи нижче, на зеленій цибулястій бані, на білій її шії. До собору так — уже досягали золоті пальці невидного сонця, а до музею імені Поля, білого в античному стилі будинку, ні: він був одноповерховий і стояв у тіні собору.

Взагалі тіні-холодки ще переважали на Соборному майдані. А на кучерявих кленках, що бігли понад хідниками, та на спориші біля хідників і далі сизіла роса, спориш від тієї роси здавався скупаним. І на саму уяву про приторк до росяної прохолоди хотілося здригнутись.

Але Перемітька цей холодок тільки бадьорив. І він шамке'нько йшов, стрункий і натягнутий у своєму білому, „капі-

танському' костюмі, в такому ж кашкеті. Легкі матер'яні, на м'яких гумових підошвах черевики робили його ходу легкою, і та легкість аж підкидала його ноги від вичовганого пеглового хідника.

На вулиці людей майже не було. А ті поодинокі ранні, що зустрічались, бачилося, з приємністю скидали на нього очима, і тії очі, здавалося, казали: „Ми знаємо, куди ти йдеш: на Дніпро... І знаємо, чому на твоєму старанно поголеному обличчі такий захватно-телячий вираз: там ти маєш зустрітися якщо, може, й не з нареченою ще, так із добре знайомою, приємною тобі дівчиною”...

Про такий Перемітьків маршрут виразно свідчила й валізка в його руці (у ній було вино, консерви, білий хліб) та легкий дощовик на другій, узятий про всякий випадок — а ну ж дощ буде?

Незабаром Перемітько вихопився на останню перію міста, а за тією перією відкривався вже безпосередній вигляд на Дніпро і на низький лівий берег — широку далечінь, поняту ранковою сизиною легкого туману. Але лінія обр'ю — лівий берег Дніпрової притоки Самари, там, де Огринь, була вище, і від тієї лінії уже просто вогнищем палахкотіла заграда.

Тільки одна будівля стояла перед цим краєвидом на заваді — т. зв. потьомкинський палац, білий брус із застарілими колонками фронтона. Колись у цьому палаці аж гули всякі „дворянські балі”, до його парадного під'їзду підкочувались пишні коляси, з льокаями в лівреях на приступках. Тепер тут був, либонь, якийсь водно-спортовий клуб, але в тому клубі не було ще нікого, він ще спав спокійним сном нічного безруху.

За брусом палацу хилився вниз, сягаючи вже й Дніпрового берега, парк імени Т. Шевченка. Колись, до революції, цей парк теж був Потьомкинський, а тепер ім. Т. Шевченка. І краса його була інакша. Колись тут стояли високі, сухі, як маслаки, білі акації, їх за революційної скрути зужила на паливо поблизка людність, а тепер по всій похиленій до Дніпра площі стриміли правильно, алеями порозсаджувані молоді деревця. Молоді й недорослі ще, але загонисто-задержуваті, такі, як молоді півники восени. Деревця — символи молодого життя Шевченкового народу. Він бо, той народ, таки відростав, пускав буйні пагінки в умовах життєдайної НЕП-и. І переможці Мітяєви присмирніли... Але й дратувати їх ще було небезпечно. Це Перемітько розумів краще, ніж будь-хто інший, з огляду на свій прихований „злочин”, — розумів — і тому... поспішав. Саме тоді, як на Огрінському обр'ї виприснуло м л и н о в е є к о л о сонця (свіже, уміте!). Перемітько спустився в густу ще прохолоду Дніпрового

річища, затінену високим, скелястим, близьким до берега Манастирським островом. Просто збіг глинястою стежкою з кручі, хапаючись за кущі дерези'. В цьому місці, біля човнів, він і мав з Мітяєвими зустрітись. Обкинув поглядом човни, шукаючи мітяєвського: вони стояли густо один побіля одного, неначе великі черевики, що їх виставив швець просушуватись. Дивитися — а Маркел уже тут. Маркел уже тут, а ні старшого Мітяєва, ні Раї немає!

Виявилось, що Маркел приїхав раніш, щоб перевірити мотор, бо він у нього частенько таки затинаявся.

Отже, він (Перемітько б то) перся, як дурний, щоб нахопитися на оцього чортяку! А втім, ця зустріч, либонь, обом була прикра — не тільки йому, Перемітькові, а й Маркелові. І після перших слів, що з них Перемітько довідався про пізніший приїзд Сисоя та Раї, між ними зайшла просто дурна мовчанка: той мовчить, і той не прибере, що сказати. Маркел ушніпився в свій мотор, длубався в ньому і час від часу пробував пускати. Мотор починав чмихати, а потім знову затинаяв, умирав. Це вкидало механіка в лютя, і він тільки сопів носом, а на гостя, здавалося, не звертав ні найменшої уваги.

Але то так, мабуть, тільки здавалось, бо його, безперечно, дратувала присутність цього гостя, взагалі, либонь, йому неприємного, а тут ще й свідка його невдалого „господарювання”.

Перемітько сів у сусідній човен і став чекати. Спробував був вставити свою заввагу з приводу мотора, але Маркел не відгукнувся. Тоді йому лишилось тільки поглядати нетерпляче нагору, туди, звідки мали прийти Сисой Мітяєв та Рая.

Коли це раптом Маркел кинув свій мотор, сів на лавку в своєму човні і, не дивлячись співрозмовникові в вічі, сказав:

— Слухайте... е... — він не знав, як його назвати, — я вас хотів запитати...

— Будь ласка!

— Якщо я не помиляюсь, ви важите на Райку?!

... Як то важу? Я вас, товаришу, не розумію...

— Я б не радив...

Це було щось таке несподіване, таке неувявно-нахабне, що Перемітько просто розгубився, не прибирав, як бути — чи вибухнути і розпочати з цим босилом справжню сварку, чи встати й піти собі геть... піти зовсім, порвати з усією цією, кінець-кінцем, чужою йому родиною. Хай що буде, те й буде! Можна, зрештою, змандрувати з цього міста, переїхати кудись, навіть за межі України...

І раптом уявив: величезна країна, одна шоста земного суходолу, від кордонів Польщі та Румунії й до Великого, або Тихого океану, від Північно-крижаного океану й до кордо-

нів Китаю, Афганістану, Ірану й Туреччини, а він посеред цього величезного простору сам-один, маленька комашка, що не може ніде... прописатися... Без посвідчення з попередньої праці ніяка міліція його не „пропише”. Та й праці без довідки з попередньої його роботи не знайде. Хіба що поселився б там, де нікого нема, як Робінзон Крузо на безлюдному острові... у якійсь північній тайзі чи тундрі. Але ж і там треба щось їсти, в чомусь жити, у щось одягатись... А як, поварившись, тут залишиться, то цей ідіот може на нього виказати... Та й на Сисоя треба оглядатись: ще невідомо, яким він духом дише...

І Перемітько просто зів'яв на саму цю уяву. Виходило, Маркел без видних рухів та відчутного фізичного болю так скрутив його, як ото борець, навчений усяких способів, скрутить руку партнерові — і той зразу ж присяде, піддавшись...

Отож він, замість вибухнути гнівом, тільки повторив оту свою фразу:

— Я вас, товаришу, не розумію...

І по хвилині додав:

— Це ж така, так би мовити, делікатна справа... Я нікому не накидаюсь...

З полегкістю відвернувся від нахаби, як побачив, що з кручі спускаються Сисой і Рая. Підхопився пружним рухом, легко вистрибнув з човна й пішов їм назустріч.

Рая була на тій кручі нижче, як Сисой, спиралась обережно білими черевичками об сипку глину, як та кізонька ратичками, балянсувала руками в повітрі, боячись братись за колючу дерезу. Немов хотіла полетіти — не йти. В одному місці вхопилась було рукою за гілочку бузку, що сам ледве тримався оголеними корінцями в ненадійному ґрунті кручі, а потім просто побігла вниз, сподіваючись, либонь, що той, що йшов назустріч, не дасть їй упасти. Уже, як дніпрова чайка, полетіла, з розкинутими руками-крилами.

Перемітько, справді, перехопив її в повітрі майже, як легесенький м'ячик, і поставив перед собою на рівну землю. Дівчина аж ахнула з захоплення. Стояла перед вродливим інженером по-вранішньому свіжа й молодесенька, як нерозквітлий пуп'янок квітки, у коротенькій сірого кольору спортивній спідничці, у білій блюзці. Замість ранкової роси на м'яких кучериках її лянного волосся, на висках і над білим чолом, — сліди від умивання — окремі мокрі пасмичка. Її дитячі пір'їнки-бровенята здивовано підкинуті, а в сріблястих оченятах грає відсвіт умитого ранкового сонця. Не самий відсвіт, а й переляк (з отакої ж кручі збігла!), і радість — що його, отакого біло-випрасуваного „капітана” побачила, що ввесьденечки буде з ним... вперше тад довго буде з ним...

— О, як це добре, що ви вже тут! — вихопилось їй ми-

моволі. — А ми спізнались: трамваю довго не було.

І глянула йому в вічі віддано, рідно. Оті її, здавалося б, незначні слова та цей погляд підказали Перемітькові рішення.

— „Сьогодні ж усе з'ясую”, — подумав твердо.

Хотілося це зробити ще й на зло... „отому чортові”, Маркелові. Хай тоді казяться, скільки хоче! Між ними стане його сестра, та ще й по його, Перемітьковій, стороні...

Згадавши про Сисоя, лишив на хвилинку Раю й допоміг тому, важкому, кривому, обтяженому кошиком із „припасом” та мисливською рушницею через плече, зійти вниз.

На Сисоевому обличчі, на кирпатому носі вже рясно виступали краплі поту. Маленькі очі плавали на круглomu виду, як на штучно намальованому кружалі: отак кружок, а на ньому дві крапки — очі, а нижче закавичка — ніс.

— Ой, мабуть, пектиме й сьогодні, — були перші Сисоеві слова, сказані разом із поглядом на небо, ще приємне по-вранішньому. Він скористувався тим, що Перемітько взяв у нього з рук кошик, і витер хусткою спітнілу голову, обличчя й шию.

— А ви, бачу, молодець, — підморгнув по-приятельському Перемітькові: — уже тут.

— Інженер повинен бути точний, як годинник, — відгукнувся той, але звертаючись уже більше до Раї, ніж до її брата.

Рая знов скинула на нього закоханим поглядом і тим більше заохотила до того, що він задумав зробити сьогодні. Приятельське ставлення до нього Сисоя теж додавало відваги. Перемога виразно схилилась на його бік. А тоді він покаже отому... ідіотові, щоб знав, як лізти не в своє діло! Бо образа, завдана йому від Маркела, не виходила з голови.

Що не робив, що не казав, а про це думав і вже кипів усередині. Це ж тільки подумати: він не радить! Хто він такий, щоб радити чи не радити, з ким він має оженитись?! Якийсь босило!

— „Але ще побачимо, на чие вийде! — нахвалявся подумки. — Ще побачимо...”

Коли всі підійшли до Маркела, той уже запустив мотора. Мотор дрібно сік короткі, приглушені звуки і викидав їх у вузький простір, стиснутий між крутим правим берегом і високими скелями Манастирського острова. Шматки звуку вбились в цій тіснині, робили дерев'яний стукіт у стисненому за ніч і ще не розбурканому денною колотнечею повітрі. Човен трусився всім тілом, але ще стояв на місці. Маркел ще стримував його, як верхівець стримує розгаряченого коня, що поривається бігти.

Рая, Сисой і Перемітько похопилися повкидати в човен

усе принесене і повскакували самі. А як човен від цього руху загойдався, Рая скрикнула злякано, розкинувши руки, — і вхопилась за Перемітькову руку. Не за братову, дарма що той був ближче до неї.

Маркел глянув на всіх — чи готові? — а тоді попустив повід. Човен зірвався з місця, застукотів уже на повний голос, аж виляски пішли, а ранкова луна передавала їх далі. Незабаром човен з нашими плавачами вихопився з вузької протоки на широку гладінь Дніпрового стрижня, матірки.

Пливти мали туди, де віддалено сизіли лози при усті Самари, повз Шевську косу. Не можна сказати, щоб розмова між ними напочатку клеїлась. Перекидалися окремими фразами про те, що бачили на широкому просторі чи по дорозі взагалі. Коли човен наблизився до Шевської коси, Перемітько сказав (щоб щось сказати!), що січеславські міщани називають її тепер неправильно „Шефською”, від слова „шеф”, що стало широко відоме через практику шефства міських установ над сільськими, відсталими. Насправді ця назва походить від українського слова „шевці”, тобто „сапожники”.

І знов несподівано — як це він завжди робив — устряв у розмову Маркел. Чмихнув зневажливо й буркнув:

— Юринда! Це хахли так пояснюють. Чого б ті „шевці” на цій піщаній косі сиділи?

Хоч який це був дурний вибрик з боку Маркела, що просто, мабуть, намагався всяково „компромітувати” неприємного йому Перемітька, але він вибив його знов із рівноваги, відбив усяку охоту щось пояснювати чи й говорити взагалі. Бо, поперше, він, справді, не міг пояснити, чому шевці сиділи на цій піщаній косі. Один „Швець”, як чиєсь прізвище, міг би був дати назву „Шевцева”, а не „Шевська”. А подруге — його пояснення було таке ж чуже й далеке для цих людей, як і весь його український світ, уся його свідомість. Якби було не це, а рідне йому українське товариство, то він би при цій нагоді розповів ще й про те, що не раз чув від професора Яворенка, — про „московського” професора Архангельського, як той пояснював назву Гавиного острова (що на Дніпрі ж таки), яка походить від слова „гава”, тобто „ворона”. „Це значить — казав він, — „Гавьонний” острів, бо запорожці жили на Січі, а надвір ходили на той острів.” А як він міг казати це тим, що їм слово „гавиний” було так само незрозуміле, як і професорові Архангельському? Ну, та й при Раї він не міг, зрозуміла річ, аж так розпускатися язика.

Човен стрибками брався впоперек могутньої ріки, підкидав ніс високо в повітря, наче от-от мав полетіти, тільки корма, обтяжена мотором, трималася за воду, не відрива-

лась. Корма виписувала шумовинно-клекотливий слід на воді, за ним вода немов кипіла. Мотор клекотів і бахкав у лункій ранковій тиші та летів дедалі швидше, дедалі швидше... Пругка течія водної товщі допомагала моторові, зносила скісно вниз, ближче до Самари.

Празоруч, у легкому серпанку ранкового туманцю шумів невидний Кодацький поріг, водна паша, що до неї човнові небезпечно було й зближатись. Але ця небезпека могла б їм загрожувати в тому тільки разі, якби мотор закомизився: тоді б їм важко було опертися могутній течії, орудуючи самим веслом. Це, треба сказати, частенько траплялося з Маркеловим мотором — що він комизився. Але цим разом Маркел справно проскочив небезпеку й завів човна в спокійну, ще зовсім сонну Самару. Вибравши чисте піщане місце на березі, причалив. Його мотор чмихнув востаннє й замовк.

Трохи далі від цього місця стояли густі куделі лози, а ще далі — високий дубовий гай, оторочений понад берегом смугою очерету. У тому очереті скрипіла очеретянка, ніби щось пиляла іржавою пилкою, попискували ще якісь невідомі їм, міським людям, пташки. Попискували спросоння, о'брідно. На самому березі бігали жваві довгоногі й довгодзьобі кулички, лишаючи в мокрому піску відбитки своїх лапок, схожі на асиро-вавилонський клинопис.

І незвичне почуття охопило містюків, що опинилися на „лоні природи”. Вони мали себе так, як первісні люди, що жили постійно в товаристві очеретянок, куличків та інших безпосередніх пожилців „лона природи”. Це почуття особливо виразне стало тоді, як вони покидали з себе „тягарі” цивілізації — одяг та взуття, і відчули всім тілом безпосередні приторки повітря, а підшвами ніг — м'якенького піску.

Сисой Міт'яев був гладкий черевань, і тіло йому, особливо живіт, аж вилазило з трусів, як тісто з діжі. Груди повні, як у жінки. Маркел, навпаки, був сухий, смаглявий, як шиган, а на грудях мав цілий куц чорного волосся.

Перемітько з приємністю потягся всім звільненим від одягу тлом, заклавши за потилицю руки, аж кістки залуццали.

— „Ех, їдять його мухи з комарями! Та й ловко ж!..”

Але він так тільки подумав — не сказав, стримався перед... чужими.

Рая передяглася в кущах лози й вийшла звідти в гарному трикотажному купальному костюмі, що знадно обтягав молоді форми її тіла, струнку фігурку. Але вона не зразу звжилась показуватись у самому костюмі „чужому”, тобто Перемітькові, — накинула на плечі рушник

А проте зиркнула з-під лоба таки на нього, на того „чужого”: дивись, мовляв, яка я в цьому костюмі! Волосся було сховане в гумову — блакитну — купальну шапочку, та ще й з метеликом збоку, і тому її голова була схожа на голову гарненької ляльки.

І Перемітько аж схвилювався, уздрівши таку незайману юність. Так, ця дівчина була йому до вподоби! А про Любину тепер навіть уже не подумав. Його цілком поглинуло те практично-життєве завдання, що випливало з живої дійсності, з потреби врятуватись і влаштувати остаточно своє життя. До революції казали звичайно — зробити кар'єру, тепер цього слова не вживали... Та воно й не зовсім туди підходило: йому насамперед треба було врятуватись, „наступаючи” на ворога з відчайною силою, а як врятується, то це автоматично дасть йому ще й добру кар'єру...

Отже, він був на добрій дорозі, і це знов піднесло його настрої. Взагалі всім було добре. Сисой узяв рушницю й бахнув у небо, так, без будь-якої потреби, з доброго настрою тільки. Луна заклекотала тим пострілом, пішла далі понад Самарою, захлинулась десь над Дніпром.

Кулички злякано спурхнули, сірими млинками закрутились у повітрі. Очеретянка вмовкла, притаїлась...

Сонце підбилося вже височенько й залило все навколо своїм веселим сяйвом — Самару, поєднану з широким простором Дніпра, увесь низький лівий берег, його піски й шельгу, а панорама правобережного Січеслава заграла справжніми веселими спалахами на шибах, на хресті собору тощо. Не досягло, здавалось, сонце тільки до фабрично-заводського району, де висіли чорні гриви диму, розвішані на високих шпичаках димарів.

На Дніпрі з'явилось більше чвонів, стало більше руху. Один човен проскочив з гуркотом мотора повз наших відпочиванців далі на Самару. Купа людей, що сиділа в ньому, замахала руками, щось гукали до Мітєєвих та їхнього гостя, але що саме, — за гуркотом мотора не можна було второпати. Але Перемітько з прикрістю пізнав серед того гурту свого знайомого Гната Кутька, міського педагога. Хоч той Кутько був у громадському розумінні плохий і незначний, та він міг рознести серед українців, що бачив його в товаристві „кацапів”. Залицївся до „кацапки”, отже, робив те, що рано чи пізно повинне було виявитись, а тим часом чомусь не хотів, щоб про це вже знали українці...

По якомусь часі Мітєєви з гостем заходились снідати. Тільки ж довелось їм і тут, на лоні природи, споживати не що як ті ж таки здобутки цивілізації — риб'ячі консерви, білий хліб, варені (а не сирі!) яйця. Сисой прихопив з со-

бою й плящину „риківки”, і Перемітькові теж довелося випити.

Коли сонце пригріло так, що його стали відчувати й інші — не тільки Сисой, Перемітько запросив Раю купатись.

Ах, купатись! Вона так це любить, тільки боїться починати: вода, мабуть, холодна ще...

— Ні, ось дивіться!

І Перемітько, підкинутий бажанням похизуватись перед дівчиною, відійшов трохи назад, розігнався, підкинув себе в повітря пружним рухом ніг і з розмаху полетів у воду, розбив її сонну гладінь. Спочатку його тіло, як тіло великої жаби, зашамоталось, видне, під водою, а потім зникло зовсім.

Виринув Перемітько аж на середині вже, гукнув: „Дивіться!” і, піднісши руки прямо вгору, як голуб складає крила, сідаючи, пірнув знову, щоб „дістати дна”: води було з головою. Коли виринув удруге, то поплив далі, до другого берега. А там став, по пояс у воді, і, згадавши хлоп’ячі роки, як ще був пастухом на селі, склав долоні в дудку, приклав до рота й задудував, як одуд:

— О-ду-ду! О-ду-ду...

Те одудування лунко розкотилося понад водами двох річок, вдарилося луною аж там, де зводився над обрієм дубняк.

— Ну! — заохотив Раю. — Починайте вже!.. Пливіть сюди, — тут чудово...

І бризкав, хлюпав водою навколо себе, як той хлопчак-пустун.

Рая ввійшла обережно в воду, скулившись у передчутті холоду, схрестивши руки на грудях, така маленька, як дитинка, така, що потребувала опіки такого великого й мужнього, як він, той, що кликав її до себе аж на той бік. У мілкій, прозорій, пройнятій наскрізь промінням сонця воді узбережжя, від її босих ніг кинувся рясний табунець дрібненької рибки — верховодок, гострими стрілочками табунець шугнув геть.

Вода була, справді, не така вже тепла. Рая, здригнувшись від її приторку, побігла далі, скрикнула раптом: „Ух!” і присіла по-жіночому по шию в воду, а потім випросталась і попливла. Перемітько кинувся наввимашки їй назустріч, і вони зустрілися посеред Самари, трохи ближче до цього берега, дві голови, що тяглися одна до одної. Їхні погляди — сріблястий Раїн і його карий, як горіх, зустрілись, сміялись і мало не прямо казали: „ти мій” і „ти моя”. Навіть за руки побрались, лівими, а правими баянсували на поверхні води, правими і напругою тіл. Дві зближені обопільною симпатією істоти, первісно-щасливі.

Рая повернула назад, Перемітько поплив поряд з нею.

— Я хотів би з вами поговорити, Раєчко! — раптом сказав Перемітько з ніжністю в голосі.

— Поговорити?!

Дівчина зашарілася, як молода півонія, зрозумівши, мабуть, до чого ця „передмова”.

Поговорити? І кинулась пливти з більшою енергією, ніби тікаючи від того, що від нього їй не хотілось тікати, що до нього — навпаки — тягло її з непереможною силою. Поговорити? Не добрала, що на це сказати, а замість того гукнула до Маркела — щоб заличкувати перед сторонніми цей їхній секретний намір, „поговорити”:

— Марочку, купайся й ти: вода чудова...

Маркел, очевидячки, не поділяв її захвату й нічого не відповів. Він сидів у човні і мовчки перемотував вудки, наставившись іти ловити рибу.

Сисой теж відмовився покищо купатись: він замірився „полювати”. Махнувши „на прощання” молодій парі рукою, він закинув на плече ремінь рушниць й пішов туди, де дуби й очерети. Маркел майже одночасно з ним пішов у протилежний бік, туди, де висали над водою чубки лози, стриміли з води кущі оситнягу.

Отже, Перемітько й Рая цілком випадково опинилися віч-на-віч удвох.

Це склалося швидше, аніж вони, здавалось, сподівалися, ба й заскочило їх. Перемітько в цій ситуації навіть завагався був, подумав, чи не рано ще про це говорити, але оті слова „Я хотів би з вами поговорити, Раєчко”, вже його зобов’язували. Він уже мусив говорити. А Рая, здавалось, зовсім злякалася цієї перспективи. Вона навіть кинулась була слідком за Маркелом, сказавши:

— І я хочу з тобою, Марочку...

Але той так роздратовано махнув на неї — назад себе — рукою, що вона знов повернулась до свого кавалера.

— То й ви любите рибу ловити? — спитав її Перемітько, спитав так, аби щось сказати, бо гарячково думав про інше: як почати про т е.

— Люблю? Ні, то я так, — заплуталась дівчина. І то червоніла, то блідла, аж оченята зайшли їй сльозами. Буквально не знала, де їй дітись. Знов порвалась була трохи чи не слідком за Сисоем. Але Сисой вже не було видно — сховався за лозю. Отже, їй залишалось тільки одно — бути біля свого цікавого (і любого-любогс!) кавалера. Була в становищі рибки, що її краї невода загнали в гузир, з якого вже нема виходу.

...Перемітько гарячково думав, як почати про т е. Головне, що він не міг почати спокійно, як воно личило старшому інженерові, не такому вже й молодому. Він же, про-

сто як той хлопчак, заходжувався біля справи! Поперше, серце ні з сього, ні з того почало несамовито битись — як не вискочить з грудей. Аж заважало нормально дихати. А подруге, язик, ніби лемішку мішав у роті — такий став не-повороткий. І слів відповідних бракувало.

— „А, чорт!” — подумав з досадою про себе. А Раї сказав зміненим голосом:

— Сядьмо ось тут!

І вказав на край твердого ґрунту, порослого піриїцем, обіраного тераскою, на якій зручно було сидіти, — на піри-єць сісти, а ноги поставити в теплий чистий пісочок.

Та Рая зразу не сіла: метнула швиденько до речей, взяла сухий рушник і накинула собі на плечі, бо ж її костюм був геть чисто мокрий. Навіть здригнулась, як від холоду, дарма що сонце тепер приємно гріло все тіло, мов би літе-ло до нього торкалось. Сонце ж тепер панувало над усім, і на небі не було ані хмариночки.

Посідали. Але й тепер Перемітькові не легко було пере-йти до того, що мав сказати цій дівчині. Узяв для чогось су-ху лозинку в руку, покрутив її в повітрі, а тоді сказав:

— Читайте, Раїчко, що я буду писати...

І почав писати повільно на піску, скидаючи поглядом на Раю:

— „Я... вас... люблю”...

Рая задалегідь захвилювалась, а як прочитала останнє слово, спалахнула, злякалась, спустила очі собі на коліна. А руки самі собою, без її свідомости м'яли край рушника.

— Що ви на це скажете? Га?

Говорити йому й далі було трудно. Тож він, не чекаючи Раїної відповіді, узяв її за руку, а другою обійняв за плечі й прихилив до себе, тепло-мокру, гарячу там, де голе тіло. Ко-ли він, інстинктивно оглянувшись, чи їх не підглядає хто, по-цілував її ніжну щічку, вона тремтливо припала до нього. А далі він став цілувати своє кохання в гарячі, по-дитячому розтулені губки, в очі...

— І одружись, еге ж? Чи так, моя горличко?

Рая скидала на нього віддано синьоцвіт оченят, погля-дом — не словами — виявляла згоду.

А потім вони встали, побралися за руки й почали ходи-ти понад берегом, ховалися за лози, щоб ніхто не бачив їх-нього щастя.

— ...Одружись, — казав Перемітько, тепер уже Раїн „Павлусь”. — А тільки, що твої брати скажуть? Чи не будуть проти?

І він розповів їй про вранішній Маркелів вибрик — як той „не радив” йому „важити” на сестру. І про те, що взагалі Маркел чомусь вороже до нього ставиться.

Треба було бачити, як дівчина запалилася гнівом! Як у її гарних оченятах застрибали злі вогники. Що брати скажуть? А яке їхнє до цього діло? Це не старий режим, щоб можна було згоджуватись чи не згоджуватись на шлюб дочки чи сестри! А тому дурневі Маркелові вона скаже...

Отже, вона була вже цілком по стороні свого коханого і трохи чи не зненавиділа рідного брата. Але Перемітько попросив її нічого Маркелові про ту сутичку не казати, щоб не вийшло ще більшої сварки...

Ні, вона скаже! Вона не потребує його дурної опіки.. І тільки як „Павлусь” удруге попросив її не казати, неохоче згодилась...

Їм треба вже було говорити тихіше, бо публіки на березі ставало дедалі густіше. А якийсь галасливий гурт чоловіків та жінок отаборивсь зовсім близько біля них, розіклавши свої їства та напої під сусіднім кущем шелюги. Перемітька це так обурило (хоч з якої речі? хіба це його берег?), що він розігнався до них, щоб сваритись. Хотілося й перед дівчиною показати — такий був у глибу його істоти поштовх — що відтепер він її взяв під свою оборону.

— Що вам місця мало? — хотів був сказати тим нахабам, що тут розіклались?..

Але, підійшовши до гурту, відмовився від свого заміру. Це був гурт професорів та викладачів металургійного інституту, переважно жидів, а серед них він пізнав (люди пороздггані, і тому не зразу видно) завідувача навчальної частини Самсона Ліпшиця, що з ним був знайомий. Отож замість щоб сваритись, він мусив подати йому руку, а той познайомив його з усім товариством.

— Ви з ким? — зразу спитала його одна тілиста жидівка, виразно з ним кокетуючи. — З дівчиною? Приєднуйтесь до нас! У більшому гурті веселіше...

Перемітько подякував, сказавши, що в них своя група, і повернувся до Раї. Та й було йому „найвеселіше” тепер не в гурті, а вдвійку з дівчиною. Йому, як і їй також...

Незабаром прийшов і Сисой, приніс впольовану дичину — підстреленого, але ще живого куличка, що злякано водив намистинками очей.

— Ну, навіщо ти його? — з докором сказала Рая, гладила голівку невинної пташки. — Та хоч би ж убив, а то тільки поранив, щоб мучився...

Справді, це була непотрібна жорстокість, і Сисой, як показалось Перемітькові, ніяково посоловів. — „За революції людей убивав, — подумав, — а тепер пташки шкода... От що значить — часи змінилися!”

Щоб виправдати Сисоя перед сестрою, Перемітько сказав жарт: коли рушниця була набита, то мусила вистрілити... Сисой вдячно на нього глянув.

Маркела, що прийшов з рибою на юшку, Перемітько зустрів поглядом переможця, мовляв, „отепер спробуй сваритись... будеш мати справу з сестрою”...

А на Раю те, що сталося, так подіяло (вона була піднесено радісна, балакучіша, взяла в Маркела рибу й почала чистити та розчиняти), що на це не могли не звернути уваги й обидва брати. Перемітько спостеріг навіть, що Сисой глянув на сестру раз чи два так, щоб вона не завважила. Тільки на його розіпрілому, гливкому виду не можна було добачити, схвалює він це чи ні. Але черговий Маркелів напад на Перемітька, що стався вже під час обіду, виразно показав, що той був „проти”. Коли на якусь мить зайшла в товаристві мовчанка, він, Маркел би то, випалив одним духом, не дивлячись Перемітькові в вічі (тому й не зразу зрозуміли, до кого мова):

— Ви, здається, цікавитесь справами петлюрівської церкви?

Перемітько глянув недомисленно спочатку на Сисоя, а потім на Маркела. Спитався:

— Це ви до кого?

— До того, хто цікавиться петлюрівською церквою...

— Ви хочете сказати — автокефальною?

— Це однаково... Я вас там бачив.

Іншим разом це була б для Перемітька дуже слизька ситуація, а тепер, коли він мав за собою їхню сестру, він — хоч це й коштувало йому не абиякої напруги — сміливо відпарував:

— То, виходить, і ви там були? Отже, ми з вами — обое рябое!

Важкодум Маркел не зразу здобувся на відповідь, засопів носом, і аж після прикрої мовчанки відповів:

— Не обое рябое... Бо про мене ніхто не скаже, що я за попів руку тягну...

— А про мене хто скаже? — упевнено вимовив Перемітько, бо він і справді, вихований на працях Драгоманова, на творах Лесі Українки, Івана Франка, В. Винниченка, не цікавився церквою як такою. — Чи ви бачили, щоб я коли молвився чи христився?

Між ними раптом стала Рая, що накинулась з отими злими іскрами в очах, на Маркела:

— Маркеле, перестань! Чого ти завжди заводишся з людьми? Скандаліст отакий!.. Це тобі не „Комсомол”...

Маркел кинув лютий погляд на сестру й замовк. Але Перемітькові це таки поспувало настрої. — „З ким я родичаюсь? Що в мене з ними спільного?”

Рая відчувала й розуміла його гіркі переживання і по-

глядами та непомітними для братів потискаючи руки намагалась заспокоїти його, свого „Павлуся”. Сисой мовчав, не втручався в суперечку, але видно було, що це було йому неприємне. Щоб це затушкувати, перевів мову на інше, на проєкт побудови на низу Дніпра гідро-електростанції. Про цей проєкт починали дедалі більше говорити, особливо в урядових колах. Перемітько теж був за це, бо вважав, що Україна мусить індустріалізуватись, хоч би ці ідеї виходили й від ворожого їй ладу: лад політичний може змінитися, а могутнє джерело електрики буде власністю українського народу, південні посушливі райони будуть зрошені. Але — згадав тепер — такі, як проф. Яворенко, вважали, що це знищить „історичну красу” — Дніпрові пороги, іронізував з приводу цього й старий Загребельний, той насправді внутрішній емігрант...

По обіді Рая й Перемітько ще раз купались, попливли разом на другий бік. Сисой теж наважився, улізши, як бегемот, у воду. Але тільки хлюпостався та лежав на мілкому, як гладкий тюлень, бо плавати не міг. Зате Маркел почував себе в воді, як на сухому, і, кинувшись з берега, поплив далеко, в напрямі до Дніпра.

А тим часом день почав хилитись на вечір. Сонце стало не таке гаряче. Люди теж почали потроху роз'їжджатись, гомін помітно ущухав. Навіть гурт Самсона Ліпшиця вже не так галасував...

Коли сонце спустилось над саму гору правого берега, над гущу Січеслава, Сисой сказав:

— Мабуть, і нам пора додому.

І знов заторохтів Маркелів мотор, погнавши човна на притемнену вже воду. Незабаром вони випливли з тихої Самари і зустрілися з прудкою течією Дніпра. Пливти тепер було важче, бо фактично проти течії, що помітно зносила їх ближче до Кодацького порога. У вечірній тиші його шум виразно було чути — шум і якийсь гуркіт води, що спадала з чималою висоти.

В міру того, як спускався присмерк, засвічувались — упрорідь — вогні на широченному лоні Дніпра-Славути — рухливі, на човнах, як веселі таємні квіти (бо човнів уже майже не видно було, а вогні яскрили). На потемнілому раптом обличчі правобережного Січеслава, розкинутого на горі, теж почали нахвачуватись світляні пухирці вогників, подекуди пунктирними лініями. Але ті вогні були далекі, а ці, на човнах, близьк і веселі...

Коли сонце сховалось за високим горбом Правобережжя, його червоні промені звелися вгору, як піднесена рука потопельника — з розчепіреними пальцями. Але ніхто не гукав: „Рятуйте!” Бо хоч день десь там і тонує разом із сонцем,

але натомість народжувалась нова краса — краса літнього вечора на Дніпрі, тихого літнього вечора, прикрашеного внизу отими ворушками вогниками на човнах, а вгорі, в небі — срібними проколінками перших зірок.

Тихо. Тільки окремі моторові човни перегукувались стукотом — Маркелів найдужче, а найближчий до нього, що брався трохи вище, глухіше. Шум порога творив тільки далеке звукове тло для тих звуків, що були близько.

Веслові човни виявляли себе в присмерку тільки вогниками.

— Гоп-гоп! — гукнув десь потужний молодий голос, а луна вечерова перекинула десь далі тее „гоп-гоп”. У когось мабуть, було сил і доброго настрою понадміру, і він ото так хотів трохи виладуватись.

Коли це враз, десь далі від наших відпочиванців, але на самій середині Дніпра озвалась пісня:

— Реве та стогне Дніпр широкий...

Це почав дужий самітний голос, баритон, з широким розгоном. Тому голосові хотілося, щоб Дніпро ревів та стогнав, як у романтичній уяві поета, дарма що було так тихо. А потім, слідком за тим голосом озвався цілий сніп голосів, з басовим перевеслом на них, і ті голоси хотіли викликати в уяві ще й те, як

Сердитий вітер завива.

До долу верби гне високі,

Горами хвилі підійма.

І цей спів полинув далеко понад широкою рікою, такий широкий, як та ріка.

Перемітькові раптом стиснулося серце в якійсь тузі. Чого він тут, серед цих чужих людей, що говорять між собою чужою мовою? Чому не з тими, що ото так співають?

Рая раптом присунулась у темряві до нього, взяла його за руку, сказала по-українському:

... Гарно співають, правда?

Чи й ця дівчина йому чужа? О, ні, вона вже йому рідна! Вона прийме його мову, мову тієї країни, в якій народилась, вона житиме його інтересами...

Пісня далі говорила про інший аксесуар романтичного краєвиду — про „блідий місяць”, що „з-за хмари де-де виглядав”, але дійсність була інша: морок ночі дедалі дужче гуск, насувався на Дніпро і ті човни, що були на ньому. І Маркел керував своїм човном, можна сказати, наосліп, орієнтуючись на далекі вогні міста. Уже вони були недалеко від Заячого острова, рівного простору, зарослого лозами, як з Маркеловим мотором сталася чергова аварія: він гавкнув востаннє — і затявся, ніби чимсь удавився.

Усі прикро стенулись. Треба ж було отакого! Добре,

що хоч недалеко від Заячого, бо їх могло б знести на самий поріг.

Маркел спробував був щось там посмикати, присвічуючи кишеньковим ліхтариком, але потім ухопив весло і як-так підігнав човна до берега.

Усі повиходили з хитливого човна, придержуючись руками за прибережну лозу.

Сполохані комарі цілою хмарою загули навколо них, дзизкали в вуха, жалили руки.

Маркел ще трохи пововтузився з мотором, перехрещуючи снопиком світла темряву, але потім і він вийшов. Спосіб дальшої мандрівки був ясний усім: човна треба було тягти понад берегом на мотузі, а одно котресь із них мало сидіти в човні, відхилити веслом його від берега, щоб не зачіпався за навислу над водою лозу. Цю останню роллю Маркел призначив Перемітькові, і той мовчки пішов у човен. Рая хотіла була й собі туди ж таки, але Маркел її спинив, нагримавши: було б важко тягти. Потім він прив'язав мотуза, а Перемітько знайшов помачки в темряві весло, спустив його понад облавком у воду — і рушили проти течії, понад берегом.

Темрява вже була така, що ні Перемітькові тих, що тягли човна, ні їм Перемітька не було видно. Час від часу тільки блискав Маркелів ліхтар, як він, мабуть, присвічував під ноги, щоб не заборсатись у кущах лози.

Та не проминуло, либонь, і декількох хвилин, як Перемітько відчув, що човен пливе не проти течії, а навпаки — течія його почала зносити назад. Що за чорт?

— Ей, що сталось? — гукнув він стривожено до Маркела. — Мене зносить... Маркел обізвався (його голос був уже далеко), що мотуз обірвався, і сказав, щоб Перемітько підганяв човна до берега.

Перемітько махнув веслом з одного боку, але човен тільки крутнувся на місці й відійшов далі від чорних обрисів берега. Махнув з другого боку — те саме. І раптом він з острахом усвідомив, що він же ніколи не веслував і веслувати не вміє. Гостре почуття тривоги охопило його, але крикнути, щоб його рятували, посоромився. Отой же чорт Маркел підніме його на глузи! Та й Рая що скаже, як він виявиться таким страхополохом?

— Павле Петровичу, де ви? — долинув здаля Раїн голосок, схожий на комариний писк.

— Та ось... — почав був Перемітько й не закінчив, зрозумівши, що його вже не почують.

А потужна в цьому місці течія невблаганно несла його вниз. Напружуючи зір, він бачив у темряві, як чорні купи берега (лоза) швидко від нього віддалялись, чи — вірніше —

він від них. Незабаром йому стало ясно, що вже віддаляється не тільки берег, а й увесь Заячий острів, його південний кінець... А далі ж уже сама гола широчінь Дніпра і паща Кодацького порога! Мимохіть прислухався: рев порога брав гору над усіма іншими звуками... хоч ще й віддалено...

Почуття паніки судомно охопило його. Йому ж загрожує смертельна небезпека! Його знесе на поріг!.. Ширяв веслом то з одного боку, то з другого. Піт уже заливав йому очі від того махання... Та це вже було ні до чого: човен тільки облядувався, але нестримно плів униз.

І йому уявилась мить загибелі. От його кидає з страшною височині в вир... от човен його перевертається... Правда, з тієї височині екскурсанти іноді спускалися дубами, але ж то дубами! А це скіпочка... І йому так жаль себе стало... І якась лють. Лють, що отак безглуздо загине! У боях був — вийшов живий, а тепер отака безглузда смерть! Отака дика загибель! А він же міг не їхати сьогодні з чужими приводом від цього веслування, не сідати в човен... І жити! Хіба крикнути „Рятуйте!” Але хто його звідси почує? Деся вище на Дніпрі блискають далекі вогники човнів, але поблизу анікогісінько... Отже, хто його тут почує? Хіба оті далекі зірочки в небі? Або спокійні вогники правобережного села Лоцманська Кам'янка?...

А човна зносило, і дедалі чутніший ставав рев водоспаду, немов до нього зближався страшний звір.

Тоді він, охоплений уже дикою панікою, не думаючи, чи це буде краще (подумав: „Може, сам впливу, а човен хай пропадає!”), і, як був у костюмі, в черевиках, та так і стрибнув у воду, — стрибнув через облавок, не випускаючи човна з рук... І — о радість! — він став ногами на дно, води було по пахви. Це, очевидячки, був кінець коси Заячого острова, занурений у воду. Взявши човна за ніс і перемагаючи пругку течію, повів його в напрямі до чорних куп Заячого острова. Довгенько так брів, вириваючись із цупких обіймів води, і тільки тоді, як було вже по коліна, гукнув на берег:

— Агов, де ви там? Я осьь...

Через деякий час у темряві почувлися голоси Міт'яєвих, і всі троє наближались до нього. Витягши човна на мілке, він вийшов на берег. Найперша прибігла до нього Рая, стурбована, перелякана. Щось швидко говорила, та він, „розсмиканий” почуттями, не міг її уважно слухати, він чомусь увесь був скерований назустріч... Маркелові.

Маркел кинув на нього снопик світла і раптом, уперше, відколи Перемітько його знав, зареготався:

— Ха-ха... То ви скупались? У штанях... ха-ха... —
Перемітько скипів:

— Було б краще прив'язувати мотуз, а тоді й сміятись! Який тут може бути сміх?

Але, освітлений, він, справді, виглядав жалюгідно: штани прилипли до ніг, від того ноги були тоненькі, як у журавля, піджак мокро лиснів... І йому було ясно: якщо Маркел хотів з нього поглузувати, то краще не можна й придумати. У нього була підозра, що „той чортула” трохи чи не навмисно так слабко прив'язав мотуз, — щоб посміятися й принизити його перед сестрою... Щоб посміятися або, може, й на загибіль штовхнути...

Сисой нагримав на брата (мовляв, справді, треба було прив'язати як слід), а Рая підійшла й співчутливо тернулась об його мокрий бік (притулитись ніяк було).

— А я так злякалась була, — сказала пошепки, як брати взяли знову прив'язувати мотуз.

Тепер у човен сів сам Маркел, бо мокрому Перемітькові треба було зігрітись, тягнуци човен.

З чималими труднощами, зачіпаючись у темряві ногами за переплутане коріння лози, Перемітько й Сисой дотягли човна до північного кінця Заячого острова. А там перепливли вузьку протоку, що відокремлювала Заячий острів від берега, — і так прибули „додому”.

Але ця безглузда пригода дуже знівечила Перемітькові радість від отого його осягу — освідчин із Раєю. Добре, що йому не треба було їхати додому трамваем, а то б набрався ще більшого сорому.

Як Міт'яєви попросилися з Перемітьком, Рая замовкла і вже ані словечком не обзивалася до братів, хоч завдав їй прикрости тільки Маркел. Навіть сіла в трамваї окремо від них, уперто відвертала очі. Обличчя їй „задерев'яніло”, бровенята нахмурились: „пір'інки” стали „гострими стрілками”, що зійшлись на перенісці.

Їй же було „цілком ясно”, що Маркел навмисно встругнув отаку штуку з Перемітьком!

Сисой завжди прикро переживав „погані настрої” улюбленої сестри і тепер зразу ж занепокоївся, спостерігши при трамвайному світлі оту „дерев'яність” на її виду. Але як він міг її заспокоїти, як вона й на мову не давалась? Сиділа збоку, як чужа!

А дома вона мерщій сховалась до своєї кімнати. Навіть ввечеряти не схотіла...

Але те, що незабаром добулося до неї з світлиці, вибило її з демонстративної „задерев'янілості”, тривожно настожило. Говорили Маркел із Сисоем. Говорили неголосно,

але двері до її кімнати були трохи прочинені, і вона все чула.

— ...Він до Раї, — глухо бубонів Маркел. — Хіба ти не бачиш?

— Що до Раї? — сонно обізвався Сисой, відриваючись від якоїсь там, либонь, своєї справи, може, від читання газети.

Рая підвела навіть голову від подушки, єдиної її повірниць у випадках її мрій і сліз, перестала дихати, наслуховаючи. Це було щось таке важливе, зв'язане, очевидячки, з тим, що на Дніпрі сталось! Підвела спочатку голову, а потім і сіла на ліжку. Разом із тим у голові її завирували всякі здогади...

Червоний шапчук на лямпі край її ліжка більше притемнював, як освітлював кімнатку, і вона, уже передягнена, в самій нічній сорочці, скидалась на злякану мишку, що хоч і сховалась у свою нірку, але тривожно прислухалась до того, що діялось біля нірки і могло загрожувати їй навіть у схованці.

— Що? — перепитав Сисой.

Маркел роздратовано чмихнув, посунув стільцем чи якось інакше диркнув по помості.

— У них же на любов закидається! — вибихнув гнівно. — Найгірше, що й Рая ним захоплена...

— Ну, а що ж ми можемо зробити?

— Як що?

З того, що Маркел не здобувся зразу на відповідь, було знати, що він теж не знав, що в такому разі треба чинити. А Сисой спитався вдруге:

— Еге, що?

— Ну, а що буде, як вони поберуться? Ти ж сам казав, що він...

Саме тут у світлиці зашипів раптом годинник, наповнив усю хату густим шумом, неначе якийсь велетень набрав у рот повітря, надув щоки, а потім ураз тее повітря випустив, — годинник став вибивати години: раз, два... десять...

Рая сприйняла це, як катастрофу: годинник не дав їй почути чогось надзвичайно важливого, може, навіть неправдоподібно страшного. Не помогло й те, що вона підхопилась на ноги й підбігла до самих дверей. Годинник вибивав ті десять годин довго, розтягаючи кожен удар хвилястим гудом, і за тими коливаннями звуків годі було щось почути.

На щастя (чи на лихо?), і брати за тим дзвоном не змогли говорити, мусили перечекати, поки годинник доїде до своєї зупинки. А як останній удар прогук і мелодійно віддалився, Маркел сказав удруге перерване речення:

— Ти ж сам казав, що він петлюрівець.

— „Петлюрівець?!“ — прошепотіла приголомшена Рая, а серце їй так і затріпалось у грудях. — Петлюрівець? О!”

Її зробилося страшно. Вона ж не раз чула на різних зборах, читала в газетах це слово, як лайку. Що воно означало, гаразд не розуміла, але знала, що це щось таке ж страшніше як, і „контрреволюціонер”, щось таке, що автоматично тягло за собою втручання ДПУ, арешти тощо. Голова пішла їй о’бертом. Вона ж його, свого „Павлушу”... поправила: „Павлуся” так любить! І в голові собі не поклала, щоб могла тепер від нього відмовитися, уявляла його як частину самої себе... Вони ж уже мають побратися!

— ...А це значить, — провадив далі Маркел, — що ми з тобою, ти, як партієць, а я, як комсомолец, повинні допомогти органам безпеки викрити прихованого ворога... Треба не допустити, щоб він став нашим зятем. Бо це може виявитися й без нас...

Сисой мовчав.

— Якщо ти чесний партієць, — знов обізвався Маркел, — то повинен негайно піти до ДПУ й заявити на нього...

— „До ДПУ?! — пройняв жах Раїну свідомість. — Ой Боже!”

Хотіла була зірватись і бігти до братів, щоб рятувати тепер найдорожчу для неї людину... за братів дорожчу. Але стрималась, прислухалась, уся обернута в слух.

— А як ти цього не зробиш, — загрозив Маркел, то я піду. Як чесний „комсомолец”...

— Облиш дурниці! — строго сказав Сисой. — Не твое це діло.

— Як не мое? — гарячився Маркел. — Я „комсомолец” і повинен...

— Я сказав: облиш! — нагримав уже Сисой. — І знаєш, чому? Саме тому, що в нього є щось із нашої сестрою. Я не дурніший за тебе і теж бачу... бачу, може, більше, ніж ти... Він уже майже вліз у нашу родину. Розумієш? Уже! І, знищивши його, ти знищиш і свою сестру... чи хоч поламаєш її життя. Не такий він красень, щоб якась дівчина легко від нього відмовилась! Моя помилка, може, в тому, що я його допустив у нашу родину. Яюсь випадково це вийшло... Випадково зустрів — і запросив. Таке з усяким може трипитись. А тепер уже пізно. У всякому разі треба зачекати...

— Юрінда! Не пізно! І я не буду чекати...

Тут уже Рая не втерпіла і, накинувши свій червоний шляфрок, з розпущеним по ньому лянним волоссям, з сльозами на очах, вискочила до світлиці. Накинулася гнівно на Маркела:

— Що ти за чортяка такий! Я все чула...

І була така очайдушна, з такою ненавистю в очах. При світлі лампи-пухиря з-під стелі ті її очі стали наче темніші, як у кішки, зелені. Білі зубки хижо шкірилися, як вона роз-

туляла губи. Аж Маркел мимохить відступив від неї: такою ще ніколи її не бачив. Насуплював чорні, як у татарина, брови.

А Рая присікалась до нього:

— А сьогодні що ти йому сказав? Що Га? Думаєш, не знаю!

Тут вона завагалась, згадавши „Павлусеву” просьбу не казати про це, але слово вихопилось, і відступати було вже ніяк. Та й Сисой зацікавився цим. (Взагалі він зразу став по стороні сестри, насторожився, газету, що її тримав у руках, відклав на бік).

— А що ж він сказав? — спитався.

І Рая розповіла все, що знала від Павла, — те, як Маркел „не рздив йому” залицятись до неї, його сестри. І тепер уже замість гніву, сльози просто бризкали їй з очей, сльози болючої образи.

— Ну, знаєш, — скинув Сисой докірливо на Маркела очима, масним блиском їх засвітивши, — треба ж таки думати головою...

Бачивши таку виразну підтримку з боку старшого брата, Рая знов накинулася на Маркела, — сльози, гнів і обурення клекотіли в її голосі.

— І яке твоє діло до цього? Я ж не втручаюся в твої шури-мури з Фроською. І знай: якщо ти посмієш щось таке йому зробити, я або собі щось заподію, або... тобі... Пам'ятай це!

Маркел не витримав цього нападу, ухопив кепку — та з хати. А Рая впала на стілець, схилилася на спинку й голосно заридала. Ридала, як дитина, що її скривдила рідна мати, скидалася всім тілом від плачу. Сльози рясно котилися їй з очей, вона витирала їх рукавом шляфрока.

— Хай пам'ятає, — загрозувала крізь сльози Маркелові навздогін, — отакий бо... босовило...

Ця сцена так розхвилювала Сисоя, що він устав і заходив по хаті. Йому було жаль сестри, хотілося підійти й погладити по голові, як дитину, щоб заспокоїти, але свідомість того, що Рая вже не дитина і що справа була не дитяча, стримали його. Він тільки торкнув її за плече і мовив:

— Ну, годі! Годі плакати! Він нічого не зробить: я не дозволю.

— Я ж його лю...блю! — ридала невтішно дівчина.

— Кого? А! Знаю... і тому не дозволю...

— І ми хочемо побратися...

Це була новина для Сисоя, це було більше, ніж він думав. І він перепитав:

— Він тобі сказав про це?

— Сказав...

Сисой знов узяв ходити стурбовано по хаті: справа на-

бирала поважного характеру. При таких даних треба вже не „чекати”, а навпаки — запобігати можливому лиху, треба якнайрішучіше поговорити з „тим дурнем”...

...Побратися, а той дурило...

Рая хотіла вже заспокоїтися, але, розтривожена, не могла. Почуття жалю й вибухи плачу знов і знов вихоплювалися з її грудей. Та плакала вона вже не тільки через Маркела, а й через те, що її коханому, справді, загрожувала якась страшна небезпека.

Сисой ходив по хаті, не знаючи, як заспокоїти розтривожену сестру. Морщив свої ріденькі брови, блимав повіками... Ухопився за цигарку, як за порадицю: закурив. І далі ходив.

Раптом Рая сама перестала плакати і прямо спиталася в Сисоя, чи то, справді, велика небезпека, що Перемітько — петлюрівець. І дивилася на брата мокрими від сліз очима з великою допитливістю — мовляв, як у вічі не вскочить! — щоб не тільки з його слів, а з виразу очей зрозуміти правду.

Сисой не зразу відповів. Ходив деякий час і мовчки думав. Рая не зводила з нього очей. Повторила питання:

— ...Чи справді? Га? Його можуть заарештувати?

Та замість щоб відповісти, Сисой сам її запитав:

— Ну, а якби це була велика небезпека, чи ти могла б від нього відкинутись? Поки ще не побрались...

Страх розширив Раїні очі, сльози густою павоттю наринули на них. Скрикнула:

— Отже, велика, коли ти так питаєш?! Ну, кажи вже!

— Та ні... Я просто так, з деяких міркувань.

— А що значить „петлюрівець”?

Сисой пояснив.

— То ж який це злочин, коли він боровся за свій народ?

— Не завжди й тих, що борються за народ, по голівці гладять...

І тільки як Рая заявила твердо, що вона не змогла б покинути Павла, а якби з ним щось сталося, то й вона поїхала б за ним на заслання, Сисой заспокоїв її, сказав, що насправді тепер це вже не такий злочин. Багатьох петлюрівців амнестовано, і вони живуть легально. Петровський видав охоронну грамоту навіть такому зуброві „петлюрівщини”, як С. Єфремов. Павлова біда в тому, що він приховав злочин, але як ніхто не викаже, то все буде гаразд. Сам він про це мовчатиме. Маркел теж без його дозволу не піде на нього „заявляти”. Хібащо ДПУ з інших джерел про це довідається. Але Павло тут, у цьому місті, чужий, його минулого ніхто тут, крім їх трьох, не знає.

— Отже, іди спатоньки! — закінчив він з несподіваною для нього самого ніжністю. І спробував посміхнутись...

Крім зустрічання митрополита Липківського, в Перемітька був ще один „свіжий гріх”, що з ним він ховався перед Міт'яєвими: вряди-годи відвідував відкриті збори Української комуністичної партії. І можна сказати, що з цим „гріхом” він ще більше ховався.

— „Отак пак! — може хтось здивуватись. — Чого ж йому з цим ховатися? Збори української комуністичної партії в українській комуністичній державі — і ховатися?! Та ще й більше, як із Автокефальною церквою? Щось тут, мабуть, із логікою не гаразд!”

Що з логікою тут не все гаразд, це так, — але коли й де історія та суспільне життя були у згоді з логікою?

А втім, якщо цю ситуацію розглянути глибше, то можна знайти й причину такої „нев'язки”. Укапісти були, справді, українські комуністи, але комуністична держава була не зовсім українська. І ця не зовсім українська держава аж ніяк не хотіла, щоб будь-хто, хоч би й укапісти, перетворював її на зовсім українську. А укапісти в цьому розумінні, за даних умов, були найнебезпечніші. Бо, наприклад, автокефалісти могли за цих умов тільки молитися по-українському, а укапісти могли відібрати й владу в таких, як Міт'яєви, ба й відірвати її від... Москви. Вони ж її, цю не зовсім українську державу, прямо критикували за це, а також за те, що

Центри Південстали
на Півночі стали,

конкретніше кажучи, в Москві. А тим часом треба було б, за логікою, щоб вони, ті центри, були не північніше Харкова, столиці цієї не зовсім української держави. А це означало б, що продуктами своєї праці користувалися б тільки продуценти Півдня. А це останнє дало б цій державі не тільки економічну, а й політичну незалежність.

А як люди українські? Усякі люди українські — і комуністи, і „петлюрівці”, і автокефалісти? Вони теж усі цього хотіли і тому так цікавилися відкритими зборами „укапістів” — єдиної вже на цей час легальної опозиції усталеного режиму.

Перемітько ходив на ці збори, цікавлячись найбільше їхнім українством. Комунізмом він, як і Богом, не цікавився, бо жив проблемами живого життя того народу, що до нього з народження належав, що за нього воював у лавах „петлюрівської” армії 1919-20 роками. Розумів безпеку — а ходив! Якась непереможна сила штовхала його на це. А безпека ж була не тільки в тому, що про це могли довідатись Міт'яєви, а й безпосередньо від тієї установи, що мала, за

завданням урядової партії — КП(б)У й уряду, не допускати до того, щоб ця не зовсім українська держава стала цілком українською. Правда, ця установа тепер, за НЕП-и, не була така страшна, як перше, коли вона звалася ЧК, — тепер вона звалася „Державне політичне управління” — ДПУ. Та небезпека від неї для відвідувачів відкритих зборів УКП таки була.

„Укапісти” вже не мали змоги видавати друкований орган, і єдиний був у них спосіб промовляти до народу — отакі збори, збори, оформлювані, як „жива газета”, тобто виголошування з живих уст того, що мало б друкуватися в газеті — статтів, нарисів, фейлетонів тощо.

У м. Січеславі такі збори відбувалися раз на тиждень. Черемітько не кожного разу міг там бувати, бував тільки тоді, як був вільний від роботи в заводі. Останнім часом бував там ще рідше, бо його вільний час забирали тепер зустрічі з Раєю. Та от якось Рая поїхала до матері в Харків, і Черемітько похопився скористуватись цим, щоб піти до „укапістів”.

Як звичайно, і цим разом він пішов свідомо пізніше, так, щоб надворі було вже темно, а в самому приміщенні „парткому” було більше людей, серед яких можна було легше „сховатися” — слухати приємне непоміченим.

Справді, коли він прийшов, у залі було вже повнісінько (зая, пристосована з мешкання, не дуже велика). Десь у протилежному від входових дверей кінці світилася слабким світлом сцена — „одна якась світляна кулька-лямпка над головами президії. На „заднику” сцени висів великий напис, зроблений на червоному полотнищі (біле на червоному), — „Хай живе Українська Радянська Соціалістична Республіка!”

Гм... Такий напис, як і в урядових установах, як і на конференціях владушої партії — КП(б)У, дослівно такий, а от чомусь він не зовсім легальний! Чи не тому, що його автори та їхні слухачі вкладали в нього буквальный зміст? Можливо.

Публіка сиділа на довгих ослонах, поставлених уперед приміщення. Але місць на ослонах усім не вистачало — люди стояли ще попід стінами, товпилися біля дверей, де ще був рух через те, що люди весь час підходили. Так, як ото в ставку: він стихшений, і плесо його гладеньке, а там, де б'є джерело свіжої води, булькотить і сріблиться, міниться всякими тонами.

Черемітько протовпився і став у кутку. Гляне — а біля нього один з найбоязкіших „українців” — міський педагог, українізатор Гнат Кутько. Потиснули один одному мовчки руки і повернули голови до сцени. Ніби свідомо один від одного відвернулись, мовляв, „я тебе тут не бачив, а ти мене”.

На сцені промовляв секретар „Обкому” (усе так, як і в КП(б)У!) Авдієнко, симпатичний дядечко невисокого зро-

сту, з чорною еспаньйолкою „під Винниченка”, колишній член ЦК УСДРП.

— Чому, товариші, центри української промисловости в Москві, а не на Україні? — запитував промовець. — Чому українська мова в державних установах не в пошані? Чому українізація відбувається тільки формально? Чому спокійно сидять на посадах ті, що її явно саботують? — І багато інших таких „чому”? він ставив, не потребуючи відповідати: публіка, уважно-напружена, сама знала, „чому”. А як промовець на свої питання відповідав, публіка завзято „підтакувала” оплесками. Усі — і промовець, і слухачі знали, що все це „тому”, що при владі в УРСР були не українці, не українські робітники, селяни й трудова інтелігенція (хоч офіційно це нібито було й так!), що Москва визнавала справжній інтернаціоналізм і рівність націй тільки там, де ще не мала... безпосередньої влади. На доказ цього промовець навів цитату з статті одного з творців КП(б)У, але разом із тим і репрезентанта „української” в ній меншости В. Затонського, що була надрукована 1918 року в газеті „Коммуніст”.

...„І от тут і виявилось, що поважний принцип самовизначення націй (не пролетаріату), що ним треба було керуватися, згідно з переказами „отців церкви”, дуже гарний, поки діло йде про Індії та Єгипти, оскільки нам там доводиться працювати (в татаро-башкирїях з ним уже клопоту досить). Гарний він, коли треба зробити благородний жест у стилі „кающогося дворянина”, але малозрозумілий, коли доводиться вирішувати всі ці „прокляті питання” на різних „окраїнах” в роді України”...

— Ну, як, товариші? — запитав промовець. — Добре сказано?

І зашуміли в залі на знак згоди, що „добре сказано”, рясні оплески, ніби по рівному плесі ставка шугнув бадьорий вітер, сколихнув його, збив брижі...

— І дивіться, товариство, яка чудасія, — вів далі свою мову Авдієнко: — автор цих „гарних слів” при владі в Харкові — а „хура”, як сказано в байці, „і досі там”!

Тим то— офіційно повідомив — їхній ЦК, ЦК УКП, на чолі з Андрієм Річицьким, і послав протест до Третього Інтернаціоналу...

— ...Поможе, як мертвому кадило, — буркнув хтось між публікою. — То ж слухняне знаряддя тієї ж таки Москви...

Але на нього зашипіли: добре все таки, що є кому хоч такі протести писати! Може, це просочиться якое у ширший світ. А крім того, як болить, то ніби легше стає, як комусь про той біль скажеш. „Облегшивши себе так, публіка вкрила оплесками закінчення промови М. Авдієнка.

Після Авдієнка виступив другий місцевий лідер УКП —

Дідич. Невеличкий, худенький, з перехнябленим пенсне на носі. Коли говорив, підсмикував штани, що весь час йому з'їжджали. Читав малого фейлетона на актуальну місцеву тему під заголовком „Малоросійська хвороба чухна, або сверблячка”. А за привід до цього фейлетону він узяв прилюдну заяву голови „Фабзавкому” заводу ім. Петровського Тараса Бамейка, що, мовляв, робітникам їхнього заводу ніколи вивчати українську мову, бо вони повинні виконувати й перевиконувати пляни з витопу чавуну, сталі, вальцювання тощо.

Дідич прочитав спочатку цю заяву як мотто до фейлетону, „сворбнув” носом, пояснив, що в його фейлетоні буде вжито слово „гегемон”, так воно означає „керівник”, а під ним треба розуміти пролетаріят у цій країні.

Підсмикнув ще раз штани, поправив пенсне й почав:

— „В одного Гегемона був попка-дурник на ймення Бамейко. Якось на язиці в попки-дурника на ймення Бамейко викинулася хвороба, загально знана під назвою малоросійської чухни, або сверблячки. Щоб полегшити муки бідолашного попки-дурника на ймення Бамейко в хвилини нападу чухни, або сверблячки, Гегемон навчав його говорити: „Не било, нет і бить не может”.

Отож, бувало, як тільки засвербить у попки-дурника на ймення Бамейко язик, він роззявляє рота й кричить:

— Не било, нет і бить не может.

І попці-дурникові на ймення Бамейко від цього легшало.

Та по якомусь часі Гегемонові стало незручно, що в його домі попка-дурник раз-у-раз кричить так, як колись кричав і царський міністер Валуев: у Гегемона ж бували гості, часом навіть з інших країн, перед якими йому треба було хвалитись, що в нього не так, як було за царів, що в нього краще. Тоді він вирішив навчити попку-дурника на ймення Бамейко трохи інакше кричати, а саме: „Є, аде тільки для селян та інших некультурних людей”.

Тільки ж попка-дурник на ймення Бамейко ніяк не міг цих слів вивчити. Дуже бо вже хитрі та довгі були ці слова, а попка-дурник на ймення Бамейко таки й справді дурним удався. Як не бився Гегемон, нічого з того не виходило. Оце прокаже ті слова з усякою виразністю, — та до попки-дурника на ймення Бамейко:

— Ну, кажи!

А попка-дурник на ймення Бамейко:

— Не било. нет і бить не может...

Проказує Гегемон тії слова вдруге, втретє, — ні, таки нічогісінько не виходить, хоч ти йому кіл на голові теши. Плюнув тоді спересердя Гегемон, сказавши:

— Хай тобі грець, дурню!

І от літає тепер попка-дурник на ймення Бамейко по цехах заводу ім. Петровського і, як тільки засвербить у нього язик від отієї малоросійської хвороби чухни, або сверблячки, кричить:

— Не било, нет і бить не может.

А що дійсність стала вже така, що навіть попка-дурник на ймення Бамейко не міг на неї не зважати, то він уже сам став додавати: „Нет, бо треба виробляти більше чавуну, сталі, вальцювання тощо”. Але ще не зрозумів попка-дурник на ймення Бамейко того, що той чавун, ту сталь і те вальцювання виробляє той народ, серед якого він літає, чий хліб їсть.

Отож і докричаться, мабуть, попка-дурник до того, що українському народові урветься терпець, і він просто вирве того хворого на малоросійську хворобу чухну, або сверблячку, язика, щоб попці-дурникові на ймення Бамейко нарешті заціпило”.

Публіка заплескала якнайдужче, навіть ногами в захваті затупотіла. Це ж були такі сміливі думки, що їх не міг висловлювати навіть офіційно апробований сатирик Остап Вишня... це були їхні, всіх присутніх на цьому вечорі думки...

Перемітько розігнався був до третього мартену, як до нього підійшов робітник Саркісов, вірменин, і, криво посміхнувшись, дав йому... виклик до ДПУ.

— Що це? — спитався механічно Перемітько, беручи папірець. — А!

Приголомшений, він швидше вгадав зміст цього папірця, побачивши зловісний його штамп, аніж прочитав. Усе тіло йому отерпло, руки дрібно затрусилась.

— Не знаю, — казав тим часом Саркісов, — пронизуючи збентеженого інженера гострими чорними очима. — Мабуть якась непорозуміння. Не хвилюйтесь! Усі ми знаємо, що ви чесний радянський інженер.

Саркісов був досі для нього звичайний робітник, фізично непоказний, кривоплечий, з приплющеним, як у „наркома” Харчпрому Мікояна, носом, один з небагатьох на їхнім заводі „націоналів”, з неправильною російською мовою „душа лубезний”. Не раз Перемітько чув, як інші робітники так на глум його й кликали: „Ей, ти, душа лубезний!” А от тепер виявилось, що це страшна людина — завідувач „спецвідділу” в їхнім цеху. В уяві сторопілого Перемітька він раптом виріс на якогось демона.

— Не хвилюйтесь! — ще раз сказав Саркісов. — Певно, якась дрібниця.

Він знов посміхнувся — блиснув чорним блиском смо-

ляних очей, та це вже був для Перемітька чортячий сміх, сміх демона.

Коли Саркісов пішов, Перемітько похопився сховати того папірця, зім'явши, в кишеню спецівки, — щоб ніхто з поблизьких робітників у нього його не побачив. Механічно продовжив свій хід у напрямі до третього мартену, заглянув у вогненне око спостережного віконця, нічого там не побачивши. У конторці вихопив папірця, як жарину, що пекла руки, з кишені, і аж тепер прочитав: викликали на ранок наступного дня — на 9 годину. Оглянувся на двері — чи ніхто не підглядів, як він читав.

Решту дня ця подія заволокла для Перемітька туманом. Він усе робив несвідомо, часом не те, що треба було, потім тюкав на себе, поправлявся — і знов помилявся. А заразом у голові йому вирували всякі здогади.

Що б це могло бути? Чого викликали? Схилявся до думки, що це не могло бути те, його минуле, бо тоді б його просто схопили, зразу б заарештували... А втім, усе могло бути... усе... аж до найстрашнішого...

Цей туман у голові він приніс і додому, та й дома не міг знайти спокою. Думав про те, що треба б щось зробити, щоб „підготуватись” до всяких можливостей, і не знав, з чого почати. Подумав, що треба б переглянути, чи нема чогось „небезпечного” серед книжок або в листах. Але він, людина з „прихованим злочином”, завжди був обережний, і в нього нічого такого не могло бути... От тільки „Ілюстрована історія України” М. Грушевського, — що з нею зробити? Але ж Грушевський недавно повернувся до Києва! Чого ж тоді ховатися з його книгою? Проте взяв її, тую книгу, в руки, — дорогу, як шматок його власного серця, навіть погладив любосно шкіряну спинку, з золотим тисненням. Зідхнув обережно: так шкода викидати! Може ж, іще нічого страшного й немає... А як є? Як прийдуть трусити? Грушевський у Києві, але в його історії є й Центральна Рада, і тризуб, і початок Універсалу Центральної Ради, і місце, де сказано про більшовиків як каламуть революції...

Глянув у вікно: надворі було вже темно. Узяв книзу під пальто й вийшов. У сінях його зустріла господиня.

— О! Куди ви? — спитала здивовано. — Я ж хотіла дати вечерю!

Сказав, що зараз повернеться, через дві-три хвилини. А рука під полою пальта, — наче вкрав щось. І йому показалося, що господиня звернула увагу на ту його руку, — що вона без потреби „схована”. Вискочив із сіней, зійшов з ганку... Куди ж її? Збоку від хати, вглибу подвір'я стояв дровни'к. Обережно оглянувся, чи господиня не дивиться, — і пі-

шов швиденько туди. Відщепнув двері і навпомацки засунув за дрова...

Їжа не йшла на душу. Після вечері, раніш, як звичайно, роздягся й ліг спати. Він же не міг навіть газети в такому стані читати! Але й сон його, зрозуміла річ, не міг так легко взятись. Думки безупину вирували в голові. Що б це могло бути? Наче ж нічого такого ніде й нікому не сказав, щоб треба було його викликати на допит... Раптом йому в голову шибнуло таке, що він аж підвівся на ліжку й сів, дивлячись розплющеними очима в темряву. Як він міг так безглуздо схвати тую книгу?! Таж коли робитимуть трус, то й туди заглянуть! Та й господиня може виявити, як братиме дрова. І що він тоді їй скаже? Це ж було б таке дурне становище! Тепер перед ним встало завдання, як ту книгу переховати. Прислухався: господиня цокала на кухні посудом, не давала ночі остаточно стихитись. А це означало, що він ще був „прикутий до ліжка”, не міг ще йти. Бо господиня б почула і могла б вийти в сніи та спитати, куди він так пізно йде. Отже, треба було чекати, поки вона засне. Гм, але ж вона може там поратись допізна, їй нічого поспішати!

Знов ліг, перетворив ніч на напружене чекання-прислухання. Бож на кухні затихло десь трохи чи не аж біля півночі. Тоді він устав, одягнувся обережно (щоб не стукнути стільцем чи чимось іншим), потихеньку прочинив двері (щоб не скрипнули). Згадав якоюсь напругою, що дощаний ганок співав на всі голоси, як хто ним проходить, — тим тепер особливо обережно ступав на ганку.

Надворі була така темрява, що будівлі чорніли, як якісь купи чи бескеття з чорними проваллями дворів поміж ними, а дровник йому довелось мало не навпомацки шукати. Але... двері дровника були замкнені! Він тільки взявся рукою за висній замок...

Якась несамоविта лють на себе самого струснула ним. Чого він сюди йшов? Хіба не міг догадатись, що ніхто дровників не кидає на ніч незамкненими?! Ах, йолоп, йолоп! Дурило!

Становище його було і дурне, і небезпечне. Господиня таки могла якось почути ці його незвичайні нічні походеньки й спитати, що сталося. Могла також наробити зопалу, спросоння галасу на весь куток. Та й із сусідів хтось міг випадково звернути увагу на рух у дворі, подумати, що злодій.

Уже зовсім тихо, зціпивши зуби й майже не дишачи, повернувся він до хати. Було ясно, що залишалася одна можливість: узяти книгу вранці, як ітиме туди, і десь по дорозі кинути... Якщо, звичайно, господиня, беручи дрова, не виявить її... Ах, дурило! Ах, йолоп!.. Як він раніш про це не подумав?!

Аж перед світом забувся трохи. І от сниться йому, що він, підліток, іде полем у великих батькових чоботях, поганяє коні в плузі. Грузький розмоклий від осіннього дощу ґрунт налипає на чоботи, важко йти. Батько його був досить заможний селянин, але сам працював і сина до того привчав.

Проте послав сина вчитися, щоб став „паном”, інженером... Він поганяє коні, а батько за чепігами йде, плужить. Коні дугами згинають передні ноги, тягнучи важкого плуга, голосно пирскають... Навколо них літають чорні гави, перемагаючи осінній вітер, що аж вивертає їм крила... Одна гави майже над його головою пролітає, голосно крякнувши...

Прокинувся і зразу ж схопився. У хаті було вже видно. Коли б не спізнитись! Кинувся до годинника: була сьома година. Отже, ще мав досить часу. Але щось вертілося на умі, непокоїло. Згадав: „Історія” Грушевського. Виглянув у вікно: замок на дверях дровника ще висів. Знову лютий гнів охопив його: господиня ж могла не відімкнути й до дев'ятої години!

Почав навмисно голосно рухатися, щоб розбудити її. Умивався — і цокав умивальником якомога дужче, одягався, трахкаючи дверима шафи. А як та, нарешті, появилася в кухні, попросив дати швидше снідання, бо, мовляв, має раніше вийти з дому. Коли господиня — справді, жвава, хоч і літня вже жінка — метнулася по дрова, йому наче відлягло від серця, хоч і потерпав за книжку... А як побачив у вікно, що вона набрала тільки дров, а ніякої книжки в руках не мала, то зовсім заспокоївся.

Зав'язував краватку перед дзеркалом і бачив своє „пом'яте” від безсоння обличчя, прикрі припухлини під очима. Взагалі почував себе погано, аж нудило наче. В очах різало. Снідав без найменшої охоти, записав їжу в рот, як соломучи щось інше таке без смаку, дарма що це була його улюблена яєшня з кільцями цибулі й кружальцями червоних баклажанів. Та ще й так: їв чи не їв — та вже й годі. Дбайлива господиня була навіть стурбована таким його їдjenням, а як він виходив з дому, навіть вийшла за ним аж на ганок. Висловила думку про погану погоду: мовляв, якась кваша, а не погода, хмари, змішані з туманом, осіння сирість. Через цю її дбайливість Перемітькові довелося вийти на вулицю, і тільки тоді, як вона, з огляду на погану погоду, сховалась у хату, ще раз повернутись на подвір'я. Щастя було, що її вікна, вікна від кухні, були з іншого боку, не з того, де дровник.

Кинувся мерщій до дровника і, перехилившись за двері, взяв книжку там, де її звечора застромив був. Це, справді, щастя, що господиня, хапаючись, не побачила її: краєчок її було видно.

Тепер він уже з усієї сили побрався на вулицю. Але ще

десь треба було тую книгу покласти! Покласти так, щоб пізніше — як усе буде гаразд — і назад можна було взяти. Один паркан був трохи відхилений від цеглової стіни, і він туди, попереду оглянувшись, свою книжку запхнув, — під карниз, що міг її прикрити від дощу. Ще раз роззирнувся по вулиці — чи ніхто не бачив. Людей поблизу не було, тільки здаля біг якийсь хлопчак, із собакою наввипередки.

Забезпечивши себе так на випадок трусу і відчувши легкість, Перемітько чимдуж кинувся через Соборний майдан, повз музей ім. Поля на проспект К. Маркса (колишній катерининський). Від музею проспект ішов униз — і йти було легко. Хоч часу було ще досить, але він брався майже підвігцем. Розумів, що не треба бігти — і біг! Коли ловив себе на цьому, свідомо придержував ходу.

Трамваї з бадьорим гудом і свистом доганяли його і спускалися далі вниз, та він волів йти пішки. І якесь чудне почуття було в нього: він ще живий і на волі, іде власними ногами, може навіть міняти темпи своєї ходи на власне бажання. Він наче хотів востаннє навітшатися тако „собіналежністю”. Він же не міг, кінець-кінцем, не прийти туди, де ця „собіналежність” можуть у нього відібрати! У цій революційній країні всі люди належали не кому, як ДПУ, але до такого виклику, як він оце мав, їм може здаватися, що вони йдуть чи не йдуть кудись з власної волі, а „недрімане око” колишньої ЧК, а теперішнього ДПУ їх у цьому русі не бачить.

Така ілюзія собіналежності людини тепер, за НЕП-и, була більша, як перше. Але Перемітькова собіналежність була вже приречена. Він відчув, що його кинуло в піт від усвідомлення цього. Стріпнув головою, щоб повернутись до живої дійсності, до того, що він іще йде власними ногами.

І знов пішов без потреби швидше... На Садовій він ще здаля побачив вартового при дверях тієї страшної установи — в казенній сірій шинелі, в синьому з червоною околицею кашкеті... (Гм, як колишній юнкер у царській Росії). За плечима стирчав шпичак рушниці з багнетом...

Але дев'ятої ще не було. Спинився в нерішучості: йти далі і там чекати, біля дверей, чи, може, походити оподаль? Спинився на цьому останньому. Повернувся й пішов назад, удаючи зовні, що йому так треба. Один зустрічний скинув на нього здивовано очима...

— „Чи не з їхніх, часом, службовців? — подумав Перемітько. — Бач як зизим оком накрив...”

Походив так деякий час — уздовж хідника, трохи під гору, туди й назад, туди й назад. Позирав раз-у-раз на годинник на руці. Коли вже було так, що можна було заходити, пішов рішуче й прямо на того вартового в кашкеті царського юнкера, в напрямі будинка, що його раніш обминав як

найдалі, думаючи — як думають і решта мільйонів громадян СРСР, — що „недрімане око” його не бачить... (А от тепер виявилось, що його воно весь час бачило!).

Зокола будинок виглядав так, як і багато інших на цій же Садовій вулиці: цегловий, триповерховий, з багатьма вікнами. У цьому будинку — він чув раніш — містилася, либонь, невеличка приватна жіноча гімназія.

Показав папірця вартовому — білявому молодому капачукові. Той глянув сонно на чергову жертву тієї установи, що її охороняв, і кивнув мовчки головою: мовляв, іди.

Вузький довгий коридор, килимом засланий. Як у доброму готелі дореволюційного часу. М'яко, приємно йти. А обабіч двері, двері... Він ще не дійшов до потрібного йому числа одинадцятого, як з одних таких дверей вискочив зовсім молодий службовець, стрункий, з чорненькими вусиками, в синьому галіфе, в гімнастерці захисного кольору, підперезаний ремінним поясом. Знов таки — як царський юнкер. Мав якісь папери в руках... Побачив пригноблену постать „відвідувача”, — спинився, пронизливо „досвідченим” поглядом „чекіста” глянув. Під чорними очима синці...

Перемітько показав папірця.

— Заходьте... я зараз...

Отже, це був той, хто його викликав! Отакий просто хлопчак, а перед ним треба тремтіти! Та ще й належав він, безперечно, до національної меншости на Україні...

Двері кімнати були не зовсім причинені, і Перемітько нерішуче туди зайшов. Невеличка кімната, з одним вікном, що дивилось на подвір'я, оточене іншими високими будинками, — якийсь колодязь — не подвір'я. А проте у вікно ще видно було волю. Якась жінка в протилежному будинку протирала зсередини шибку, робила це зовсім мирно, не зважаючи, очевидно, на страшне сусідство. А втім, і в самій кімнаті було по-людському затишно, тепло, без тієї холодної сирости, що була тепер надворі.

Але щось уже було, що стояло між ним і тим „людським життям”, що не дозволило йому сісти на порожній стілець біля єдиного в кімнаті канцелярського столу. Той стілець ніби запрошував його сісти, і Перемітько відчував, що й мав би себе тоді — якби сів — краще. А так навіть рук нікуди було діти, немов би вони були в нього зайві, хоч він і тримав в одній свою кепку. Передчував, що оте щось, що стояло вже між ним і „життям”, перешкоджатиме йому й говорити з тим юнаком нормально. А ще ж не знати, про що та й мова буде!

Він як увійшов, та так і стояв біля порога, напівобернутий до дверей, звідки чекав „господаря”. А що той досить довго не приходив, то це стояння й перетворилось незаба-

ром на справжню муку. Навіть ноги починали боліти, і він переступав з однієї на другу.

Та от двері раптом відчинилися, і ввійшов той юнак в уніформі.

— О! А ви чого стоїте? — мовив здивовано й привітно. — Сідайте!

Він кивнув головою на порожній біля столу стілець і по-дав Перемітькові руку. Потім сам зайшов за стіл і теж сів. Посміхнувся, зібравши якісь немолоді зморшки біля чорних, великих, як сливи, очей. Розмір тих очей, бачилося, збільшували й сині смуги під ними. Разом із тим тії смуги свідчили, либонь, і про те, що він не зовсім нормально спав. Але посміхнувся зовсім так, як сміються звичайні люди. І розмову почав теж так, як звичайно починають люди. Поглянув у вікно й сказав:

— Погодка сьогодні не дуже... Правда?

Перемітько згодився, що так, „погодка” осіння, поганенька, відчуваючи разом із тим виразне заспокоєння. „Можливо, й справді якась дурниця, — подумав, згадавши слова Саркісова. — Може, щось треба в'яснити”...

— Але ви, очевидячки, розумієте, — перейшов слідчий на іншу тему, — що я вас запросив у якійсь справі... Погода — це так, між іншим... Передусім будьмо знайомі! Мене звуть Яків Мойсеевич Сілін...

— „Виразний жид, а прізвище російське, — знов напружуючись, подумав „запрошений” на розмову.

— А ви, якщо не помиляюсь, Павло Петрович Перемітько? — запитав слідчий.

Перемітько потвердив.

— Ну, добре. І... українець?

— Українець.

— І це добре. Ми всі, можна сказати, українці, вірніші — громадяни Української Радянської Соціалістичної Республіки. Я, на жаль, ще не вивчив державної мови — української, — посміхнувся він. — Я народився в Одесі, — а там знаєте, яка мова? Але я вивчу... У нас же тут, при ДПУ, є й свої курси українізації. Викладає український поет Омелько Деркач. Знаєте такого?

Перемітько сказав, що читав його поезії в місцевому журналі „Зоря”, але особисто не знайомий. Поети — це інший, далекий від нього світ: він працює на виробництві.

— Кажуть, добрий поет, — вів юнак-слідчий свою мову далі. — Носить золоті окуляри... Трохи мляво викладає, довго плямкає, поки щось скаже. Але, кажуть, добрий поет. Я сам не можу оцінювати. У мене ж теж трохи інший фах, — посміхнувся криво. — Але ті, що розуміються на поезії, кажуть, має не абиякий хист. Хто зна, може, ще й вийде з нього

го другий Шевченко. Наша партія і радянська влада дбають про розвиток української культури. Після XII з'їзду партії ми заходилися біля українізації „всерйоз і надовго”, як сказав товариш Ленін. А в такій атмосфері й таланти всякі можуть повстатися... Чи ви згодні з цим?

— Так...

— Думаю, що й кожна свідома людина повинна з цим згодитись. А тим більше українець. Це ж бо не те, що було за царату, коли творців української культури засиляли на Сибір, як от хоч би й того ж таки Шевченка.

Тут він спинився і, як спостеріг Перемітько, трохи чи не з нудьгою. Оглянувся в вікно, де все таки можна було відпочити зором, дарма що день був сірий, але цим разом нічого вже про погоду не сказав. Взагалі було таке враження, що він говорив якісь завчені наперед слова, можливо, навіть не вперше, і що вся ця розмова — це була для нього тільки службова робота, необов'язково приємна. Подумавши про це, Перемітько знову заспокоївся і навіть з цікавістю хотів слухати далі, щоб, кінець-кінцем, довідатися, для чого ж таки його сюди викликали.

Юнак наче вгадав Перемітькову думку, бо, повернувшись знову до нього, сказав:

— Але ви, мабуть, думаєте: „До чого це він? Про Шевченка й українську культуру? Яке це має відношення до тієї справи, для якої мене викликав?”

Перемітько похопився сказати, що ні, що він так не думає... що йому навіть цікаво...

— Так я вам скажу, — загомонів жвавіше слідчий, — що це прямо до нашої справи відноситься.. Кажу „нашої”, бо те, про що ми з вами далі говоритимем, повинне однаково цікавити і нас, тобто ДПУ, і вас. Інакше сказавши, це наша спільна справа, оскільки ви, як нам відомо, щира радянська людина...

— „Овва! — скинувся Перемітько всередині. — Не діждетесь, прокляті!..”

— Я ж не помиляюсь, коли так про вас думаю?

— Ні, звичайно... Я, здається, доказав чесною працею на виробництві...

— Так, ми про це знаємо і... ну, цінимо чи що... Так от слухайте, що я хочу вам далі сказати! Ви знаєте, що наша радянська влада перемогла. Наша славна червона армія розгромила на всіх фронтах усіх контрреволюційних генералів — і Денікіна, і Врангеля, і так званого „батька Махна”, ну і... Петлюру...

Перемітько піймав його допитливий погляд на своєму обличчі, коли він вимовляв останнє ім'я. Спіймав — і серце впало, обірвалось: — „Невже таки про те?!”

Але слідчий говорив і далі не про те.

— Цим я хочу сказати, що кривава, збройна боротьба для нас уже скінчилась. А тому ДПУ тепер має інші завдання. Це, можна сказати, психологічні завдання, скеровані на перевиховання людей у дусі соціалістичної свідомости. Річ ясна, що для того, щоб перевиховувати, треба знати, хто саме потребує такої перевиховної опіки. Отак ми, коли хочете, й підійшли до тієї нашої справи, ради якої я вас запросив сюди. От ви буваєте, наприклад, на зборах „укапістів”...

— „Так вони вже знають про це! — мало не скрикнув Перемітько. — І як я раніш про це не подумав!..”

Серце йому почало страшення стукати, аж заважало дихати. Він же став віч-на-віч з новою справою, з новою небезпекою (якщо та, прихована, забулась)!

— Правда ж? — спитався вже прямо Сілін.

Перемітько відчув, як кров ударила йому в голову, а густа черво́нява, як у пійманого на шкоді школяра, залила йому обличчя.

— Буваю, але... — не міг він, так заскочений, не признатися.

— Ну, от, — майже весело підхопив депенчик. — А коли ви кажете „але”, то я вас теж розумію. Ви хотіли, мабуть, сказати, що в цьому нічого злочинного нема, бо УКП — це ж „Українська комуністична партія”, а ДПУ теж комуністичне. І я цього не заперечую. І Авдієнко, і Дідич — щирі комуністи-інтернаціоналісти, як вони про це раз-у-раз на своїх зборах заявляють. Але... Тут я скажу своє „але”. До них на збори ходять усякі люди... навіть автокефалісти. Сьогодні піде до церкви, а завтра до „укапістів”. Чи не так?

Напружений тепер уже всіма нервами Перемітько сподівався, що той зараз скаже й про те, що й він сам, Перемітько б то, так робить — зустрічав митрополита Липківського — і до „укапістів” ходить...

— Чи, може, ви не згодні з цим?

Перемітько сказав, що й такі випадки не виключені.

— Ну, от бачите... І я думаю, що ви, як людина цілком радянська... Я підкреслюю: „цілком радянська”... Як людина цілком радянська, ви повинні допомагати нам таких людей знаходити... Ви глянули на мене так, ніби запитали: „Як допомагати?” Правда ж? А я вам скажу, як! Час від часу ви подавали б нам прізвища таких людей... Прізвища, ну, і часом характеристики їх... Яким, так би мовити, вони духом дишуть... О, ви знов дивитесь на мене так, ніби хочете мене запитати: „Чи не хочеш ти, голубчику, з мене, інженера й інтелігентної людини, зробити „сексота”? Не лякайтеся, товаришу, страшних слів: „сексот, шпигун, донощик”! У наших, радянських, умовах вони мають інше значення... не таке, як

за царату. Це тепер почесне звання таке, як „інженер”, учитель” „поет”... От і я, інтелігентна людина, майже з вищою освітою. Правда, обставини громадянської війни не дали мені змоги закінчити комерційний інститут, та я таки дечого там навчився... Але, як бачите, я працюю в ДПУ і не соромлюсь цього. Ба більше: я пишаюся цим почесним званням „чекіста”, пишаюсь тим, що я стою на сторожі завоювань Жовтневої революції...

Він уже намагався весь час дивитися Перемітькові в вічі, не випускав його погляду, „гіпнотизував”.

— Це б не забрало в вас багато часу. Я сказав би навіть, що вам не треба було б щоразу туди ходити, тільки коли б мали час і охоту...

Він помовчав хвилину, навіть оглянувся був ще раз у вікно (але знов нічого не сказав про погоду), а потім знов повернувся до своєї „жертви”.

— Ну, так що ви на це скажете?

Ціла буря вихрувала в Перемітьковій голові. Стати „сексотом”? Виказувати на своїх друзів?

А слідчий чекав.

— Ну?

...Усі знали досі його, як чесну людину. Старий Загребельний говорив з ним, як з рідним сином, і він мав би таких людей зраджувати? Ніколи! Ніколи в світі! Хоч би й смертю загрожували! Зціпив зуби, розімкнув їх і промовив хрипким голосом:

— Ні, я не можу...

Слідчий витріщив здивовано (роблено) очі-сливи:

— Не можете?! Сахаєтесь брудної роботи? А чого ж я можу? Я, може, теж волів би бути чистеньким інженером... Але хтось же мусить бути й на цьому важливому посту! І це називається „свідома радянська людина”! В такому разі мені ясно, що ми помилялись, коли вважали вас досі нашою, радянською людиною...

Перемітько мовчав. Зціплював завзято зуби й мовчав. Відводив від роблено-здивованих чи то „обурених” очей сладкого свій погляд, а той намагався його не відпускати.

— Бач, і в вічі соромно дивитись!

Раптом його погляд (це Перемітько спостеріг) упав на годинник на руці, і він підвівся. Мовив уже іншим тоном:

— То виходить, що я з вами тільки час по-дурному згаю!..

Потім пішов з кімнати, а через деякий час увійшов інший такий, як він, юнак, мовчки підписав його перепустку і сказав, що може йти.

Вискочив Перемітько на вулицю, як ошелешений, а в серці аж підстрибувала радість: „Вони про т е не знають!..

Не знають!.. Не знають... А „сексотства” не накинуть, — чорта з два!”

Вони ж про те не знають! Аж хапався від щастя подумки за голову. Почуття було таке, немов він удруге народився.

Так, цей виклик вийшов йому на користь: він переконався, що його приховане минуле нікому в цьому місті невідоме... Нікому — крім Мітяєва. Але на того в нього вже є спосіб...

Крила цієї переможної радості понесли його додому. Побрався знову пішки, хоч міг би їхати, — тим більше, що нагору було важче йти, як перед тим ішлося згори. Але оті крила радості-перемоги несли його легко... У цьому захваті він забувся взяти по дорозі „Історію України” Грушевського. Яке ж його було здивування, коли він у кухні побачив якусь чужу тітусю, що розмовляла з господинею, а на столі лежала... „Ілюстрована історія України” М. Грушевського! Виявилось, що цю книжку знайшов синок тієї тітусі на вулиці. А як це українська книжка (Гришко сказав, що українська, бо він в українській школі вчиться), то вона й принесла. Бож на цій вулиці тільки він один українець. Тож чи не його, часом?

Тільки він один? Кругом такі прізвища, як Дейнека, Шуліка, Вирва, сотні таких прізвищ, а українець тільки він один! — Ні, це не моя,— сказав про книжку. — А втім, лишити у мене: я спитаю інших знайомих українців — і... віддам...

Стара Загребельна була в неділю на чечелівському базарі, і, коли повернулась додому та вскочила в хату, оббризкана холодним осіннім дощем, перші її слова були:

— Бач, я ж казала!

Микола Лавронович підвів голову від газети, глянув на гнівно-перелякану дружину поверх окулярів. Темні, кошлаті його брови нахмурились, по обличчю пробігла тінь тривоги, рука потяглася до вуса... Спитався:

— Що ти казала, моє серце?

Загребельна, замість відповіді чоловікові, гукнула в прочинені двері до дочки:

— Любко, а вийди бо сюди!

Скидала з голови швидким, енергійними рухами товстий вовняний саморобний платок, що робив її схожою на сову, — машинально скидала, про щось інше думаючи. А як Любица вийшла з своєї кімнати (на плечах теж теплий шаль, бо в хаті було холоднувато, вона продовжила почату ще „на порозі” мову:

— Я ж казала, що так буде! Той поганець Перемітько жениться з Мітяївною...

Любина поточилась і була б, може, впала, якби не вхопилась за одвірок. Голова їй пішла о'бертом, увічу' потемніло. „То оце воно таки сталось!” — сконстатував хтось у її розслабленій свідомості. І той хтось немов дмухнув на маленький вогник надії, що досі так уперто не хотів умирати — блимав десь там у глибу її свідомості, — надії, що, може, він ще вернеться до неї... Адже останній раз, як вона до нього в конторку заходила, він говорив про випадковість його зустрічі з тією... кацапкою... А тепер... Вогник захилитався — погас...

— До мене підійшла Петренчиха, — вела мати свою жорстоку мову далі, обурення просто стрибало з її витріщених, гнівних очей. — Підійшла та й каже: „Чули? Ваш Перемітько жениться з сестрою директора заводу”... — „Ваш, каже, Перемітько”... Який він наш?

Вона плюнула спересердя. А потім як не кинеться до чоловіка, та вже крізь сльози:

— Чого ж ти мовчиш? Чому нічого не кажеш?

Микола Лавронович тільки махнув розпачливо рукою. І знов нахилився до газети. Тільки ж чи бачив там хоч одну літеру?

— Це ж ганьба для нас! — кипіла стара, вже бігаючи по хаті, міняючи сльози на гнів, а гнів на сльози. — Ходив-ходив... дурив... А та дурепа каже: „Ваш”...

Любина підвела на матір повні болю очі:

— Мамо, навіщо ти це кажеш?

— Як навіщо? А хіба не правда? Хіба не ходив? Хіба не казав, що йому в нас добре? А тепер, як побачив, що директорова сестра, плюнув у лице...

І знову закипіла гнівом:

— Ні, я йому цього не подарую! Піду до заводу й прилюдно вибатькую...

Любина злякалась:

— Ой, мамо!

Вона вже трусилася всім тілом, стримуючи сльози, стягала шаль на плечах, мов би захищалась від крижаного холоду.

Тепер уже не міг не обізватися й Микола Лавронович. Він підвівся з свого крісла (хоч газету так і держав у руці), навіть окуляри зняв.

— Ні, ти цього не зробиш! — сказав твердо.

— Зроблю! Ось поназдивишся...

У старого засмикались нервово худі щоки, ворухнувся правий вус. на вилицях виступили червоні плями. Голос його задрижав, як він обізався вдруге:

— Оханись! Чи ти хочеш наробити дочці ще більшої слави? Хочеш, щоб усе місто почало про це говорити?

Любина кинулася назад до своєї кімнати, і звідти зразу ж добулося її приглушене ридання.

Старі кинулися й собі туди. Любина лежала на ліжку ницьма, уткнувшись обличчям у подушку, а її плечі важко скидалися — ніби розламувалися — від плачу. Нещасні батьки заметушилися біля вбитої горем дочки-одиначки, — тупцялися безпорадно. Бо що вони тепер могли зробити?

Як вони могли поправити непоправне? Мати навіть навколішки біля ліжка стала, щоб заспокоїти дочку, так обіймаючи... Нарешті Микола Лавронович догадався побігти по воду. Приніс — і так стояв із склянкою в руках. Уся його невеличка постать, у плюшевому „рахівницькому” піджачку, була втіленням безпорадності й розгубленості... А Любина ж як припала до подушки, та й не відхлипне.

Аж нескоро Любина трохи заспокоїлась і хлиснула поданої їй води.

Важке горе скувало всю цю дружну родину міцними обручами. Доводилось тільки скоритись присудові долі...

У хаті стало зовсім темно: насунулись важкі хмари. А дощ одноманітно й нудно торохтів у шибки, стікаючи по них поодинокими краплями-струмочками. Побіжить така крапля кривулясто, спиниться на мить, а тоді знов стрімголов униз.

Мати сіла на ліжко, притуливши до себе дочку, батько непомітно якось опустився на стілець, і так усі троє сиділи, мовчали, мимоволі прислухались до того, що творилось надворі.

...Вони в ЗАГС'і. Чудне почуття: звичайна канцелярська обстановка, стіл, зашланий червоним, на стіні проти стола великий портрет Леніна, сонний службовець, — а все це хвилює. Рая одягнена в темнозелене пальто, сивим смушком оторочене, на голові самов'язна, із сивої вовни шапочка, а в ту шапочку сховане від міцного грудневого морозу її гарненьке (і миле-миле!) личко, шапочка робить її голову схожою на голову дівчинки-підлітка. Але ж вона вже не підліток: вона вже по-справжньому заміж виходить! А її сріблясто-блакитні оченята так тягнуться до вродливого нареченого, так і тягнуться. Як квіти петрового батога до сонця. Тільки носик почервонів від морозу...

Ніхто не сказав би, що „сонце” менше хвилювалось. Але то десь там усередині, де серце чомусь так солодко завмирає, десь у голові, де думки дивовижно плутаються, наче не його, — зокола „сонце” цілком спокійне, його голос звучить нормальним баском, солідно, як воно й личить інженерові заводу ім. Петровського Павлові Перемітькові, людині з добрим становищем, що надалі має стати ще кращим — як це й

випадає зятеві директора того заводу. І рухи в нього солідні, нешвидкі. А по'хил голови, з натяком на воло під чисто виголеним підборіддям — як у молодого бичка. Справжній тобі „стовп”, на нього ця тендітна дівчина (ще дівчина!) може довірливо спертися — він підтримає, не дасть упасти. І це на всеньке життя!

Тож вони обое й цікавились найбільше тим, що в них усередині діялось. Той сонний службовець про щось питав, щось там записував, а вони відповідали механічно, не думаючи про те. Думали вони про інше — про те нове, що починалося в їхньому житті. І коли вони нарешті „розписалися” (те все непотрібне тривало так довго!), а той сонько-службовець поздоровив їх із законним шлюбом, їм обом показалося, що вони опинилися в іншому світі. До цього моменту вони існували в тому самому світі, де існують усі ті люди, що ходять на вулиці, товпляться в трамваях, лаються, а тепер службовець переніс їх в інший світ, наче на іншу плянету.

І то був уже тільки їхній власний світ, тільки їхня плянета! Було ще якихось двоє свідків, що плуталися без потреби в тому їхньому світі, заважали їм...

...Авто директора заводу ім. Петровського вихром промчало новоженців — інженера Перемітька й його молоду дружину Пушкінським проспектом на Чечелівку, авто, завітчане різнобарвними стрічками, що маяли блискавочками на вітрі. Підвезло під самі двері їхнього нового чепурного будиночка в селищі ім. Леніна. Мабуть, ні для кого не було секретом, що цей будиночок завком „презентував” молодому подружжю трохи чи не тому, що наречена доводилась сестрою, а наречений зятем директора заводу, — не було секретом, та ніхто нічого про це не казав. Навпаки, було таке враження, що всі були раді, що ця молода й гарна пара матиме таке затишне кубелечко, матиме щасливу долю...

Про долю далекої чорнявки на Воронцівці Перемітько ко не думав, — ні тоді, коли „розписувався”, ні тоді, коли авто мчало його вздовж мало не всього міста (а молода дружинонька тулилась до нього, вірно зазірала в вічі), ні тоді, коли їх так щиро й весело поздоровляли зібрані ще до їхнього приїзду гості.

...Без особливої цікавості до того, що роблять, пройшлися новоженці першою парою в танці по новеньких простилках на новенькім помості світлиці. Грав патефон...

Гостей було не багато, але гості були добірні. Крім самого Сисоя Мітяєва, безженного директора заводу, був ще секретар партійної організації, з жінкою, голова „Завкому”, теж із жінкою. Маркел Мітяєв спочатку теж покруктився був трохи, мовляв, „для годиться”, а потім непомітно зник.

Раїна мати Євдокія Мітяєва, суха й висока жінка, повна

енергії й рухів, керувала весільною церемонією, порядкувала в новій господі... Була чорно-смаглява, як Маркел, циганувата. Досі вона жила в іншій своїй заміжній дочці в Харкові, а тепер сюди приїхала...

Банальні вигуки підпилих гостей „гірко“! примушували молоду пару цілуватись, та вони виконували цю вимогу — вимогу прилюдно цілуватись — механічно, тільки відчипного давали. У них було своє на думці, те, що мало прийти після того, як гості розійдуться, як вони залишаться самі... Оці чепурні кімнатки, з новенькими гардинами на вікнах, з картинами на стінах, з люстрою — в світлиці — під стелею — і вони... Залишиться, правда, одна, вже непотрібна на той час „гостя“ — мати, але вона піде до своєї кімнати, аж за кухню, куди нічого не буде чути з їхнього найзатишнішого куточка — спальні...

Сиділи поряд за столом, майже нічого не їли, — бо хіба тепер для них їжа — головне? Сиділи коліно до коліна, руками переплетені під скатертиною... Перебували у власному світі, не зважаючи на присутність гостей...

Вибух чужого сміху викинув їх на мить з того їхнього світу: підпилий голова „Завкому“ розповів непристойну анекдоту про першу весільну ніч.

— Оханися! — гукнула на нього його теж уже п'яненка жінка, гупнувши його межі плечі. — Ще подумують, що то з нами таке було!

Регіт ще дужчий. А молода пара тільки подивилася здивовано — ні він, ні вона ані посміхнулись: для чого таке блюзнірство?!

...Було близько півночі, як гості попрощалися й поїхали собі. Сисой, прощаючись, особливо міцно потиснув зятеві руку, так запевняючи його у своїй підтримці. Лишилися вони втрьох — їх двоє і мати. Мати якийсь час прибирала посуд із столу, відносила до кухні. Дочці не давала допомагати, бо та була в пишній весільній сукні. Та кінець-кінцем і мати була готова відійти. Спинилася посеред хати, постояла, хотіла, мабуть, сказати „на добраніч“, але чомусь не сказала, тільки посміхнулась і вийшла.

Перемітько глянув на свою молоду дружину і теж нічого не сказав, тільки очима повів у бік спальні. Пішли туди обоє.

Спальня — невеличка кімнатка, з одним вікном, тепер зачиненим віконницями знадвору; ліжко, килим на стіні, з витканим на ньому оленем; на нічному столику, під ніжно-блакитним шапчуком лампа, а та лампа м'яко осявала небесним кольором їхнє затишне кубелечко. (Лямпу засвітила заздалегідь мати). Біла постіль, півприкрита м'яким шовковим ліжником, а з-під ліжника визирали дві пухкі подушки.

Увійшовши обоє до спальні, стали в нерішучості. Потім Перемітько обійняв свою дружину за плечі, поцілував. Але й він, і вона розуміли, що тепер уже не так треба, що треба насамперед роздягтися. Гм... При світлі? І цілком роздягтися? Соромно якось обом було. Перемітько зняв тільки піджак і повісив на спинку стільця. А Рая все ще стояла в своїй пишній, як з лебединого пуху, весільній сукні. Перемітько взяв розв'язувати краватку, а потім раптом підійшов до лямпки й погасив її. У темряві обоє почали мовчки роздягатись. Перемітько чув тільки, як Рая шелестіла сукнею, роздягаючись. Коли вже був роздягнений, знайшов у темряві силветку-тінь дружини, торкнувся до гарячого тіла, що враз проїняло його нестримним бажанням... Не обійняв, а майже взяв на руки дорогу істоту й поклав, відгорнувши помацки ліжника, на постіль...

...Але його молоденька дружина була тільки покірна, наче тільки скорялась примусові шлюбу. Він не так уявляв собі цю мить. Навіть розчарування відчув...

...Головна розпорядниця весільної церемонії — теща не поїхала наступного дня додому, не поїхала й третього. А потім так і присохла. Тільки через деякий час поїхала до Харкова забрати своє „барахло”.

Очевидячки, інженер заводу ім. Петровського, одружившись з сестрою директора того заводу, повинен був чимсь заплатити за зроблену йому ласку...

Цьому „посприяло” ще й те, що незабаром після цього одружився й Маркел Мітяєв, і замість Раїси, в Сисоевім домі появилась нова господиня — Маркелова Фроська.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ

ЩЕ ОДНО ОДРУЖЕННЯ

(Вставні розділи)

Про те, як Ліпшиць улаштував звільнену з посади сільську вчительку

...Гнат казав, що Самсон Ліпшиць був закоханий у неї, признався якось йому „по секрету”. Але чи міг тоді жид мріяти про попівну?

Стало Оксані на пам'яті: завжди чистенький, у блакитній гімназіяльній формі, Самсон Ліпшиць був „найпанський” серед лататтянських сереньошкільників, переважно селянських парубчаків, що трохи чи не в доморобному полотні ходили, бузиновим соком та дубовою корою пофарбованім. Революція ж тоді була вже в розпалі і, давши народові „землю й волю”, не могла покищо дати йому більш-менш путящих штанів. Тільки такі, як Самсонів батько, ще могли постарорежимному своїм синам гімназіяльну форму справляти.

— Що значить? — казав старий Ліпшиць, знизуючи плечима й вивертаючи долоні до розмовника. — Разлі я ворог своїй дитині, щоб вона ходила, як старець?! Разлі я звер?

Він мав у селі Лататті крамницю з „красним крамом”, і ця крамниця давала йому змогу ото так „чистенько” своїх дітей одягати.

— „Знайшов, кому признаватись!” — посміхнулась по'думки Оксана, згадавши, що й сам Гнат Кутько тоді до неї залицявся. Скористувався з того, що її тодішній „наречений”, а пізніший чоловік Василь Роговенко пішов у повстанці проти гетьмана. Гнат унадився був тоді ходити до неї додому, а Самсон зідхав потай, користувався випадковими зустрічами. Згадала один випадок. Якось у неділю розігналась вона була до Галини Сосипатрівни, самотньої сусідки-вчительки, а назустріч — Самсон.

Пору'чкались, слово-два — і вже Оксана хотіла йти далі. Раптом Самсон як не зашаріється цегловими плямами по самі вуха — та:

— Чому ти ніколи не хочеш постояти зо мною? Гербуеш?

І так жалюгідно скривився. А ніс іще дужче заокруглився. Великі його очі трохи чи не слізьми понялися.

— Ха-ха-ха! — зареготалася Оксана й побігла на веран-

ду, до Сосипатрівни. Її понесли крила: і Василь, і Гнат, і оцей — усі до неї залицяються, усі запобігають її ласки! Ну й хай! Хай усі тільки на неї й дивляться, тільки її люблять! А Галина хай нидіє, стара дівуля...

Іншим разом Самсон її навіть „ушпигнув”, ревнуючи:

— Кажуть, біля тебе Гнатко' упадає...

— Упадає?

— Еге... Викаблчується перед тобою...

Так, він був тоді закоханий у неї. Може, спробував би був навіть стрілятися на доказ своєї любови, як це властиве „гімназіальному вікові”, але... але жидові тоді й стрілятися не можна було через попівну, — така була між ними соціально-психологічна прірва.

... Був закоханий, але як тепер поставиться? Тепер же все перевернулося догори дригом! Жовтнева ж революція зробила так, що той, хто був „нічим”, тепер став „усім”, — і навпаки. І хоч про Самсона не можна було сказати, що він за старого режиму був „нічим”, навпаки, він і тоді був „більшим” за всіх своїх лататтянських товаришів, але тепер він уже став справжнім великим цабе. Був членом комуністичної партії, владущої партії, і завідував навчальною частиною Січеського металургійного інституту.

Вона ж тепер мала удовину долю, з плямою „контрреволюціонерки”. Чи захоче він тепер на неї хоч глянути?

На всякий випадок вийняла з торбинки дзеркальце та пудреницю й крадькома (щоб секретарка не бачила) припудрувалась. Самсон же от-от мав її, на доповідь секретарки, до свого кабінету покликати. Ухопила в дзеркальці прикру прим'ятість на своєму виду, та вже ніколи було цим журитися.

— „Що буде, те й буде!” — подумала розпачливо, повна нервової напруги.

Задзеленчав дзвінок, секретарка схопилась, вийнувши „непівськими” пахощами „Льориган”, і звернулася до відвідувачки:

— Будь ласка, заходьте!

Велика й висока, заслана м'яким килимом кімната, на великих вікнах завіси... Важка брондза — не завіси! По боках поворозки з важкими китицями... Широкий письмовий стіл, накритий червоним сукном (червоний колір — ознака режиму). А за тим столом сидів пишнокучерявий (а не чуб „йоржиком”!), в новому шевйотовому костюмі, при якійсь крикливо-кольоровій краватці... сидів якийсь, ну, „зав” чи що... По-старорежимному б сказати, панюга'...

Чи то Самсон? Може, її хибно поінформували, що він тут працює? Не було бо нічогосінько спільного між тим гімназистом, несміливим жидівським юнаком, що колись запо-

бігав її ласки, і цим володарем сучасної дійсності в республіці робітників, селян, ну і трудової інтелігенції! Володар і повновладний господар оцієї високої, повновікнистої кімнати, начальник, що до нього страшно й обізватись... Репрезентант самого Леніна, зображеного над його головою на тлі криваво-червоного стягу на повний зріст, як він промовляє над трибуною: „Вперед! До перемоги!” Картина — як Бог Саваоф у церкві...

І Оксана спінилась нерішуче біля порога. Що вона скаже, якщо й він це? Як почне?

Але Ліпшиць уже пізнав її і, підвівшись з-за столу, виїшов їй назустріч.

— Кого я бачу? — гукнув здивовано. — Невже ви... ти... Оксана? Фу ти! Не знаю, як і звертатись — на „ти” чи на „ви”... Ми ж так давно бачились!

— Можна й на „ти”.

— Ну, так іди сюди! Сідай!

І він як узяв її за руку, щоб на привіт потиснути, та так, по-приятельському й повів до свого столу, посадив на стілець. Ба й посадовивши, не зразу руку гарної молодиці випустив, протяг м'якою, трохи пітною (літо ж) долонею по долоні. І сам сів не за столом, а біля Оксани, на другому стільці.

Оксана роззирнулась по кімнаті-храмі, ще боязко, ще не певна бувши його, цього „начальника”, прихильности.

— Як у вас тут гарно! Яка прохолода!

Сказала „у вас” у значенні „в інституті”, бо не зважила ся сказати „в тебе”, дарма що він звернувся вже до неї на „ти”.

Але Самсон узяв те „у вас” на свою таки адресу, як вияв її пошани до нього, як визнання його вищости. Підскочив, щоб зробити ще більшу „прохолоду”: потяг за поворозку з китицею і затулив до половини високе вікно важкою глинястого кольору пілкою завіси. Обірвав цим решту сонячного парусу — засягу серпневого сонця, що десь там надворі, поза товстими цегловими мурами інститутського будинка аж кипіло, розм'якшуючи асфальт хідників, прив'ялюючи пальчасте листя акацій. Та й сам він, затягнутий при шиї краваткою, більш відчував його тепло, аніж відвідувачка, що була в легенькій рожевій блюзці, голорука й голошия.

А разом цей Ліпшиців рух означав ще й те, що таки він господар цього пишного кабінету, що це він має тепер такі умови. Це не те, що було колись у селі, коли йому робили ласку мужицькі сини, приймаючи в своїх „літніх резиденціях” — коморах, глиною вимазаних приміщеннях без вікон (і тому з холодком). Це умови без порівняння кращі навіть за ті, що їх мала вона, сільська попівна...

Зблизька Оксана бачила, що й із себе Самсон став дуже гарний. Передусім шевелюра: чорна розкидана купа, що хвилястим вихором рветься вгору. Гладенький овал угодованого обличчя, гумощокого, з легкими цеглового кольору рум'яцями, чисто поголеного, з приємною тінню упертих коринців, що, либонь, не піддавались бритві. Трохи не подобались Оксані його ніздрі — більше ніж треба, відкриті, видовжені вперед, як ямки від двох вилущених мигдалів, з кількома видними волосками: вони підкреслювали оту жидівську (але невеличку!) заокругленість носа.

Але зате очі в нього були тепер гарні — чорні, під чорними повними бровами. Від колишнього боязкого „слив'яного" виразу в них не залишилося й сліду, бо він тепер сміливо, ба й зухвало ловив Оксанин погляд, явно залицяючись.

Оксана й собі свідомо зачепилась поглядом за його очі, щоб упевнитись, що добре на нього враження справила. Йй же т р е б а було його обчарувати! І незабаром її боязка надія перейшла в рішучий замір: обчарувати — хоч кров з носа! А він же, кажуть, ще й не жонатий досі...

І дедалі солодший вираз у Самсонових очах, масна вологість показували, що вона сміливо може в цьому напрямі діяти. Його захоплення нею виявлялося в нього, людини, по-східньому темпераментної, ще й інакше. Так, сівши біля неї вдруге (п'сля того, як засмикнув завісу), він зразу ж і встав, щоб перейти на інше місце. Немов оглядав її з усіх боків.

А оглядати ж було що! З Оксани ж була вже молодиця в тілі, повногруда, русокоса красуня, що, як там кажуть, пушигла очі чоловікам. Ніжне її обличчя, з приємним ластовинням біля перенісся, ще й досі зберігало свою принадність, дарма що вже був „натяк" на друге підборіддя, як було в її матері. Очі ще й досі були „мінливо-зелені, як у русалки" (так писав колись про них лататтянський поет Омелько Деркач), з бурштиновими вкрапленнями в чоловічках, і ті вкраплення — кубики, трикутнички — просто грали іскрами, як вона посміхалась.

Затримавши на мить свій погляд у цих Оксаниних очах, Самсон спитався дружнім тоном:

— Так як живемо? Чув, що нещастя трапилось з тобою — чоловіка розстріляно... О, так, — він зідхнув, — радянська мода мусила це зробити, злочин мусив бути покараний.

Оксана не підтримала розмови на цю тему: покійного Василя вже не воскресити, — так навіщо про це? А крім того, їй треба було безперешкодно воскресити в теперішньому розмовників: його колишнє почуття до неї! І вона, змовчавши, подивилась Самсонові в очі так виразно, що йому зразу стало ясно, що в її серці не залишилось уже нічого від розстріляного чоловіка. Ба, більше: там уже було готовісень-

ке місце для нього, колись погорджуваного Самсона Ліпшиця.

Цей останній Оксанин погляд так подіяв на „завуча” Січеславського металургійного інституту, що він аж руки від задоволення потер. Гм... Перемога була ближче, ніж він спочатку думав був... І отака розкішна молодиця! Тепер у його очах засвітилося таке заласся, яке, може, трохи вульгарно сказавши, буває в погляді kota, як він дивиться на цілком досяжне сало.

Взявши це на увагу, Оксана вирішила розгортати свій плян наступу далі. Сказала про друге нещастя, що її спобігло: її звільнено з посади вчительки в с. Губиннісі.

— Звільнено? — широко здивувався Самсон. — Учителі ж нам потрібні!

Так, звільнено. Була перевірка школи, і її звільнено як дочку священика й жінку розстріляного контрреволюціонера.

— А!

У Самсоновім погляді пробігло якесь вагання (і Оксана це укрітила), що, либонь, означало: чи варто зв'язуватися з такою? Але це була тільки мить, бо хід думок стрілив в інший бік: навпаки, це йому на руку ковінка, цим він може скористуватись, такою її скрутою. Тепер не буде бришкати, як колись! А йому хто може пошкодити? Він же, поперше, член партії, подруге, жид, і нікому й на думку не спаде прикидати йому прихильність до якоїсь там контрреволюції — попівства та пеглюрівщини...

...А крім того, сказали, що в неї й досі була ікона в школі.

— Ікона? Яка ікона?

— Святий Миколай.

Самсон прикро поморщився легкими зморшками на отому трохи заокругленому носі. Ах, як це необачно з її боку!

— Це було необережно з твого боку, — сказав. — Дуже необережно...

Він навіть устав з місця і взяв, ходячи по кабінету, пояснювати сільській учительці попівського походження, що в радянській школі не може бути ікон, що радянська влада проти ікон і релігії взагалі, що...

Говорив він дуже красномовно, з красовитими жестами, як звик говорити у частих виступах на різних зборах. Трохи чи не так, як це робив намальований на великій картині й проводир усіх трудящих Ленін...

Що більше говорив він, то більшими ставали очі бідної сільської вчительки. І в тих очах уже був страх та каяття, що вона йому про ту ікону сказала. Бо виходило, що не тільки покійні її батько та чоловік чимсь провинуватись перед радянською владою, а й вона сама... Але ж вона ніколи не

знала, що радянській владі ще й ікони не подобаються! А ікони ж є в кожній селянській хаті, є в церквах, — то чому ж їм не бути й у школі? Та найприкріше було те, що це не подобалось тому, чию любов до себе вона хотіла воскресити, чієї любови потребувала...

Оксана посміхнулась винувато (і чарівно-чарівно!) і сказала:

— А зрештою, не я ж її, ту ікону, там повісила. Це була стара, чорна ікона, що висіла в кутку ще з того часу, як ту школу збудовано. Перед нею постійно горіла лампадка (сторож, дід Ягор засвічував), і до неї...

Тут Оксана спинилась. Побоялась уже сказати, що кожного разу, щодня, її учні перед початком навчання й після нього проказували (один, черговий) „молитву перед навчанням” і „молитву після навчання”. Бо тепер уже розуміла, що це був ще більший її „злочин”.

А їй же треба було знов посаду вчительки здобути! І на Самсона надіялась, що допоможе...

— ...І якби хто сказав був, що не можна, то я б викинула... Мені та ікона не потрібна...

Самсонові ці її слова дали на розум, що ця сільська вчителька притьмом йому в обійми падає: хоч і попівна, а так легко ікон зрікається! Ради нього зрікається! Про те, що їй, може, треба було йому подобатись, що їй тепер просто ніде було дітися з дитиною, — він якось не подумав. Вирішивши вже твердо цю гарну жінку поблизу затримати, він сказав:

— Тобі треба переселитись до міста, тут інший світ. Хочеш, я тебе влаштую вчителькою?

Оксана кивнула на знак згоди головою, подарувавши разом йому таку запаморочливу усмішку вдячності, що він аж нестямився. Узяв слухавку й зателефонував до „Губнар-освіти...”

Українізація

Стародавні греки — пишуть історики — дуже б здивувалися, якби їм хто сказав, що рідної мови треба вчитися в школі.

Не абияк здивувалася й нова вчителька 36-ої міської школи пишнокоса Оксана Роговенко, як її покликано до „Наросвіти” й сказано, що вона повинна ходити на курси української мови. Еге, не абияк, кажемо, здивувалася...

Як?! Їй ходити на курси української мови!? Їй, що народилася й зросла в українському селі! А скільки вона грала в різних українських п'есах — у „Сватанні на Ганчарівці”, в „Кум мірошник, або сатана в бочці”, в „На перші гулі”! І вже чотири роки вчителювала в українській школі... Он і това-

риш, „завуч” металургійного інституту може посвідчити... Дивувалася, протестувала. Та потім їй таки довелося скоритись. Правда, спочатку член державної комісії українізації, досить несміливий і миршавий безпартійний у вишиваній сорочці, спасував був перед її упевненим тоном та — це особливо! — перед отим покликанням на одного з найвидатніших партійців м. Січеслава. Він бо хоч і українізатор і був один з того народу, що йому належала держава, але безпартійний таки залишався безпартійним, і минуле в нього було якесь жалюгідне, просвітянське, якщо не петлюрівське. А товариш же Ліпшиць ще й не просто партієць, а, кажуть, навіть у першій кінній товариша Буденного був (єге, „Буденного”, а не „Будьонного”, як вимовляють це прізвище росіяни, не змігши переробити на „Буднічний”; він же сам змалку та, напевно, й його батьки з Сальщини вимовляли „Буденний”), — був товариш Ліпшиць у цій першій і, може, не одному „білополюкові” пиндючну голову на славу майбутнього соціалізму шаблею ізчесава.

Але, рятуючи не так свій, як державної комісії престиж, українізатор несміливо запитав нову вчительку:

— А ви знаєте, що таке „папір”?

І тут гордій учительці-красуні довелося тільки соромливо посміхнутись, більше покладаючись на силу того чарівного усміху, як на знання: цього слова вона не знала.

— А „олівець”? — уже трохи сміливіше запитав миршавий чоловічок.

Ще дужче засорюмилась наша красуня, чарівно спалахнувши: і це слово було їй невідоме.

— „Зшиток”? — задзвенів переможним дзвоном голос іспитовця.

Красуня остаточно скапітулювала: цього вона теж ніколи не чула. І як висновок з цього:

— Позаяк ви, товаришко, не знаєте ні слова „папір”, ні слова „олівець”, ні слова „зшиток”, а е в е н т у а л ь н о й багатьох інших, — по-прокурорському прорік українізатор (його миршавість майже зникла, він виріс, діявши іменем держави), — то, згідно з наказом...

...І внаслідок цього вчительку Оксану Роговенко приєднано до чималого гурту інших таких же здивованих. Усім їм про к а з а н о текст на сотню слів, узятий із читанки „Стежка додому”, виданої в Січеславі ще 1918 року за редакцією І. Труби. (Між іншим, ще тоді, як ця читанка була видана, дехто з українізаторів широко обурювався, що цей редактор, закликаючи людей „додому”, тобто до української мови й культури, не змінив свого „московського” прізвища на „Димар”).

Усі іспитовані зробили більше помилок, ніж було слів

у тексті, тобто, конкретніш кажучи, понад сто, а це примусило комісію зобов'язати їх вивчати українську мову на курсах українізації. Зобов'язали, не зважаючи на особи — чи то була проста вчителька, чи „зав”, — однаково всі мусили відвідувати одні з численних у місті курсів.

Оксана Роговенко вибрала курси при Січеславському металургійному інституті, і цей її вибір ще більше упевнив українізатора в наявності якогось зв'язку цієї нової вчительки з видатним партійцем Ліпшицем.

Не можна сказати, щоб самій Оксані Роговенко не було неприємно, що вона на цьому першому іспиті „провалилась”. І вона пізніше запевняла тих, що були свідками цього „провалу”, що це сталося якимось випадково, бо вона, мовляв, ще й тоді прекрасно знала, що „папір” — це „бомага”, „олівець” — „карандаш”, „зшиток” — „тетрадь”. Люди ввічі нічого не казали, а поза очі — не вірили. Бо де б вона могла раніш тих слів навчитися? Чи не в „московській” гімназії? А в „Сатані в бочці”, в „На перші гулі” тих слів не було...

...Коли Оксана вперше прийшла до своєї групи, вона ще раз не абияк здивувалася: у цій групі навчав товариш її молодих літ і земляк лататтянин Гнат Кутько. Але вияв цього здивування довелось їй відкласти на пізніше, бо вона спізналася, а Кутько був зайнятий навчанням.

Бачила вона Гната давненько. та не було сумніву, що то був він: буряково-червоне обличчя й кирпатий ніс-картоплина, що його він сам (це в Лататті всі знали) не любив, і кучма чорного волосся — його гордощі. Залицявся й він до неї, та вхопив гарбуза. А як ще перед тим: він ходив „ночувати” до селянської дівки і трохи чи не „нагрішив” передчасно, то йому й довелось з тією дівкою одружитися, — її пізніше звав Галею...

Оксана сіла скраєчку, на першій від дверей лавці, приєднавшись до гурту статечних на вигляд слухачів, мабуть, професорів інституту. Ось один з тих слухачів, чорний, як циган, на прізвище Образ (так назвав його викладач) узяв читати свій переклад з російської мови — нарис „Першотравнева маніфестація”. Читав, блискаючи золотим зубом у роті, ніби засвічував своє чорне обличчя.

— „Весна. На деревах порозпукувалися нирки...”

— „Нирки”?!

— А як?

— „Бруньки” „Нирки” бувають тільки в людини та в інших живих тварин...

— А... „Порозпукувалися бруньки. На майдані біля церкви з позолоченими банями проходить маніфестація трудящих”...

— Як? Як? — перебив перекладача довготелесий, з на-

чесаним на лисину порядком „внутрішньої позики” ріденьким волоссям і з неблимаючими в червоних обідках повік очима. — При чому тут „бані”? Церква — і раптом „бані”!

І киркнув на високій ноті, прокашлюючись.

Викладач пояснив, що в українській мові „баня” означає „купол”. Але пояснення не дуже слухача задовольнило.

— Чудна якась ця українська мова, — уперто не здавався слухач, як пізніше Оксана довідалась, декан факультету кольорової металургії товариш Гербіл. — Церква — і раптом „баня”! У бані ж миються, паряться...

Оглянувся на решту слухачів, шукаючи підтримки. Його підтримав декан фізико-математичного факультету товариш Баскін, біловіїв, з тушею й обличчям йоркшира чоловіча, — підтримав, але з іншого боку: на його думку, сама згадка про церкву в тексті недоречно. Робітнича маніфестація — і церква!

Цим Баскін завдав клопоту вже й самому викладачеві. Бурякове його обличчя ще дужче почервоніло, черво’нява полилась по шиї, вуха просто горіли. Він, справді, необачно зробив, узявши текст із „церквою”, довірившись упорядникові читанки „Червоні зорі”. Він, поспішаючи, не прочитав уважно перш, ніж давати на переклад. Та й хто б міг подумати, що в першій радянській (радянській!) читанці буде „церква”! Але треба було викручуватись. Сказав, що й у революційному вірші радянського поета Павла Тичини сказано: „На майдані коло церкви революція іде”...

Але це пояснення та поведінка викладача були такі жалюгідні, що Оксані стало аж шкода сердешного земляка. Разом із тим цей випадок ще дужче допоміг їй зрозуміти її власну перед „радвладою” провину, коли вона тримала в школі святого Миколая.

— „Довжелезними низками ідуть маніфестації...”

-- А до чого ж тут „железними”? — знов обізвався невгомний Гербіл. — В оригіналі ж сказано „длинними рядами”, а не „железними”!

Кутько пояснив, сказавши разом і про те, що „низки” тут також не на місці: треба — „лави”.

— Дивно все таки, — пробурмотів незадоволено Гербіл і знов крикнув на високій ноті.

— „Попереду одинці-чагарники несуть червоний прапор”...

— „Одинці-чагарники”?!

— Ну, тепер же НЕП-а, — пояснив сам Образ, блиснувши золотим зубом, — то й одинці-чагарники можуть бути... І їм дозволено йти на маніфестації...

Гербіль тепер уже накинувся на перекладача, що цим перекладом зрадив недостатнє знання й „мови жовтня”, „мови товариша Леніна” — російської: поплутав російське слово „кустарь” із „кустарником”, як шукав у словнику. Коли він це пояснив, усі засміялись. Сам Образ світив золотим зубом, ніяково посміхаючись: не знати російської — це вже, справді, сором... не гідне освіченої людини... Не засміявся тільки Баскін: йому ніяк було сміятись через надмірну огрядність. А крім того, він пітнів. Кліпав свинячими очима й пітнів...

Задзеленчав двінок, навчання скінчилось. Аж тепер Оксана змогла підбігти до свого змученого лекцією земляка й висловити своє здивування з приводу того, що й він тут, у місті.

Виявилось, що Самсон Ліпшиць не був такий гордий і в новому становищі і допоміг своєму лататтянському товаришеві влаштуватися в місті. У селі ж тепер так нудно жити. А вчителів же ще й ганяють на всякі громадські роботи — то переписи всякі, то збирання „самообкладки”, то „культзбір” тощо. Учителі там не мають спокою ні вдень, ні вночі... І коверзують ними усякі неуки — „комнезами”, голови „сільрад” тощо.

А втім, вибачте: Кутько цього всього не сказав, побоюся б сказати. Це сама Оксана, як недавня сільська вчителька, знала і так його втечу з села зрозуміла...

— А як же твоя Галя? Чи й вона тут?

Цим питанням вона земляка трохи чи не на слизьке зігнала. Він своїм звичаєм густо почервонів і сказав, що Галі ще в місті немає, лишилася з дитиною на селі. А чому так у них вийшло, ще не хотів сказати. Але сенс цієї його поведінки був, либонь, такий, що й його жінка-селянка стала вже йому така нудна, як і життя в селі...

Від дальшої розмови на цю тему Кутька врятував Самсон Ліпшиць. Випадково чи ні, але, довідавшись, що навчання скінчилось, він зайшов своєю гордою ходою до аудиторії, несучи свою пишну шевелюру та трохи прискалюючи око проти вересневого сонця, видного в вікні.

А може, хотів перевірити, чи нова слухачка Оксана Роговенко прийшла на навчання?

— Гм... Виходить, земляки! — сказав, подаючи руку Оксані й Кутькові. — Дивися ж, навчи її добре! — пожартував.

Оксана повела поглядом по його обличчю, впіймала його погляд, кокетуючи.

— Ми вже вчені — мовила.

І вигнула свій пишний торс на спокусу обом безженим чоловікам.

Про те, як Ліпшиць, врятувавши попівну від безробіття, нагло одружився з нею

Вчителька 36-ої школи Оксана Роговенко чекала незвичайного гостя — „завуча” Січеславського металургійного інституту Самсона Ліпшиця. Ще вранці зателефонував їй до школи, що прийде ввечері — і виповнив решту її дня гарячим туманом, неспокоєм, серцебиттям, надією. Вона бо догадувалась, чого він прийде. Він же весь час так недвозначно поводився з нею і, безперечно, ради неї майже щоразу заходив („заглядав”) на Кутькові години української мови.

Чекала — і гарячково готувалась. Ідучи після навчання з школи, забігла по дорозі до перукарні й прикучерявила свою пишну косу — зробила золоте шумовиння. А дома швиденько нагодувала Богданка і відвела його до дядини Бондаренчихи: дитина б їм заважала. Мазаний хлопчина трохи був закомизився: не хотів іти з хати, як до них мали прийти гості (розумів, що мати готувалась, „кучерявилась”). Він же при гостях завжди мав не абияку розвагу! Коли, наприклад, приходив „дядя” Кутько, то він залазив йому не тільки на коліна, а й на голову, сідав верхи на плечі і брав за його кучерявий чуб, як коня за гриву. І гицав з усієї сили: „Но!” Він бо думав, що й „дяді” Кутькові ця забава така приємна, як і йому. Був він ще малий, щоб зрозуміти, що „дядя” Кутько, живши без жінки, більше цікавився його мамою, ніж ним, а як і потурав його пустошам, то знов же таки з потайною думкою догодити не кому як тій же таки його мамі. А якби й розумів, то що йому до того? Діти ж ще більші егоїсти, як дорослі!

Тож і тепер Богданко в нападі цього егоїзму спробував був опиратися „виводові” з хати. Уже взутий і одягнений, упав додола й пацав-молотив ногами, додаючи до цього барабанного гупання ще й музику — крик.

Та мати цим разом була неблаганна, непохитна: просто потягла його за руку з хати. Ще й буханців добрих надавала, підганяючи. Цей же плід її колишньої півлюбови (вона ж одружилася з своїм покійним чоловіком майже без любови) міг собі вже рости на здоров'я, — чого ж із ним особливо панькатись? Тим часом вона, пишнорозквітла двадцятип'ятирічна квітка майже свідомо прагнула джмеля, що міг би її солодко запліднити новим існуванням. Вона ж бо так мало тієї любови зазнала! Вийшовши за покійного чоловіка тоді, як уже їхнє кохання майже вигасло, вона й року з ним не пожила. Ставав частенько їй на пам'яті матрос-махнівець Сивак, що викрав був її романтично, безтямно закохавшись, та до любови в них не дійшло: батько Махно застрелив його за це перед її очима. Гострий це був спогад, солод-

кий, але тільки спогад. А в неї ж, пишнотілої, повнорозквітлої квітки, було часом таке бажання, що, здавалося, сама б себе покусала. Їй снилися казково-принадні сновидива, фантастично - пристрасна насолода. Словом, квітка прагнула джмеля.

А цей же джміль ще й тим був принадний, що зняв би з неї пляму „клясово-ворожого елементу“, „Контрреволюціонерки“. А що жид — хіба не однаково? А в нього ж ще й таке добре становище, і він такий вродливий, імпозантний чоловік! Куди до нього хоч би й Кутькові, жалюгідному, переляканому, що запобігає ласки в начальства — у того ж таки Самсона передусім! Хай дурник побавиться з Богданком, ха-ха... Лишив свого на селі, з жінкою-селянкою, так хай з її бавиться... А до більшого зась!

Відвівши Богданка, взяла далі готуватись. Насамперед прибрала в кімнаті, в малому „житлокоопівському“ закапелку, здобутому теж за допомогою записки від Самсона до якогось там іншого „яврея“ в житловому відділі міськради. Закапелок з одним тільки вікном, що дивилось на смітниковий короб, у чотирикутник темного подвір'я. Накрила чистою скатертиною стіл, почепила нову фіранку. З потайною сподіванкою впорядкувала квітоложе: постіль заслала чистеньким, аж похучим простиралом, на подушки натягла нові пошивки, з вишиваними чорно-червоними квітами.

Та найбільше подбала про себе, про свій вигляд. Вона ж бо вже давно з тих літ вийшла, щоб не розуміти, що в її становищі самих природних чарів мало, що навіть до її пишного тіла потрібні ще додаткові принади, вироблені в жіночій практиці на протязі багатьох-багатьох тисячоліть. А як усе на землі удосконалювалось на протязі тих тисячоліть, то й у цих принадах самого якогось „ляп-ляп“* було вже недосить. Щоб воно було, те її пишне тіло, невідбивно-принадне, його треба було по-сучасному вдекорувати. Так удекорувати, щоб претендент на тіло за цією декорацією уявляв більше, аніж було насправді. Щоб дивлячись, наприклад, на викіт у сукні (декольте), він міг думати (як це спостеріг ще Микола Гоголь), що аж отам, за тим вирізом, нижче від тієї лінії його остаточна „загибіль“. Тож Оксана свідомо не забула й про виріз. Вона вибрала ту блюзку, в якій виріз був не дуже великий, але й не дуже малий, саме такий, як і треба було: він тільки трошки відкривав лінію „водорозділу“ між її повними грудьми. Брала вона на увагу й хатні умови: не могла бути така пишна, як на балі, але й не дуже буденна. Резедовий колір блюзки підкреслював колір стиглої пшениці її коси, як прорість між її стеблами — усяка там

* Прихитивне записано-спідничка сучасних австралійських джунів.

берізка, земляні горішки, заячі холодки. А до цього кольору вона додала темnobрунатну спідницю — колір родючого ґрунту, що знадно облинала розвинені форми нижньої частини її тіла, може, навіть сутніші за все те, що було вдекороване вгорі.

Одяглася так і поглянула остаточно в свічадо: рівний овал обличчя, з деяким натяком на друге підборіддя (ознака літ!) на шиї ж найшвидше позначається вік жінки! треба голову трохи вище тримати), трохи підтемнені очі (але мінлива зеленява лишилася така, як була у вісімнадцятилітньої), усміх відгуляв білий разок зубів... А усмішка ж у неї була навдивовижу: білими іскрами з зубів сипала.

Самсон прийшов якось несподівано, раніш, ніж вона сподівалась. Оксана була ще не зовсім готова, як у двері щось енергійно постукало. Подумала, що хтось із сусідів, відчинила, — а то був він. Рухи розкидані, владні, якось незвично хитлива хода (але не був п'яний!). Потиснув м'ясистою теплою рукою Оксанину руку, трохи затримав, але потім випустив, ніби відклав на пізніше. Сів на готового стільця швидше, ніж господиня сказала: „Сідайте!” Сів — і зразу ж підхопився, пішов по кімнаті, оглядаючи її.

— Гм, так оце ти так живеш?

— Отак і живу, — мовила Оксана потиху: розуміла, що це тільки незначні слова, тільки вступ до важливішого (як ото люди починають з „погоди”), і вже насторожувалась у сподіванні того важливішого.

— Не дуже добре... Я скажу Смутьсонові, щоб підшукав щось краще... Бо й подвір'я таке, що соромно й небезпечно чисто одягненій людині заходити: якісь нетрі.

Оксана скинула поглядом на його постать: новісінький темновишневий костюм, червона з білими крапками краватка. Але це була тільки мить: ніколи було його вбрання оглядати, навіть незручно. Стояла вона близько від нього, спершись спиною до стіни, склавши руки на грудях, і стежила за його рухами, ніби готувалась до його нападу.

І Самсон, справді, сказавши: „Бо такій молодиці, як ти, треба краще жити”, підійшов раптом ще ближче до неї. Очі його в півтемряві кімнати незвично блиснули, як він прихилився до її очей, і пройняв її своїм поглядом наскрізь, скоряючи своїй необорній владі. Трохи чи не так, як скоряв спокушав колись кавказький „Демон, дух вигнання” черницю Тамару в її келії.

— Правда? Отакій молодиці...

І він обійняв її, незручно просунувши руку між її спиною й холодною стіною.

Оксана спробувала випручаться, але він так само несподівано випустив її й сам.

— Ти ж знала, чого я прийду!

— Знала?!

Оксана відійшла на середину кімнати, стала так, що рештки денного світла впали прямо на її обличчя, на підкинуті здивовано брови. І ті брови, і грайливо-вологий виблиск її очей, як і весь „поважний” вираз обличчя казали, що вона нічогосінько такого не знала. Знала? Хіба досить самого телефоїчного повідомлення від „завуча” Січеславського металургійного інституту товариша Ліпшиця, щоб догадатися, чого він прийде? Вона ж не для всякого! Чи він, товариш Ліпшиць, про це не знав?

Крізь „туман вологости” Оксана бачила, що цей маленький опр з її боку подіяв на Самсона, як піддрочка: його погляд раптом обважнів, уся постать напружилась — і він удруге кинувся до неї. Ухопив о’гребом її за плечі, притиснув її груди до своїх грудей. Зім’яв, повний жаги...

Оксана хотіла продовжити гру — вислизнути з його обіймів, але Самсон не випустив. Угризся поцілунком у її уста. Цокнув зубами об її зуби — ніби іскру викресав. А далі як не шпурне її на ліжко, — кинув — не поклав. Нападе-на скористувалася цим і вискочила на ліжко з ногами. Скрикнула напруженим шепотом:

— Що ти? Оханись!

— Е, чорт!

Спробував стягти її, зриваючи спідницю... Але потім раптом наче зів’яв, сів на ліжко, навіть голову похилив. Важко дихав...

Оксана ізскочила з ліжка, сіла проти нього на стілець.

— Якого ти чорта комедії робиш? — обізвався незадоволено Самсон, глянувши на Оксану.

— Комедію?

— Авжеж. Ти ж знаєш, що я тебе кохаю... Ще в селі кохав...

Оксана зареготалась. Комедію? Кохав і кохає? Але ж вона не дівчинка, щоб тішитися тим, що її хтось кохає, і не думати про наслідки! А як будуть наслідки, — що тоді? Де гарантія, що плід того кохання буде забезпечений у дальшій існуванні? А коли Самсон запитав, що вона розуміє під гарантіями, Оксана нагадала йому про нявність у місті Січеславі на Н-ській вулиці установи, що скорочено зветься ЗАГС.

Тільки після того, як Самсон приобіцяв їй усе „оформити”, Оксана дозволила йому залишитись у неї на ніч.

Але обіцянка — цяцянка! Ходив до неї Самсон якийсь час уже, а „оформляти” не поспішав, в Оксани заворушилась у серці тривога — чи, часом, він не на дурничку хоче... Отож вона одного разу й розповіла йому про один та-

кий випадок, коли обдурена вдова ходила до „міськпарткому” скаржитись на свого коханця — і тому „пришили” побутовий розклад...

Самсон виразно цю „алегорію” зрозумів. Назвав трохи чи не вперше Оксану ніжно „Ксюшею” і заспокоїв її:

— Та що ти, дурненька! Я ж тебе — ти знаєш — ще в селі любив!..

Бо хоч він і видатний партієць, і в армії Буденного був, але... краще без скандалу. Та Оксана „Ксюша” заспокоїлась тільки тоді, коли вони пішли одного дня до ЗАГС-у і „розписались”. Зворушений Самсон, обіймаючи після цього свою дружину вже на законній підставі, натякнув їй, що було б не погано, якби в них були діти.

— Ми вже маємо одного, — сказала, лукаво всміхнувшись, Оксана.

— Уже? Але чому „одного”, а не „одну”? Може ж бути доня...

Очі Самсонові радісно засвітилися, і він узяв палку, з вдячністю свою дружину виціловувати. Але дружина спинила його радість.

— Ні, я маю на увазі Богданка.

— Якого Богданка?

— Мого... Від Василя... Хіба ти не знав?

— А! — протяг трохи розчаровано Самсон. — Я не знав... А де ж він, що я й досі його не бачив?

— У дядини Бондаренчихи. Я його кожного разу до неї відводила, як ти приходив... Щоб нам не заважав. Я ж, любий, про тебе дбала!

І погладила ніжно пишну чоловікову шевелюру. Самсон здохнув так, щоб Оксана цього не помітила, і не сказав нічого.

— Я думала, що ти знав, і тому раніш не сказала, — додала трохи винуватим голосом Оксана, якщо й не помітивши, то хоч серцем відчувши те Самсонове зідхання. І в тому її голосі була сама щира правда.

Так один з могутніх володарів пореволюційної січеславської дійсности „завуч” Січеславського металургійного інституту Самсон Ліпшиць трохи чи не в фатальні для його майбутнього тенета попався, тенета, уже в ЗАГС-і міцно загудзьовані.

ЧАСТИНА ДРУГА

Ще раз виринув у Перемітьковім житті Саркісов, той вірменин, що передав йому торік виклик до ДПУ. Перемітько був у своїй конторці, записував підсумки денної переміни (зміни), щоб незабаром передати цех іншому інженерові, — аж той сусіль, „душа лубезний”. Увійшов, кривоплечий, на зріст багато проти Перемітька нижчий, у засмальцьованій робітничій ватянці. Криво своїм звичаєм посміхнувся, блиснувши білими зубами, і без зайвої попередньої балачки, сказав, що партійна організація хотіла б мати його серед своїх членів.

— А, це ви, товаришу! — мимохіть вихопилось Перемітькові з уст, як він підвів голову від столу і зняв з носа окуляри, що їх останнім часом став уживати при читанні чи писанні, — сказав так, немов би не зразу того впізнав.

— Еге, це я, — підтвердив Саркісов. — Не впізнали?

І сказав удруге, що партія хотіла б залучити його до своїх лав. А його по-східньому усміхнено-посоловілі очі, здавалося, казали: „Я розумію всю твою нехоть до партії як і в усіх вас, інтелігентів, але... раджу не бришкати”... І, взявшись за клямку дверей, щоб виходити, додав:

— Ви працюєте добре, і товариші вирішили... Я теж міг би вас порекомендувати...

Він міг би теж порекомендувати. Він, завідувач спецвідділу! Було ясно, що його „залучала” до партії не так партійна організація, як ДПУ. Ця страшна установа після торішнього виклику на деякий час дала була йому спокій чи, може, збирала про нього відомості, а тепер знов... Отже, як тут можна було бришкати?! Тож сердега мерщій похопився „подякувати” за зроблену йому пропозицію, похопився сказати, що це велика честь, для нього, що він подумає й скаже.. Проситиме також його, товариша Саркісова, бути одним із ручителів...

А як Саркісов вийшов, Перемітько вхопився руками за голову і так деякий час сидів, приголомшений. Без думок, без почуттів, — порожня торба, а не людина й інженер, свідомий своєї гідності. Без зв'язку з дійсністю, що десь там, за дверима шипіла, гупала, клацала, дзенькала, дзеленчала (зводи).

Цех не зупинявся — ішов далі, але його інженер залишався збоку, пірнувши в небуття. На того інженера впав

своєю кошмарною вагою паровий молот страшної події, розчавив його, як чавить колесо на шляху червяка. Це ж було для нього в сто, в тисячу раз гірше за виклик до ДПУ! Тут же його почнуть вивчати з усіх боків! Він повинен буде прилюдно розповісти свій життєпис, а його будуть випитувати, переривати, як свині, все його життя, жили вимотуватимуть... І... і може виринути його „петлюрівське” минуле...

Хоч він сказав, що подумає, але „думати” вже нічого було. Він : в голові вже собі не покладав, щоб відмовлятися від... такої чести. Бо сказали б, що він вороже ставиться до комуністичної партії, що він за „укапістів” (ДПУ ж знало, що він до них ходив!). А змандрувати з міста, щоб десь заховатися на „одній шостій земного суходолу”, тепер ще важче було, як торік: у нього ж тепер була родина. Від родини не можна було так легко відірватися... щоб сказали: „Зник, як у воду впав”...

До конторки вбіг, а не ввійшов інженер Дьомченко (не „Демченко!”), бадьорий, вгодований бузівок, з повним і круглим, як гумова опука, обличчям, відпочилий, готовий його перемінити. Реготався, щось весело оповідаючи, трохи чи не одну вірменську анекдоту, що йому, либонь, розповів у вальцівному цеху (як він ішов сюди) робітник Саркісов... Так, анекдоту. Тільки Перемітько не зразу зрозумів був... „Ззаду газ, спереду газ, з боків газ, а посередині холера... — що це таке? — „Моя жєна в газовом платьє”...

Реготався Дьомченко — і раптом перестав: Перемітько не приєднався до його сміху-реготу, а навпаки... скривився, як середа на п'ятницю...

— О, що з тобою?

— Нічого особливого. Голова трохи болить...

А сам подумав: „Добре тобі реготатись, як ти давно вже в партії.. І цікавишся анекдотами, а не автокефальною церквою, не укапістами, не Україною... А з її мови так само глузуєш, як і з вірменів, з їхніх анекдот. Не даром і прізвисьце так по-ідіотському перекрутив...” І далі подумав, що хоч він, цей Дьомченко, і українець з походження, але який він чужий йому!

Передавши цех Дьомченкові, Перемітько вирішив зайти до шуряка Сисоя Мітєєва, щоб з ним порадитись. Зовні виглядало так, що він хотів з ним разом їхати додому, ну, а по дорозі й поговорити. До головної контори він заходив тільки в крайньому разі, боячись (так! так!) зустрічей із Любиною Загребельною, одно — що побоювався, щоб про ці зустрічі не довідалася дружина, а друге—почуття якоїсь провини весь час стояло в його свідомості. І тепер її побачив

тільки здаля, за її друкарською машинкою, кивнув невиразно головою й сховався мерщій у кабінеті директора.

Сисой глянув на зятя здивовано: що сталось? Бо щось незвичайне було і на виду в того, і в його голосі. Позамикав шухляди свого столу, запалив цигарку, взяв цілок і, шкандибачи, вийшов разом із „гостем”.

Коли були вже на естакаді, Перемітько оглянувся, чи немає кого близько, і сказав неголосно:

— Ти знаєш? Мені запропоновано вступити до партії...

У масних скалках маленьких Сисоевих очей свінуло щось таке, як неспокій, він тими очима скинув на зятеве обличчя і, пустивши дим, щоб заличкувати той неспокій, перепитав удавано-спокійним голосом:

— Так?

— Сьогодні заходив до мене Саркісов і запропонував.

Сисой не зразу виразно відгукнувся на це, хоч і знав, що зять чекає на його пораду. Шкандибав якийсь час мовчки, ступав у скіпці своєю правою ногою, важко сопів. Тепле з хутряним коміром пальто й шапка-капелюха (з підгорнутими вухами) робили його округлим і неповоротким, як ведмідь. Мовчав, бо, очевидячки, думав, що сказати. Перемітько розумів, що його (Перемітькове) минуле — це вже тепер і Сисоева небезпека, бо він не виявив цього перед владою. Отже, й тому було про що думати.

Нарешті Сисой озвався, і з його слів та тону, з яким їх сказано, було знати його труднощі:

— Ну, а що ж ти зробиш? Раз пропонують, подавай!

Еге, він, Сисой, розумів скруту, але ні єдиним словом не натякнув на те, що було найголовніше в цій справі — на Перемітькове минуле. Так, начебто нічогосінько не знав про це! Говорив далі про те, кого б мав Перемітько взяти за другого ручителя, як писати заяву, а про це ані мур-мур!

Очевидячки, це треба було розуміти, як його, Сисоеву, мовчазну згоду на дальше промовчування цієї справи. Очевидячки... Але спитати прямо про це Перемітькові не вистачило духу. Коли вони поїхали автобусом, про це вже взагалі, при людях, не можна було говорити, і вони говорили про погоду, про міцні січневі морози, про сніг, що легким, пухом, блискітками сніжинок летів із суцільно-захмареного неба, обвішуючи все чистою білістю — дерева, будинки, вулицю, заліплюючи шиби в автобусі, так, що не видно було, де вони їдуть...

Приїхавши, вони вийшли з автобуса, шугнули прямо в намет по коліна. Перемітько подав Сисоеві руку, щоб допомогти тому вибратись на твердішу стежку, протоптану на хіднику, хоч сніг присипав і її.

— Оце сніг! — сказав Сисой, позирнувши вгору, в кру-

танину білих мух. — Оце сніжок! — повторив. А про те знов
ані телень!

Подати один одному руки й розійшлися.

Коли Перемітько подзвонив до своєї хати, Рая вибігла
Йому назустріч, аж у сні, де він мав роздягатись, холодний,
засніжений. Підскочила до такого „холодного” кізкою й по-
висла йому на шиї, щаслива. Вона ж так довго його ждала!
І їй так самій сумно в хаті!

— Самій? А мама ж! — озвався машинально.

Але ж вона так його любить і так за ним сумує! Мама —
то щось інше...

Він підхопив її, легеньку й приємну, за стан, але поці-
лував... ну не так, як завжди, чи що — „холодніше”. Свідо-
мість страшної небезпеки паралізувала його чуття. І Рая
якимсь там своїм жіночим інстинктом відчула той „холод”.
Стала на ноги, насторожилась.

— Що сталося? — глянула з тривогою в вічі.

Перемітько розмотував шалик (кашне), роздягався неш-
видко, не поспішаючи відповідати на жінчине запитання.
Повісив шапку й пальто, — спочатку шапку повісив, а потім
знав її й перевісив на інший вішак, щоб звільнити місце для
пальта. Рая нетерпляче чекала.

— Ячась неприємність? Га?

— Потім розкажу... Спочатку їсти. Я ж від шостої го-
дини нічого не їв. Йому, справді, захотілося їсти — чи то з
голоду, чи то... від нервування (буває й таке!).

Це поспувало вже настрої і Раї, і вона, допомагаючи
матері подавати обід, увесь час поглядала на двері чолові-
кового кабінету, прислухалась. А як обід був уже на столі,
зайшла до кабінету й мовила потиху:

— Иди вже!

Перемітько сидів біля свого письмового столу боком,
закинувши ногу на ногу, підперши голову рукою. Знати бу-
ло, що він увесь заглиблений у свою небезпечну справу. По-
чувши обережний жінчин голос, він відвів голову й зустрів-
ся поглядом з її стривоженими оченятами: вона вся горіла
того неспокоєм.

Але він і тепер нічого їй не сказав. Устав мовчки й пі-
шов до ідальні. Привітався до тещі, з якою цього дня ще не
бачився.

— А чому ж ви не світите? — озвався, щоб щось ска-
зати. — Бач, як сіро в хаті! Вікна понамерзали ж...

Пішов до умикача й зробив деяку веселість у хаті,
зробив ідальню затишнішою. Але сам не повеселішав. На йо-
го біду до ваги похмурого настрою негайно почала докла-
дати ще й „своїх п'ять” гари'клива теща — заторохтіла сво-
ім звичаєм про різні хатні справи. Як звичайно, говорила

по-російському, з типово-московською вимовою, про яку кажуть, що, мовляв, аж хрюкає. Ця мова сама собою діяла завжди зятеві на нерви, а тепер — подвійно. Висока й суха, як тараня, стара Мітяєва рухалася швидко, як подавала страви, і голос мала якийсь крикливий, що завжди звучав на вищих нотах. Цим разом вона говорила про те, що в кухні піч не горить, — треба потрусити сажу... Та й вугілля кінчається, сама потерть залишилася, попомучаться (разом з Раєю), поки розпалять... Працює на заводі (мова, звичайно, про зятя), а з вугіллям така морока... Треба також купити ще одну шифоньерку, бо нікуди й одєжини повісити, — вона бачила в крамниці на проспекті К. Маркса...

— Мамо, — перебила Рая матір, — у Павла голова болить...

Голова болить? А в неї не болить, як отаке безладдя в хаті? Он і вікна якслід не позаліплювані, — у щілини дме... Двері не замикаються, — щось із замком негаразд... Люди думають, що як вони живуть у новому домі, то й усе гаразд. Заздрять. А воно далеко не так... Бо тепер же як будують? Тяп-ляп — аби-як... Це не те, що колись за старого режиму було... Та ще й господар такий, що ніяк не догарикаєшся...

Потік її мови був такий у перспективі нескінченний, що й зять, кінець-кінцем, не міг не обізватись, хоч і намагався говорити спокійно:

— Зробимо все, матусю, зробимо. Тільки не все зразу. Хоч і багато того, як ви кажете, безладдя в хаті, але не горить, не пожежа...

Не пожежа? Хіба тільки тоді треба турбуватись, як уже горить? Ой вона, як устане вранці, та так і не присідає до самого вечора: і те треба зробити, і те...

— Мамо! — ще раз спробувала спинити матір Рая. — У нього ж голова болить.

Що болить, вона вже чула! Та хіба як голова болить, то й говорити не можна?

Перемітько поклав ложку і встав від столу. Відвернувшись, він аж заскрипів зубами з люті. — Яке вона має право, ця, кінець-кінцем, чужа йому людина, так дотинати? Що мати його жінки? Що мати директора заводу? Швидко пішов до свого звичайного в таких випадках сховища (це ж була вже не перша його сутичка з тещею) — до свого кабінету. Рая злякано кинулася за ним. Просила, щоб хоч дообідав, казав же, що їсти хочеться... А як він рішуче відмовився вертатись до їдальні, вона швиденько метнулася і принесла страву до кабінету, страву й ложку. Але він таки відмовився їсти, сказавши, що йому вже й їсти відхотілося.

Тоді Рая сіла йому на коліна, обхопила його шую руками й попросила розказати, що там на роботі скоїлося. І Пе-

перемітько оповів про те, як до нього приходив Саркісов і запропонував вступити до партії.

До партії? Так чого ж так сумувати? Он і її брат Сисой у партії, та й усі тепер туди лізуть... Хоч вона сама й не любить Комсомолу...

Перемітько блідо посміхнувся.

— Ти забуваєш про одно — про моє минуле.

Рая перелякано викруглила очі. Минуле? Що він був у Петлюри? Аж тепер вона усвідомила весь жах його становища... Його — і її власну долю...

З її очей так і бризнули сльози. В уяві її звелася жахлива небезпека: його можуть забрати від неї, а може, й розстріляють! Притулилася до свого дорогого, коханого, хмелиною обвилася і билася, ридаючи, всім тілом.

Аж він перелякався. Особливо боявся, щоб теща не почувала, бо тоді б ця справа ще й поза межі їхньої родини вийшла. Взяв заспокоювати її, — зацитькувати, як дитину („та цить уже!“), цілував, гладив по голові, витирав мокре личко хусткою. Ск. зав, що радився з Сисоем і що той нічого страшного не добачив, а він же все знає. Не сказав тільки про те, що саме про це з Сисоем не було мови. Як аргумент згадав і торішній виклик до ДПУ, де про це теж не згадувано, де про це не знають. Заспокоюючи так жінку, цим самим і себе заспокоював.

Збори партійної організації заводу ім. Петровського мали відбутися в „червоному кутку“ сталеварного цеху. Це було чимале приміщення, прикрашене портретами на чолі з Леніном і Троцьким, між портретами висіли червоні полотнища з білими агітаційними написами, такими, як от: „Виконуймо й перевиконуймо наші виробничі пляни!“ „Вступаймо в члени МОДР-у! Допомагаймо в'язням капіталу!“ Отже, це вже були досить мирні заклики, вони не порушували устояного „непівського“ спокою громадян. Мирні й нешкідливі, бо їх... ніхто не читав.

Упоперек приміщення стояли довгі ослони, що заповнювали простору порожнечу, і на ті ослони почали потроху сідати партійці, що приходили після роботи, натомлені, чорні, в брудних засмальцьованих одягах, — приходили поодинці й гуртками. Сиділи вже упрорідь на тих ослонах, як голубці на тину.

У широкі, але замурзані вікна світило березневе сонце, світило, та не дуже освітлювало приміщення, — тож йому на допомогу жовтіли ще з-під стелі „лямпочки Ілліча“. що просто таки нахилили до сну. І не одному з присутніх позихоти роздирали рота. Люди нудилися, чекаючи нецікавого

засідання, бо кожному ж так хотілося швидше додому чкурнути. „І чого вони там наминаються?” — набігало, мабуть, не одному серце на організаторів. — Пообідали, мабуть, — то їм не спішиться’...

Та була в цьому приміщенні одна людина, далека від будь-якого сну, не тільки цього денного, а й справжнього, нічного, людина, що зовсім не спала попередньої ночі, готуючись до цих зборів. І сиділа та людина сама-одна на одному з передніх ослонів, але ближче до стіни, немов би ховалась у її, тієї стіни, тінь. То був інженер сталеварного цеху Павло Перемітько, що його на цих зборах мали приймати до партії. Він був у такому стані, що й сам не міг би сказати, що було йому більше до мислі — чи щоб ті збори починались, чи, навпаки, щоб те, що мало статись, віддалилось якнайбільше. На виду був блідий, аж сизий, немов на той вид кидала свій відбиток синя спецівка, що в неї був одягнений, — пом’ята спецівка і пом’ятий від безсонної ночі вид. Та й сидів він, Перемітько, свідомо в затінку, щоб не всякому було видно його болючу заборсаність, тупий безвихід.

І ним, справді, до якого часу ніхто не цікавився. Щоб заповнити час, окремі люди перекидалися деякими незначними словами, цікавими тільки для них самих.

...— Я йому позичив червінця, як захворіла в нього жінка, — механічно сприйняли Перемітькові вуха розмову двох робітників, що сиділи недалеко від нього, — а він і досі не віддає...

— А ти подай заяву до „місцевкому”... Треба провчити гада! Він і мені винен...

— Та доведеться, мабуть...

Отже, в людей звичайні буденні справи, а в нього ж... „бути чи не бути”! Тепер бо в нього були ще й додаткові здогади про можливу причину втягання його в партію. Може, — так він тепер думав, — ДПУ знає про його минуле, а тільки хоче, щоб він про це прилюдно сказав. Послухають його сповідь, поглузують, а тоді заарештують! Або як не скаже, заарештують за те, що затаїв „злочинне минуле”. Отже, хоч круть-верть, хоч верть-круть, — біда...

Перед самим початком зборів до нього привітався тільки один чоловік — Саркісов, один з його учителів. Кивнув здаля головою — і посміхнувся загадковою східньою усмішкою. Сисой Міт’яев прийшов, як уже збори почалися: директор заводу міг і спізнитись. Сів недалечко від свого зятя, але не біля нього. Коли Перемітько скинувся поглядом з його масними скалками-очима, то не знайшов у них, у тих його очах, нічого, в його становищі потрібного — ні підбадьорювання, ні перестороги, щоб був обережний. Сисой був,

бачилося, просто сонний, такий же млявий, як і всі інші примусово-присутні на цих зборах. І мимохіть тепер зять про нього подумав: „Як може бути така млява людина, така непорядна голова керівником великого підприємства?” Він же ніяк не справдив того сподівання, що його висловив був Перемітько при першій із ним зустрічі! Але підприємство, очевидно, існувало само собою, праця йшла завдяки налаштованому апаратові, інженерам, робітникам, що мали досвід ще з передреволюційного часу. А директор насамперед повинен бути політично-бездоганий, партієць з революційними заслугами. І ці дані в Сисоя якраз були. А взагалі його — як і всіх більшовиків — сила була, мабуть, у тривалій тяглоті російської держави й побуту, що тепер, після революційного струсу, знов навіть на Україні відновилась, — ця майже стихійна сила. Такою силою, на думку Лева Толстого, Кутузов перемиг колись Наполеона. До речі, і в фігурі в Сисоя було щось спільне з Кутузовим — важка огрядність, нехাপливість у рухах... Еге, сила більшовиків була у тому, що вони ту державність продовжували.

Боліла трохи Перемітькові Сисоева байдужість до його долі, кінець-кінцем, до його сестри долі. Але — цього Перемітько також був свідомий — що той міг у такій ситуації зробити?

Після деяких дрібних справ збори перейшли до Перемітькової. Секретар організації, нічим невідмітна від решти присутніх сіра людина, тільки з щербиною в передніх зубах, оголосив його заяву, назвав прізвища ручителів, ті виступили з короткими додатними характеристиками, а потім запропоновано Перемітькові розповісти про своє минуле...

Оті сторонні і, кінець-кінцем, недоречні в цій ситуації думки про Мітяєва, завод і силу більшовиків, жажлива розкиданість у голові відірвали були якось Перемітька від слухання того, що до нього відносилось, — тож він навіть не зразу почув звернені до нього слова. Не почув — а потім підскачов, мало вголос не вимовив: „Ху, ти чорт!” І, вже йдучи до президіяльного столу, ще раз оглянувся на Сисоя, щоб востаннє перевірити його мовчазну санкцію на... брехню.

Та Сисой, як і попереду, дрімав, похнюпивши голову. Справді, як той Кутузов на нараді в Філях. І тільки цигарковий дим, що ним він час від часу засновував свій вид, свідчив, либонь, про якийсь прихований неспокій.

Очайдушна рішучість винесла Перемітько на підвищення, де стояв президіяльний стіл. Що буде, те й буде! Пан або пропав! Іншого виходу в нього не було, крім як у живі очі брехати. Зробив зусилля, щоб почати спокійно, на низьких нотах своїм імпозантним баском, але спочатку так не

вийшло: перші звуки його голосу озвались глухо, якомсь деренчливо, непевно. Аж іззаду з-поміж слухачів хтось гукнув: „Не чути Голосніше!” Цей вигук підбадьорив його, він підвищив голос і так пішов далі..

Він син селянина. Не зовсім бідного, але й не куркуля. Його батько ніколи не користувався найманою працею, не мав наймитів. І він сам, Павло б то, працював з батьком на полі. Пригадує: осінь... Віє вітер з холодним дошем... А він поганяє коні в плузі, батько плужить... На чоботи налипає болото, важко йти... І пізніше, як уже вчився в Київському політехнічному інституті, під час літніх вакацій, теж працював у полі: скидав з лобогрійки, складав у копи снопи... А як молотили, подавав у барабан молотарки... Між іншим, — додав — учився разом з товаришем Міт'яєвим...

Скинув поглядом на шуряка: той сидів з заплющеними очима і, здавалось, усім своїм байдужим виглядом усе це підтверджував, мовляв: учились ми разом, усе це мені відоме, і я його слухаю тільки для проформи”...

А „сповідник” повів свою мову далі. Учився й під час революції. У цьому, може, й була його помилка — кинув „самокритично”: коли пролетаріят боровся, кров проливав, він учився. Але... так було, і вже цього, на жаль, виправити не можна... Хай товариші розглянуть цей момент у його біографії й вирішать, чи він гідний бути членом партії Леніна.

А на пам'яті стало: „над Києвом золотий гомін і голу-би, і сонце”...Радісне свято національного визволення, сто-тисячна демонстрація в столиці України, і він серед демон-странтів. А потім „вільне козацтво”, і він з рушницею через плече, з жовто-блакитною стрічкою на грудях... Він у „віль-ному козацтві”, а Сисой Міт'яєв у „червоній гвардії”... Пов-стання в Арсеналі... По різних боках барикади вони... А як з півночі посунули чорні хмари Муравйова, він разом із сту-дентським куренем під Крутами... Чудом урятувався, а біль-шість його товаришів загинула від рук озвірілої матросні... А як ворог переміг, він залишився в заплілі й створив свій загін. . Ех, і давав же він з хлопцями чосу кацапні та жидо-ві, що позасідали в повітових „чрезвычайках”!

...Але язик тримав його при теперішній дійсності. Язык оповдав уже про те, як після встановлення „радвлади” він закінчив 1920 року інститут і пішов на виробництво, щоб відбудувати зруйноване господарство країни... Язык три-мав при дійсності, а рука машинально шукала хусточки в кишені штанів і витирала піт на обличчі, змахувала великі його краплі на чолі... У роті язик відчував смак дерева, та рухався досить слухняно і... рятував... Його останню кіль-кітню працю на заводі ім. Г. Петровського всі знають, і її оцінку хай дадуть присутні на цих зборах товариші...

Як Перемітько закінчив, секретар парторганізації підсунув йому послужливо стільця: знак, що все гаразд. Запитання були легкі, хоч одно таки було стурбувало його: яка його думка про Петлюру? Він назвав Петлюру контрреволюціонером — і це всіх заспокоїло. Більше питань не було. Та й хто міг багато запитувати директорового зятя?

Після цього секретар сказав Перемітьковій вийти, і почалось обговорення кандидатури. Промовці відзначили добру роботу інженера Перемітька, виконання й перевиконання плянів, та рекомендували прийняти його до лав партії. А взагалі люди поспішали, і охочих „розбалакувати” не було. Секретар попросив Сисоя Мітяєва сказати думку про кандидата, хоч він і його родич.

Сисой важко підвівся, спираючись на свій ціпок, подивився сонним поглядом на нечисленну аудиторію, і самий цей його рух сказав: „Що ж тут обговорювати? Справа ясна... кандидат гідний довір'я партії”. А вголос він сказав, що, справді, як родичеві, йому не слід би взагалі брати участі в цій справі. Але партієць не повинен зважати на свояцтво, повинен керуватись тільки клясовим підходом. А тільки що тут казати? Ну, учились разом — це правда. А як директор він цілком задоволений роботою інженера Перемітька. Пляни виконує...

Після голосування, що дало позитивний для Перемітька вислід, його покликано знов на збори, і секретар парторганізації поздоровив його з прийняттям у кандидати партії. Потиснув руку, навіть приязно посміхнувся (Перемітько звернув увагу на його щербину), підкресливши тим, що вважає тепер уже його за „свого”.

Не сказав би й Перемітько, що це було йому неприємно. З нього ж передусім спала стопудова вага. А крім того, це означало, що його прийняла як „свого” та дійсність, що перед тим загрожувала його існуванню. І він майже щиро та зворушено подякував усім товаришам, а зокрема тому щербатому секретареві за те, що зробили для нього, та приобіцяв дальшою працею виправдати довір'я партії „великого Леніна”.

Коли їхав із Сисоєм додому, то знов, як і на початку цієї справи, говорили про всяку всячину, за винятком тільки цієї будь-що-будь небуденної для них обох події. Говорили про березневу ро'зталь, що веселою капотнявою та такими ж струмочками гомоніла на вулицях міста, — про капотняву й уже майже весняне сонце. Мовляв, рання в цьому році весна буде.

А Раїсі, як вона вибігла йому назустріч із написаним у її сріблястих оченятах питанням, Перемітько зразу ж сказав:

— Прийняли!

І міцно-міцно свою вірну дружиноньку поцілував. Це ж бо розійшлися чорні хмари на їхньому небі і відкрилася ясна перспектива їхнього життя, перспектива, що її, здавалося, вже ніщо не закаламутить. Навіть до тещі обізвася веселіше, як звичайно. Це до неї скеровані були слова, що їх він сказав, сідаючи до столу:

— Ну, як сьогодні борщик? О, я знаю — ви вмієте... Ба навіть такі жартом прикинув:

— А може б, ви коли „щец”^{*} наварили? Га? Я й проти „щец” нічого не мав би. Українець не обов'язково має їсти тільки борщ.

Маркелове одруження з великою очевидністю ускладнило побутові умови Сисоя Мітяєва: він у своєму домі став ніби зайвий. Не можна було б сказати, що Фроська була погана невістка, але він просто... заважав молодому подружжю (Така вже, мабуть, доля самотніх чоловіків, що не можуть спромогтися на свою родину). Тим то він дедалі частіше став заходити до Перемітьків, до сестри й матері, тим більше, що жив недалечко від них. Це бувало звичайно „вихідними” днями (якщо він не був десь на засіданні „міськпарткому” абощо). Отож не раз у домі Перемітьків треба було тільки поглянути в вікно, щоб побачити: шкандибає Сисой, підпираючись своїм ціпком, ніби вгрузає в землю і важко витягує ногу; капелюха зсунута на потилицю, комір пальта розстебнутий (він же все потів)...

Приходив до сестри й матері, та говорив переважно з зятем. Мати ставила на стіл чогось поїсти, перекидалася з сином кількома словами і йшла собі на кухню чи до своєї кімнати, де в неї діла ніколи не збувало. Як матері не було в хаті, їсти подавала Раїса. І хоч вона здебільшого залишалася з братом та чоловіком, але звичайно участі в їхніх розмовах не брала. Вони ж бо розмовляли не тільки на побутові теми, а її розвиток поза побут не сягав.

І на політичні теми Павло говорив із своїм шуряком досить вільно, бо розумів, що той, покривши його „злочин”, при прийнятті до партії, зв'язав себе тим на все життя. Та й з огляду на сестру не міг тепер йому шкодити. Не сприяла його „більшовицькій пильності” і його комплекція: найдорощчий був йому тепер спокій, та ще й усякий — і побутовий і політичний. А поговорити... Чому б і ні?

Одного разу він прийшов до Павла із звісткою, що „укапісти” зливаються з КП(б)У. Це була новина для Пере-

* „Щец” род. відмінок голубячої форми слова „щі” (російська національна страва).

мітька, бо він тепер, після торішньої „розмови” в ДПУ, вже свідомо обминав цю легально-опозиційну групу, не відважувався ходити на їхні „живі газети”.

— Власне, не зливаються, а саморозпустилися, — уточнив звістку Сисой, запалюючи після чаю цигарку й зручніше вмоцнюючись у м'якому фотелі, — і їх будуть приймати в партію індивідуально.

— Чи ти вважаєш, що це добре? — спитав Павло.

— Що „добре”? Що прийматимуть індивідуально?

— Ні, що ліквідували окрему українську комуністичну партію...

Сисой спочатку випустив з носа дим, закужелив у сонячній промені, який широким парусом від причілкового вікна до протилежної стіни перегородив світлицю, — подумав, либонь, перш ніж відповісти, а тоді сказав:

— Думаю, що добре. Навіщо розпорозувати комуністичні сили?

— Але хтось же повинен заступати в радянській системі й безпосередні інтереси українського народу!

Сисой зробив здивований вираз на своєму широкому обличчі.

— „Хтось повинен”? А наша партія що робить?

У Перемітька на мить промайнуло в голові іронічно-болюче: „Наша!” бо вона ж була тепер і його, він криво посміхнувся (щоб злагіднити думку перед Сисоем?) і мовив:

— Ну... як тобі сказати? Наша партія, КП(б)У... ну, теоретично чи що репрезентує Україну, може виносити навіть сприятливі постанови, але, щиро кажучи, вона не може бути дуже чутлива до потреб українського народу.

Сисой аж витяг голову на знак ще більшого здивування. Аж про цигарку забув, що майже погасла в його руці.

— Ого! — згукнув. — Оце сказав! А то чому?

— А тому, що... Я тобі скажу словами самої партії... Хочеш?

Павло встав і підійшов до етажерки з книжками, узяв звідти одну брошуру, розгорнув і, стоячи, прочитав:

— „Наша партія на Україні спирається на робітничу клясу, що її більшість говорить по-російському. Так само — Павло підкреслив це місце інтонацією — росіяни з походження є й більшість наших старих більшовицьких кадрів.” Це, як ти знаєш, із „Тез ЦК і ЦКК про підсумки українізації”... Ну, от візьмімо, наприклад, тебе... я говорю з тобою, як із своїм... Ти дисциплінований член партії, ти виконуєш постанови, але чи може виникнути в тебе спонтанно ініціативна думка, наприклад, про справжню українізацію нашої головної контори? Постанови ж ЦК не можуть передбачати всі такі деталі...

Сисой хотів щось сказати, але Павло перебив його:

— Ні, дай мені скінчити думку! Цього ти не зробиш... і досі не зробив з тієї простої причини, що, поперше, тобі це не болить, а подруге, тобі самому було б важко говорити нерідною мовою. Але ти ще не найгірший: ти от хоч сяк-так мригаєш по-українському. А більшість же наших партійців такі, що для них це просто фізично неможливо — говорити українською мовою. А крім того, ти не можеш заперечити, що є серед них і справжні великодержавні шовіністи, що просто не визнають українського народу, його мови й культури.

— Та є, — озвався Сисой. — Я цього не заперечую.

— Ну, отож. А тимчасом українці в КП(б)У, як про це сказав Шумський, — це пасерби в партії. І чи репрезентує, наприклад, наша заводська партійна організація національні інтереси більшості нашого робітництва, українців з околиць сіл: Діївки, Мануйлівки, Мандриківки тощо? Це люди, що колись, ще за царя, творили „Просвіти”, жили й хочуть жити своєю національною культурою. І якщо хтось із них уже й у нашій партії, то вони не можуть задавати тон...

— А хто, наприклад, тобі забороняє задавати тон? — сказав Сисой. — Виступати на зборах по-українському, вимагати цього від інших?

— Хто? Наче ніхто — і всі. Тут, бачиш, виходить така чудасія: одні витріщають здивовано очі, другі лякаються (кого ДПУ „потурбувало” якось), а Саркісов, можливо, такі випадки й реєструє. От я чув — немає ваги, від кого, — що з Москви є таємне розпорядження до місцевих секретних інформаторів брати на замітку тих, хто цікавиться „Історією України-Руси” М. Грушевського. Чи не дивовижа це? Авторіві дозволено повернутись на Україну, він живе й науково працює в Києві, а читачів його писань беруть на замітку. Отже, мабуть, таки краще балакати не по-українському.

— Ет, перебільшуєш, — махнув рукою Сисой, і взяв запалювати нову цигарку. — Коли є відповідні постанови партії й уряду, — можна дещо робити.

— Не перебільшую. А крім того, я ще не все сказав. Я ще не сказав, що, крім росіян, у нашій партії є ще жиди, що теж не зацікавлені в тім, щоб КП(б)У широко репрезентувала інтереси українського народу. Як жителі міста, вони всі зрусифіковані і, як відомо, навіть активно чинять опір українській. Ти ж читав виступ Ларина...

— О, та так можна й до антисемітизму докотитися...

Павло заходив по хаті — знак, що він почав навіть хвилюватися.

— Чому це так? — сказав. — Як тільки починаєш відзначати якісь хйби в жидів, так і антисемітизм? Коли гово-

римо про хиби в інших народів, — нічого, це можна, а в жидів — антисемітизм. А тимчасом коли я кажу про їхній опір українізації, то я тільки констатую факт. Я не замовчую таких жидів, як Ліпшиць, що виріши в селі, знає українську мову. Але скільки їх, таких ліпшиців? Тільки ж і про Ларина я скажу: він, як і більшість жидів, що обулися в російській культурі, як у своїй рідній, виступає проти українізації й білорусизації, виходячи з реальних умов життя. Практично беручи справу, він, з огляду на життєві умови, просто не потребує української мови, йому з російською мовою зручніше, краще, просторіше. Він же з російською мовою може робити кар'єру в масштабі всього СРСР! А українська мова цей масштаб звужує до меж самої України. Я скажу навіть більше, він не потребує з цих міркувань і своєї жидівської — ідиш...

— Ну, це вже ти... — хотів був заперечити Сисой, але Павло знов його перебив.

— Не віриш? Тоді я прочитаю відповідне місце з його статті...

Павло взяв з етажерки журнал „Большевик” і прочитав:

— „Якщо ж жидівських дітей змалку примусово учити в школах по-жидівському, громадську роботу в Комсомолі і т. д., беручи на увагу національний склад осередку (як сказано в райкомі ЛКСМ), перевести на жидівську мову тощо, то майбутній жидівський ремісник, торгівець (кооперативний) не зможе взаємнитися з більшістю людности України. Примусово „евреїзувати” на Україні, в Білорусі чи в РРФСР ту частину жидів, що говорить лише російською мовою — це значить чималою мірою позбуватися їх як конкурентів у справі обслуги міста й села ремеслом, торгівлею й громадською службою. Цим — до речі — й пояснюється гострий характер протестів жидівської людности проти випадків примусової евреїзації”... От бачиш!

Сисой знов пустив дим і сказав:

— Та бачу... Ну, але у вищих сферах цього не схвалюють.

— Ти знов про вищі сфери! Це так, не схвалюють. І хоч статтю надруковано в центральному органі партії, та її засудив Каганович як суперечну лєнінській національній політиці. Але ж треба, щоб хтось висловлював і голос українського народу, нагадував про його інтереси.

Павло замовк, вичерпавши думку. Сисой теж не сказав більш нічого.

...А якось у них зайшла була мова про національність як таку, про перспективи її розвитку.

— Який сенс тепер творити нові національності, розви-

вати національні мови? — сказав Сисой, закурюючи цигарку. — От хоч би й українську... Не кажучи вже про інші, менш розвинені етнографічні групи. Застерігаюсь, що я не критикую тут партії, як ти знаєш, я дисциплінований член партії і виконую всі її постанови.

Посм хнувся:

— Я ж навіть широко українізуюсь, хоч мені це й нелегко дається. Отже, я, кажу, не критикую, а тільки висловлюю свою особисту думку... „окрему, як пишуть у протоколах, думку”.

Перемітько підскочив. То сидів біля столу, а тепер устав і взяв ходити. Заговорив обурено:

— Це в тобі обізвався великодержавний шовініст...

— Дурниця. Я маю на увазі перспективу дальшого розвитку людства. І ти ж, мабуть, не будеш заперечувати, що людство йде до економічної, політичної, культурної... ну, й мовної одности. І товариш Ленін...

— Ну, це ще невідомо, що в майбутньому буде. Товариш Ленін писав, що це має статись у дуже далекому майбутньому. А перед тим усі національності мають розвинутись на всі свої спроможності. А крім того, є ж такі марксисты... може, правда, не зовсім ортодоксальні, що кажуть трохи інакше...

— Хто?

— А от хоч би й Отто Бауер та Карл Реннер.

— А, австрійська школа...

— Так. Але, може, вони й найкомпетентніші в цій справі, бо в їхній „клаптиковій” конституційній імперії національності найвиразніше себе виявили. Вони мали змогу вивчати це питання на практиці. Отож вони й кажуть, що національності й за соціалізму залишаться, не зникнуть. За соціалістичного ладу має бути повна свобода для вияву всяких потенціальних творчих можливостей людини, тоді не буде ніякого гноблення, а добровільно ніхто не схоче зрікатись своєї етнічної „стихії”, своєї мови...

— Це було б дуже сумно.

— Кому сумно, а кому, може, й весело, — мовив Павло, переходячи на другий бік столу й сідаючи на каналі біля Сисоя. — Сумно було б тільки для тих, що хотіли б почувати себе панамі з своєю мовою й на чужомовній території, а весело — тим, що їм не треба було б зрікатись рідної мови й культури на своїй батьківщині. От уяви собі, що тобі треба перекреслювати Пушкіна, Толстого і взагалі всю російську культуру, а натомість засвоювати англійську мову... зріднитись з Шекспіром як з „рідним” письменником. Га? Трудно таке уявити, правда? Тим більше таке не може вклатись в голови тим російським патріотам, хто вважає, як та гоголів-

ська сваха, що всі святі говорили по-російському. Але я теж не хочу „перекреслювати” Шевченка й інших справді рідних мені письменників. Людина ж ніколи не може бути без етнічного (чи національного) „оформлення”, — тож чому я мав би зрікатися свого етносу — мови, культури тощо? Чому саме я повинен стати жертвою такого „поступу”?

...Проте, скільки б вони не говорили на такі теми, але в їхніх розмовах ніколи не було й найменшої згадки про Перемітькове „петлюрівське” минуле. Так наче це було своєрідне „табу”, що його не можна було зачіпати.

Вряди-годи Перемітько заходив до редакції місцевої газети „Зоря”, газети й журналу з такою ж назвою. Заходив так, без особливого діла, аби тільки погомоніти з приятельними йому людьми. Не завмирала бо в ньому ніколи внутрішня потреба бувати в українському інтелігентному товаристві. Коли для нього, як партійця, стало абсолютно неможливим бувати в автокефальній українській церкві, коли не було вже „укапістів”, з їхньою живою газетою, — редакція „Зорі” та прилюдні збори літоб єднання „Зоряно” стали для нього єдиним на всьєнке велике українське місто „українським місцем”, де була безпосередня українська культурна атмосфера, де він міг вільно балакати рідною мовою. Правда, в цьому місті був ще історичний музей ім. Поля, де проф. Яворенко скупчував ще „безпосередніше” українське товариство, де було багато просторіше для „української атмосфери”, де два славні „побратими” (як у творі померлого 1920 року місцевого письменника А. Кащенко) Гиренко та Бичок, з „наказу” самого „козацького батька” професора Яворенка, співали на повний голос „Чайку-небогу”, — та ще й як співали! „Душу виймали, бісові діти!” — як казав схвально своїм високим тенорком проф. Яворенко. Гиренко та Бичок не тільки відважно співали цю „контрреволюційну” пісню про сумну долю неньки України, а ще й по місту демонстративно в бутафорно-козацьких широких штанах та смушевих шапках походжали (навіть уліті, як з-під тих шапок піт у три ряди леться), — походжали й навіть на ДПУ не зважали. Двоє таких сміливців на двістітисячне українське місто! Перемітько в душі, в прихованому глибу своєї свідомости не вважав їх за диваків. А був час, коли й сам із захватом слухав їхнього співу — „Чайки-небоги” та думав: „Авжеж, душу виймають, бісові діти!” Але — гай-гай! Ця душевна втіха вже була для нього неприступна, це було казане для нього царство й панство! Після того, як він породався з Мігтяєвими та став партійцем, така можливість для нього урвалась. А як він спочатку, після одруження й

„депривації”, спробував був далі туди ходити, то від самої його появи та „українська атмосфера” звітрувалась автоматично немов від подмуху якоїсь невидної сили зникала. „Славні побратими” звичайно чухали багатозначно свої „оселедц” (насправді оселедець був тільки в Гиренка, а Бичок був лисий) і йшли додому, а проф. Яворенко переходив на „ділову тему” — читав Перемітькові копію свого листа до „всеукраїнського старости” Г. Петровського, що починався словами: „Дорогий земляче!” Може, то була в нього ознака старечої забудькуватости, але кожного разу читав. А в тому листі він просив „дорогого земляка” допомогти своєю владою добудувати на якомусь там році революції ще за царя розпочатий новий будинок музею. Нагадував Петровському про його виступ на оборону української культури в ІУ Державній думі і просив посприяти тій культурі тепер, коли цар не стояв на перешкоді, а він (Петровський), навпаки, був при владі. Той новий будинок мав бути в такому стилі, як музей у Каїрі, в Єгипті, куди свого часу їздив професор Яворенко, але ще й досі в ньому навіть натяку на той стиль не було, бо він стояв на відкритому місці майдану ім. Жовтневої революції, перед очима у всіх, як голий червоноцегловий кістяк, без даху, з дошками на тих дірках, де мали бути двері й вікна (щоб, мовляв, туди не ходили всякі там нечеми!), — стояв німим докором „радянській” владі. А як „всеукраїнський староста” не поспішав з відповіддю на того листа, то інженер заводу ім. Петровського, як член партії й заступник тієї влади, й мусив кожного разу цього листа вислухувати.

Отже, до музею Перемітькові вже ніяк було ходити! А в редакції „Зорі” було якесь більш-менш можливе поєднання партійности й українства, а тягло його туди, видима річ, таки українство. І в колі членів літоб'єднання „Зоряно” його приймали як свого і трохи чи не хотіли зробити його „висуванцем у літературу” від „виробництва”, щоб здійснити нове гасло Комуністичної партії...

От і цим разом, будучи в центрі міста, Перемітько не втерпів, щоб не заглянути до „хлопців”. Тим більше, що він перед тим довідався про намічене на цей день читання й обговорення шойно надісланих до журналу „Зоря” поезій Миколи Зерова й Михайла Драй-Хмари.

Та не встиг Перемітько, зайшовши до редакції, ще й руку всім присутнім подати, як сталася зовсім непередбачена в денному порядку наради письменників подія: слідком за ним, розчахнувши двері так, що вони аж вітром війнули, до приміщення вдерлася огряденька тітуся базарного типу — у „кохті”, підперезаній рушником, з вінком цибулі на шиї, звішеним на груди, як дві золоті коси. Спинилася зоба-

ду, з дико загостреними очима, перед столом відповідального редактора, в цій обстанові, за всіма ознаками, найбільшого начальника, так спинилася, що той з несподіванки аж назад у кріслі відкинувся, таку дивовижу перед собою вздрівши.

— Ви до кого? — спитав редактор незвичайну в редакційній дійсності відв'дувачку не стак уже й сміливим голосом, поглядом на присутніх письменників про всякий випадок скинув: мовляв, „як щось таке... небезпечне, — рятуйте!“ — До кого? — спитався ще й удруге.

— Та до того... Як його?..

Тітуся роззирнулася навколо себе, пробігла швидкими, як миші, очима по обличчях присутніх членів літоб'єднання „Зоряно“, за струнку постать інженера Перемилька поглядом зачепилася і знов скерувала всю свою енергію таки в напрямі відповідального редактора: тільки в нього могла знайти розв'язку своєї справи.

— Ну, як його на прізвище? — спитав далі редактор. — Чи, може, ви, громадяно, не туди потрапили? Може, помилка вийшла?

— Туди! — твердо й упевнено мовила тітуся, ще й ногою пригупнула та кулаком у повітрі „пристукнула“. — Він тутки роботає, я знаю... От тільки забула, як його. Якось від птахи...

— Від птахи? — встряв у діалог один із членів літоб'єднання, в фігурі не набагато хупавіший за тітусю, з гострою, як обернуте догори вужчим краєм яйце, лисою головою, з червоним, як перчина, носом (не цурався „риківки“ — факт!), з веселими очима. — Може, Лебідь? Так це я!

І ткнув себе вказівним пальцем у груди.

Тітуся лупнула гостро на нього очима й покрутила заперечливо головою.

— Не лебідь!

— Так, може, тоді я? — обізвався другий член літоб'єднання, з чималим, але блідим носом, з очима, схованими за окулярами. — Я — Чапля. Бачите, які довгі ноги...

Та й показав з-під столу, за яким сидів, не так свої ноги, як вичовгані на них черевики.

— Ні, не Чапля!

— В такому разі, мабуть, я, — сказав третій член літоб'єднання, рум'янощокій, з червоним ячмінцем на повіці, а взагалі схожий на молодицю, і якби його по-жіночому загнути та одягти, то хоч пускай на сцену в жіночій ролі. — Бо серед присутніх тут людей більш немає з пташиного роду.

І підвівся трохи з стільця:

— Маю честь відрекомендуватися: я — Сокіл. Василь Сокіл.

Сокола перебив, не дав і тітусі на його мову відгукнутися четвертий член літоб'єднання, поет, але не зразу обізвався, бо спочатку своїм звичаєм поплямкав губами і тим привернув до себе загальну увагу: всі, також і тітуса, до нього обернулись і стали чекати, коли він обізнеться. А він, переплямкавши, поправив ще окуляри в золотій оправі, здобутій колись у партизанах (необов'язково червоних!), і аж тоді вимовив:

— П-протестую! А х-хіба д-деркач — не птаха?

— Та то ще хто-зна, який ти деркач, — докинув слово Лебідь: — чи той, що в очереті ди'ржає, чи той, що ним хату підмітають.

— Я т-той, що в оч-череті, — заявив твердо поет. — Омелько Деркач.

Та тітуса тепер, назбиравши за таку довгу вимушену мовчанку надмір енергії, просто вибухнула, замахала якнайрішучіше руками.

— І не Лебідь, і не Чапля, і не Сокіл, і не Деркач! -- заторохтіла. — Я б тоді зразу сказала. А то якась інша птаха... От на думці крутиться, а не згадаю.. Він такий кривоплеченький. Голову трохи набік тримає... білявий...

Вона перехнябила плечі, похилила голову набік, щоб наочно показати, який той, що його вона шукає.

— Орел!!! — дружним гуртом вигукнули всі присутні письменники. — Василь Орел...

— Та Орел же, хай він сказиться! — зраділа й тітуса. — Я ж казала, що какаєсь птаха... Де він, барбосьяка? — знову грізно обернувшись вона до відповідального редактора, до начальника. — Я йому очі повидряпую! Я його на отакусінькі — показала пучкою — клаптики роздеру! Я його...

І перехилялась дедалі більше через стіл до редактора, вимахуючи кулаками (такі чималенькими!) перед самісіньким його носом. Редакторові ніяк було сидючи далі ухилитись, і він підскачав та взяв навстоячки тітусі пояснювати, що їй тут нічого розорятись, позаяк того (відповідальний редактор був галичанин), що його вона шукає, тут немає. Був, але якусь там хвилину перед її приходом кудись вийшов...

— То це він у вікно мене побачив і втік! — скрикнула обурено тітуса. — Він отак повсігда від мене ховається. **Позичив десять қарбованців**, а тепер ховається, падлюка! Я торгую на Озерному, — от він і підобрився до мене, як яточка, лашився. „Ви така, каже, Фросино Луківно, симпатичная... якби я, каже, не був жонатий!“... А давніше, як ще була „Просвіта“, він так жалібно з однією „Коли розлучаю-

тсья двоє” співав, що я аж плакала... А тепер... позичив на два дні, а я ось уже за ним два місяці ганяюсь... Ну, хіба ж і не спобіжу! Де він? — знов присікалась вона до відповідального редактора. — Кажіть мені, де він, харцизяка, ви знаєте... Я його на шматочки...

Вона зняла тепер для чогось із шиї вінок цибулі і вже ним у повітрі вимахувала, от-от загилить ним, важкими тими цибулинами, відповідального по голові, — ці її жести, як і цибуля, нестеменно свідчили, що вона таки з Озерного (бо тільки в перекупки такої пори року — у травні — могло бути стільки старої цибулі).

Та тепер уже відповідальному було цієї музики досить, і хоч який він був сухий та чорний гуцул з Коломиї, а таки grimнув на неї з усієї сили, гукнув, що її з Орлом справа приватна, і до редакції з нею не можна ходити: це не міліція... редакція — не міліція...

— Як не можна?! — визвірилась, не злякалась того гримання тітуса. — Як не можна, коли він тут працює? А де ж його шукати, як не тутки?!

Тоді один із птахів — найбільший, Максим Лебідь, підвівся і, взявши міцненьким по'хватом тітуса за лікті, повернув її очима й плечима до дверей, а як вони (двері б то) стояли відзнялені, то він і випхнув її за двері. Опиралась вона з усіх сил, вимахувала, скільки в тому похваті могла, руками й цибулею, гукала, що вони всі тутки такі, прокляті писакі й дурисвіти, — випхнув і двері зачинив.

Коли в редакції стало знову тихо, першим порушив тишу Василь Чапля, здивований почутим від тітусі аж до блиску в окулярах, що ними він обвів присутніх, — підібрав виставлені з-під столу ноги й сказав:

— То він, виходить, не тільки в мене позичив?!

— Так і в тебе? — здивувався й Василь Сокіл, закліпавши ячмінцем на повіці. — Мене він теж не обминув!

— І м-мене, — заплямкав Деркач. — Спритяга! Навіть у мене, перманентно-безробітного поета, зумів вимантачити д. щизіо!

— Позичив, — інформував далі Чапля. — А тепер боїтсья зустрічатися віч-на-віч. У товаристві ще сяк-так, знає, що я при людях не буду правити... хоч у вічі й не дивитьсья, як подає руку. Тим більше, що й голова в нього набік стоїть, усе наче з-під лоба дивитьсья... як вовк, лупає... А як десь випадково в коридорі на мене нахопиться, удає, що не побачив. А на вулиці перебігає аж на другий бік.

— О, то з нього хлопець, хоч куди, козак! — посміхнувся своєю доброю усмішкою Лебідь. — Має, кривоपличий, гарну жінку, а коректорського заробітку не вистачає,

щоб возити її в Крим та на Кавказ, — от він і позичає... на-
бе'зрік.

Відповідальний редактор нагадав, що вони зібралися не для того, щоб обмірковувати Орлові позичкові здібності. А позаяк — він поглянув на ручний годинник — йому треба ще й до „миськпарткому” піти, то...

— Рація! — згодився Чапля. — Сонети Зерова й Драй-Хмарині поезії, либонь, таки цікавіші. Цікаво тільки, чому це вони стали з Києва до провінційної „Зорі” їх присилати?

— Мабуть, їм непереливки там, — зробив приемну усмішку в своїх очах Лебідь. — Хвильовий утяг їх у літературну дискусію й тим посварив з київськими редакторами, з Самійлом Щупаком... Так я читатиму. Слухайте! Сонет Миколи Зерова „Лестригони”...

Але почати читання йому не довелося. Двері швидко відчинились, і до редакції зайшов співпрацівник видавництва, місцевий російський поет, але не по-російському чорняво-кучерявий Сосновін. Спинився посеред кімнати, повів засліпленими від вікна окулярами по всіх присутніх і кинув їм на голови... бомбу:

— Чули? Петлюру вбито...

Ніхто в першу мить ані найменшим звуком на це не відгукнувся. На тлі буденної „непівської” сцени з перекупкою, на тлі ділової редакційної розмови про сонети неоклясиків отакий вибух! Отака подія! З позиції тієї партійности, що з неї складалася половина „атмосфери” в редакції, це була радісна звістка. Ба більше: це був, напевно, і вчинок тієї ж таки партійности. Формально до цього були причетні відповідальний редактор і інженер заводу ім. Петровського Перемітько... Але... але вони чомусь не зраділи! Не зраділи — й мовчали... А Перемітько навіть почервонів. А з позиції всіх інших, безпартійних „радянських” українських письменників, з позиції українства, що творило другу половину „атмосфери”, це була безмірно-болюча втрата, загибель символу тієї сили, далекої, закордонної сили, що змушувала ту-тешню владу „українізувати”, визнавати український народ. Українські „радянські” письменники теж мовчали... Та й як виявляти такі чи такі почуття в присутності Сосновіна, що був, либонь, не тільки місцевим російським поетом! Дехто подейкував, що з нього був ще й секретний співробітник страшної установи... І чи не з якоюсь своєю потайною метою він і кинув оту бомбу в гурт очих людей? Крім того, всім стало ясно, як при світлі блискавки, що навіть за НЕП-и, зовсім мирного часу, хтось із кимсь на Україні воює...

— Де вбито? — спитав нарешті редактор.

— У Парижі... Шварцбарт на вулиці застрелив.

Сказавши останнє, Сосновін і собі несподівано почервонів. Чи не відчув і він якоїсь своєї до того вбивства причетності? Можє, через племінне споріднення з Шварцбартом?..

— Кгм, — кашлянув Лебідь. — Так от слухайте сонет Зерова „Лестригони”...

І почав читати:

Тут, царю, дикий край неситих лестригонів

Та струджених рабів, що вівці стережуть...

Сосновін послухав трохи, стоячи серед кімнати, а потім повернувся й мовчки вийшов.

З Раїси — як виявилось — була не абияка хатнючка. Усе б, здавалося, сиділа та й сиділа вдома. Навіть до кіна чи до театру — парадоксальне серед жінок явище! — не дуже то квапилась ходити. У цьому було щось, либонь, від млявої вдачі її брата Сисоя (мати ж її, навпаки, була, на жаль, не така!).

Але хибно було б думати, що Павлові були неприємні її мотиви щодо цього. Вона ж казала:

— Мені нікуди не хочеться, як ти біля мене...

Гм... Це так, це лестило його самолюбство — що молода жінка так йому віддана, так його любить, але... через неї й він мусить сидіти вдома. Не годилось бо йому, мавши подружжя, іти самому хоч би й до того ж таки кіна чи театру. Отож він і намагався її „розворушити” при всякій нагоді. Однією з таких нагод була екскурсія на Дніпрові пороги, що її організував „фабзавком” заводу ім. Петровського. Перемітько переконав свою жінку, що їм обом — і їй і йому — корисно проїхатись, „провітритись”, освіжитись, набратись гострих вражень, нових переживань. А ті ж переживання мали бути не абиякі! Тільки уявити собі хоч би спуск дубом на Кодацькому порозі! Коли дуб майже сторч падає... Або Ненаситець — на нього варто подивитись, на той широчений, споховисто-білогривий кип'яч... Варто взагалі поглянути на ці залишки дикої стихії, бож в урядових колах уже йде мова про те, щоб цю стихію загнuzдати, перегородитиши Дніпро греблею біля Кічкасу...

Дубами мали керувати досвідчені кам'янські лоцмани — боятись нічого.

Мати цим разом (не так, як здебільшого)) підтримала зятя.

— Та й поїдь, — мовила до дочки. — Поки ще можна... А пізніше насидишь в хаті, — що й не рада будеш.

Останніми словами стара Мітяїха натякнула на те, що про нього в хаті ще тільки манівцем говорили: Рая зайшла на дитину.

Злякавшись цієї незвичної теми, Рая похопилася дати згоду.

У день екскурсії вона одяглася в коротеньку (така була мода) сіреньку спідничку й легенький жакетик, на голову наділа білий брилик. Струнко-тендітна, як біла ромашка — в тім брилику, — вона стала така, як була перших днів її з Павлом знайомства. А в сріблястих її оченятах, що над ними так мило спурхнули пір'їнки-брови, заграла майже дитяча веселість, а на всьому личку — свіжість.

Побачивши свою жіночку в такому вигляді, чоловік не міг утерпіти, щоб не поцілувати при виході з хати. Сам Павло теж був одягнений у легкі, ясного кольору штани й таку ж куртку. Але, крім того, він навантажив себе ще й дощовиками — для себе й для жінки, на випадок дощу (хоч ранкове небо було чисте й ясне, як середина морської скойки). Підхопив також у руку невеличку валізку з харчами.

Теща перехрестила їх у дорогу, бо вперто пильнувала старої віри в Бога, дарма що сини і зять були безвірники. У своїй кімнаті вона мала повний куток ікон та іконок, окатих, обкутих кучеряволистими ризами з мідяної бляхи, ще дореволюційної сусдальської роботи. А суботніми вечорами та в неділю засвічувала стара ще й лампадку, що в ній горіла вже соняшникова олія, а не олива (оливи вже ніде було дістати).

Добрий настрій, ранкова бадьорість не кидалася молодого подружжя всю дорогу, як вони їхали трамваем із своєї Чечелівки нагору, до Шевченківського парку над Дніпром: звідті мала вирушити екскурсія. А що в вагоні такої ранньої пори нікого, крім них, не було, то вони й сиділи, пригорнувшись одне до одного. Ба більше: Рая, оглянувшись на кондукторку, що пішла була на розмову до вагоноводи, раптом поцілувала свого чоловіка — дзьобнула, як пташка, в губи, ніби вкрала той поцілунок з-під чорних вусиків.

— Ну, от бач, — мовив своїм баском Перемітько, — Я ж казав, що буде приємно.

І потиснув у щирому захваті Раїну „лапку”. В обох у них тепер був такий настрій, як у молодих птахів, що вперше зриваються летіти. Справді, вони починали летіти в своє життя, в оту безхмарну далечінь, що відкрилася перед Перемітьком після його прийняття до партії. Він — член партії, зять заслуженого партійно-радянського діяча, його кар'єра в „радянських” умовах була цілком забезпечена. Вона — молода жінка, що готувалася стати матір'ю, буде його вірною дружиною на все життя...

Тільки на мить стала була на пам'яті Перемітькові згадка про оту хатню млявість його молоді жінки, та він її зразу ж відігнав, подумав, що то, може, від вагітності.

Чк вони спускалися крутою глинястою стежкою до дубів (їх було два), Перемітько майже зніс свою легеньку дружину, — і вона була від того повна радості, в сяйві сонця, що вже заливало цю зарослу дерезою, покриту звивистими стежками кручу.

Екскурсантів було вже чимало, серед них — знайомі й незнайомі. Були й такі, що Перемітько їх знав, а Рая не знала. Одними з таких було подружжя Ліпшиців. І Павло познайомив свою жінку з цим видатним партійцем та його гарною жінкою Оксаною, що її чоловік чомусь називав „Ксюшю”

Як подружжя Ліпшиців — він жид, а вона українка, так і все це офіційно настягане товариство було національно мішане, з виразною меншістю „державної нації” — українців, — тим то всі говорили по-російському.

Перемітьки й Ліпшиці сіли вкупі, ближче до корми, щоб, мовляв, не так гоїдало, бо огрядна Ліпшичка, зтягнута як туге тїсто, в с а р а ф а н, легко загойдувалась. Виявилась вона, Ліпшичка, дуже балакучою і зразу ж узяла „знайомити ” Раїсу з публікою, особливо з жінками: ото, мовляв, така, а ото така. За одним заходом давала кожній і характеристику, і оцінювала одяг.

Перемітько й собі дивився на тих, на кого вона вказувала, і сам пізнавав декого. Раптом його мов по голові вдарило: в їхньому дубі й недалеко від них сиділа... Любина Загребельна. Мов по голові вдарило... а тіло стало терпнути-терпнути. Так і вона тут! Цього він не передбачив. Не думав раніш про те, що вона, як службовка заводу, теж могла поїхати. Це зразу вибило його з лагідного настрою. Цілий вихор змішаних думок та почуттів закрутився в його голові, зашарпав груди...

Любина була одягнена просто, але — як це завжди було в неї — так, що це „підкреслювало” її вроду. Легка з невеличким викотом на грудях короткорукава блюзка червоного кольору, що вирізняла її з-поміж інших жінок, як вирізняють мак серед інших польових квітів його червоні пелюстки. Короткі рукава блюзки показували її гарні, як виточені з мармуру, руки. Чорно-хвиляста коса пишним жмутом звисала з голови.

Глянувши на неї, Перемітько якось раптом забув про свою жінку й подумав про те, що ця гарна, розумна дівчина була „призначена” йому... могла бути його, а тепер комусь іншому належатиме... Заворушилось щось таке, як жаль і... гевноці! А крім того: як він тепер дивитиметься їй у вічі? А головне, що доведеться знайомити її з Раєю: в такому невеликому товаристві за день спільної мандрівки всі мусять Perezнайомитись...

Любина оглянулася — і Перемітько зустрівся очима з її поглядом. Кивнув невиразно головою, щоб... жінка не завважила. Але це завважила Ліпшичка (вона взагалі не зводила очей з гарного інженера, пробувала навіть кокетувати з ним).

— Ви знайомі? — спиталась.

— Так.

— О! А яка вона гарна! Які в неї брови!

Раїса скинула стривоженим поглядом на чоловіка, незнаний ще Павлові зелений вогник ревнощів блиснув у її очах.

— Знайомі? — перепитала. — А хто ж то?

— Загребельна. В нашій головній конторі працює...

— Дивіться, Раечко, за своїм чоловіком, — пожартувала не дуже до речі Ліпшичка, — щоб, часом, не спокусився...

У цю мить лоцмани відштовхнули дуби від берега, і вони, навантажені людьми по самі вінця, тихо, як два важкі гусаки, попливли за водою, в напрямі до Кодацького порогу, повз Заячий острів.

Перемітько похопився відірватись від слизької розмови і почав пояснювати — що ото, мовляв, ліворуч, ледве видна піщана ниточка, Шевська коса, неправильно тепер називана „Шефською”, а оце Заячий острів...

Але Заячий острів викликав у нього прикру згадку — як він торік осоромився тут, „скупався” в одязі через того чортового Маркела, що, напевно, хотів тоді посміятися з нього. Презирнувся з Раєю, що помітно після отієї розмови про Любину похмуріла, ставала контрастом до осяйного, як веселе свято, ранку, блискучої гладіні води та повільнокрилих білих птахів над нею. Далі йому від цих пояснень довелося відмовитись: усі пам'ятні, варті уваги місця став пояснювати екскурсовод. Це була офіційна особа, працівник місцевого історичного музею, учень професора Яворенка, міцний, як бузівок, юнак, з засівом чорних вусів, і він, згідно з українізаційною лінією партії, говорив офіційною мовою Республіки — українською. Але його не раз перебивали:

— Как? Как? Аб'ясніте, пажалста, парускі!

— Треба розуміти по-українському! — гукнув якимось на таку просьбу Ліпшиць. — Знаєте постанову дванадцятого з'їзду партії? Це опортунізм на практиці, — що ви й досі не розумієте!

Перемітько з вдячністю глянув на Ліпшиця, подумав:

— „Як добре, що він, жид, став на оборону української мови! Його ж ніхто не обвинуватить у „місцевому націоналізмі”. Таких жидів треба садовити на покутті в українській хаті. На жаль, їх на Україні мало, дуже мало. Більшість орієнтується на сильнішого — на Москву”... Сам він, Переміть-

ко, як українець, не міг би так активно боронити своєї мови. Тим більше це було неможливе для безпартійного екскурсовода.

— Оце село, що на правому березі, — пояснював далі екскурсовод, — Лоцманська Кам'янка, засноване 1750 року, ще далі на тому ж правому березі — Старий Кодак, що виник ще давніше: 1739 року. На лівому березі проти самого порога — село Чаплі.

Далі екскурсовод коротко розповів про всі пороги, розповів про те, що ще візантійський імператор Константин Порфирогенет, в X віці, записав їхні назви. І хай товариші звернуть увагу на цікаву річ: деякі з тих назв збереглися в українській мові ще й досі, через тисячу років! Це „Ненаситець” — і давня назва „Неясит”, а також „Вільний” — і „Вулні-праг”... Або „Вовніг”... Правда, значення цих назв розходяться, але ці розбіжності пояснюються т. зв. народньою етимологією. „Неясит” — це пелікан, птах, що водився на цьому порозі, пізніше це значення забуто, і слово це стали розуміти як „ненаситний”, бо, мовляв, цей поріг пожирає багато людських жертв. „Вулні-праг” означало „волна”, „хвиля”, а як це значення слова українці забули (бо на позначення „волни” в українській мові появилось слово „хвиля”), то його стали розуміти як „вольний”, що пізніше дало фонетично українське „— вільний”. Та й сама загальна назва цих водоспадів — „поріг” збереглася й досі. А це все свідчить, що слов'янська, вужче — українська людність, її традиція ніколи не відривались від цієї території, дарма що звідси відпихали українців різні кочові народи — печеніги, половці, татари... Усіх порогів дев'ять, а є ще менші кам'яні гряди — забори... їх багато...

Але тут і екскурсоводові довелося замовкнути: дуби летіли вже прудкою серединою Дніпра на перший і найнебезпечніший для човнів поріг — Кодацький (якщо не рахувати Ненаситця, що його човни взагалі обминали). Та й рев води заглушав уже мову. Здавалося, хижий звір зводився на задні лапи, з ревом роззявляв пащу, готовий проковтнути жертву — двоє жалюгідних на широченному просторі води ночов, що в них чомусь понасідало повно людей.

Лоцмани дали перестережливі знаки, люди напружили всю свою увагу, замовкли, кожне хапалося обіруч за що могло.

У цю хвилину небезпеки Раїса, десь мабуть, забула й про свої ревності — прилипла до Павла, як до найбільшої своєї опори, а він, ухопившись лівою рукою за облавок, правою широко пригорнув дружину до своїх грудей. І цей його рух, бачилося, означав: „Нікому її не віддам! Вона моя... А як і загинемо, — разом”... Але перед собою бачив і дівчину в червоній блюзці, що їй... ні за кого було вхопитись...

За Перемітьків лікоть ухопилася й Ліпшичка, дарма що її чоловік був біля неї. Верескнула, закотивши баньки під лоба, трохи чи не знепритомніла, бо й голову поклала на його плече.

Дуба спочатку гойднуло носом угору, ніби він, як той кінь, став цапки, а потім він як не шуго'не вниз, у водну прірву.

Раїса скрикнула і теж мало не зомліла, заплющивши очі. А коли їх розплющила, дуб уже мчався, як стріла, на рівній воді, а поріг височів ззаду вгорі, понад плечима лоцмана з пишними запорізькими вусами, що сидів при стерні.

Ніс другого дуба ще тільки витикався з-поза тієї високої лінії обрю... А потім і той дуб кинувся ви'гойдом униз, здаля скидаючись на малу лушпайку.

Аж тоді, як і другий дуб опинився на рівному, всі полегшено зідхнули, знов загомоніли, на обличчях заграли ясні зайчики усмішок. Декотрі з жінок запевняли, що вони ані трохи не злякались, як дубом кинуло вниз. Та то були марні слова. Перш ніж таке казати, їм слід би було поглянути в свої торбинкові дзеркальця: вони б побачили там ще не зійшлу з їхніх обличчів крейдяну блідість.

А втім, була серед жінок і така, що переляку не приховувала, — Ліпшичка. Ба, навпаки: вона затримала свою непритомність довше, ніж треба було, аж поки до її пухлої, як з добре вимішаного тіста руки не торкнувся, стривожений її довготривалою непритомністю, гарний сусіда — інженер Перемітько. Тоді вона відхилила голову від його плеча і посміхнулася блідою усмішкою мучениці. А її повні груди так і заходили перед його очима, так і заходили...

Аж її чоловік не втерпів, кинув з докором:

— Ну, що ти, Ксюша?!

— А я, справді, знепритомніла була, — сказала „Ксюша”, вже своїм звичаєм кокетуючи і з чоловіком, і з інженером Перемітьком.

Раїса сиділа, як присмирніла пташка, з виокругленими по-дитячому очима; її пір'їнки-брови нервово скидалися.

Тільки сивоусий лоцман сидів при стерні з непохитним спокоєм у всій його дебелий постаті, і трохи чи не зневага до всіх цих нових, пореволюційних „панів” світилася в його орлиному зорі, — лоцман — блідий відгук далекої давнини, коли ще козаки пролітали тут своїми байдаками...

Зовсім спокійні й веселі всі стали, як дуби попливли далі вже не так швидко гладенькою течією Дніпра. Відчули на свіжому повітрі апетити, почали витягати з валіз і розкладати сніданки.

А сонце, вихопившись вже височенько на небосхил, і собі сміялося, відсвічуючи своє сяйво в свічаді води, ламаю-

чи його на скалки на хвилях-зморшках її, золотило білі крила птахів, що кружляли навколо дубів або летіли поряд із ними. А обабіч Дніпра-Славути пропливали назад хутори й села, даленіли відкриті простори берегів, що дихали забутою в місті давниною, яку тепер знов почав пояснювати, зводити на очі слухачам екскурсовод.

Пропливли спокійно пороги Сурський, Лоханський, Дзвонецький, а потім почули й наближення найбільшого, найстрашнішого — Ненаситецького, „діда Ненаситця”. Він обзивався й оддаля своїм шумом, а як наблизився, то це була справжня гуркотнява води.

Тут усі мушили вийти на берег, бо пливти дубами через поріг ніяк було: їх треба було провести каналом. Крім того, тут мали відпочити й роздивитися на цю дику красу природи.

Коли всі виходили з дуба, випадково сталося так, що Любина Загребельна опинилась біля Перемітьків.

Павло Перемітько, що, здавалось, увесь час тільки про таку неминучу з нею зустріч і думав, похопився знайомити (збентежено! по-дурному! і басок йому урвався’):

— Знайомтеся... Товаришка Загребельна... А це моя дружина...

Серце йому так застукало в грудях, наче його спіймано на гарячому злочині. Він трохи чи не почервонів навіть. А чому? Чи не тому, що він своїй жінці досі ніколи ані словом не згадав про цю свою „знайому” Загребельну? І знов: чому? Адже в нього з Любиною фактично нічого нічого не було! Так чого ж тоді він робив з цього таємницю? Не було нічого, — а от робив! Гм...

Любина й Раїса подали одна одній руки, але ні та, ні та не здобулися й на слово — хоч би для звичайної чемности щось промовили. Тільки скинули одна на одну поглядами і теж... трохи чи не вороже. І це Перемітько спостеріг. А водночас мимоволі порівняв: Любина — хорошого зросту, з розвиненими жіночими формами тіла, з гордо поставленою головою й чудовим профілем, увінчаним чорними бровами, як двома вигнутими луками; Раїса — дрібна, щупленька, хоч гарненька на виду.

„Ситуацію врятувало” те, що ніхто не міг стояти на місці: усі мушили поспішати за екскурсоводом, що вів їх на скелю Манастирко, найвищу скелю на цьому порозі. Любина ніби випадково (але, безперечно, свідомо) віддалилась від Перемітьків, щоб не треба було видушувати з себе і з них розмови.

Із скелі Манастирко видно було всю розлогу картину порога, з його дванадцятьма лавами, а ті лави були закучерявлені білими кучерями шумовиння, що спадало величез-

ною масою битого скла в „Пекло”, у вир, де крутилася вода, як у круглому казані, і, тільки вирвавшись звідти, тікала далі, туди, де був Вовнізький поріг, звідки добувався приглушений гук.

...Шумовинно-кучеряві лави, каскади води, розбрикувані, як присок, у сонці, а над ними повільним рухом літають білокрилі червонодзьобі птахи, час від часу падають у той шум-гук, у бризки, а потім знов підхоплюються вгору, як відірвані шматки піни; їхнє жалібне „киги!” тільки зрідка можна було почути крізь суцільний шум і гуркіт гігантського водоспаду.

А обабіч безмежжя рівнини, далекі-далекі степові обрії.

Чарівно-дика краса, що захоплює дух, сліпить очі...

Екскурсанти перістою юрбою стовпилися на скелі, на її терасах, на голому, вигладженому вітрами, обмитому дощами камені, як на коліні велетня, виставленому з-під води й землі. А очі всіх звернені на той кип'яч водної маси, гоїдаються над ним разом з тими білокрилими птахами... Чарівно-дика краса!

І екскурсовод не зразу заговорив, а як нарешті обізвався, — на тлі далекого обр'ю замиготіли давні-давні події історії, заворушилися озброєні луками й стрілами степові вершники, задзвонили мечами об сталеві шоломи варяги-руси, попливли Дніпром із півночі їхні „однодеревки”, навантажені шкірами, воском, рабами, а назустріч їм, із Візантії, човни з дорогими тканинами, посудом...

А як київський князь Святослав повертався додому після нещасливого бою з візантійським імператором Іваном Цім'єхєм, на нього напали кочові печеніги, розбили його втомлену дружину, і він сам тоді наложив головою.

З його черепа печенізький хан зробив собі келих і пив з нього вино чи, може, кумис.

А пізніше наші запорожці стали твердою ногою в цьому краї. Богдан стягав сюди свої сили, збираючи їх на боротьбу з ворогом.. Не доходив тільки оповідач до ближчого часу, коли були знову появились „чорні запорожці”, коли тут гасав на своїх обоянках несамопитий „батько Махно”: це була небезпечна тема... А втім, це все екскурсанти й без нього знали.

Перемітько слухав екскурсовода — і... роздвоювався. З одного боку, бачив Любину, що, безперечно, свідомо сахалася його, стояла в гурті слухачів на протилежнім кінці і тільки непомітно поглядала на нього (але ловив ці погляди дотики, болюче їх переживав). А з другого — з тривогою спостерігав нову зміну в Раїнім настрої: вона „задерев'яніла” на виду, несподівано втратила охоту будь-що слухати, не об-

зивалася до нього, ба й уникала його поглядів. Не трудно було догадатись, що причиною цього було „знайомство” з Любиною, що це були ревності. Але знов таки: чому? Вона ж нічогоісінько про його колишні відносини з Любиною не знала!

Його настрої теж став „спадати” дедалі „нижче”, і він уже теж неухважно слухав екскурсовода. Набігало йому серце на жінку, дратувало його, що вона насправді без причини „набурмосилась”. Нічогоісінько не знала, почувла тільки від Ліпшички оті дурні слова про вроду його знайомої — і отак скомизилась! Як вона буде робити „трагедію” з усяких дурниць, то можна уявити, яке буде в них життя! І жаль його брав, що замість сподіваного відпочинку й нервової відпруги — отака напруга. Аж „закіпав” усередині...

А ще до того й день почав помітно „псуватись”. На небі несподівано понахвачувались кучеряві, підкурені знизу хмарки; вони ніби виприсали з-поза далекого обрієвого кола, набігали на гаряче кружало сонця, затуляли його й наводили тіні на веселі картини на землі, на Ненаситець, екскурсантів. А потім підкурені „спідки” хмар почали подекуди ще більше темнішати, ніби наливались якоюсь вагою, а з деяких із них — ще далеко — спустилися темні смуги дощу, як довгі гриви позвисали.

Серед екскурсантів озвалися окремі голоси, щоб піішити, щоб до дощу допливти до Запоріжжя, кінцевого пункту екскурсії. Екскурсовод мусив перервати свою, здавалося, безкраю оповідь, і всі пішли на дуби.

Знов загойдалися на Дніпровому лоні два важкі гусакки — дуби, повні людей, швидко попливли за прудкою течією. Але люди вже більше поглядали на небо, як на дива наземної природи, неухважно слухали екскурсовода, що, як накручений патефон, повів був знов свою мову далі. Сонце то ховалося за хмари, то знов блискало, а наостанку остаточно зникло — десь за тими лаштунками з дощових смуг, що вже суцільною стіною обставили з одного боку світ. Десь мирно загримів навіть грім, а перед тим хтось там помахав блискучою шпадою, ніби тільки спробував вправність руки. А як екскурсія була вже біля останнього порога — Вільного і перед нею роззявилось вузьке, з крутими берегами „Вовче горло”, до Дніпра впритул підійшла суцільна завеса дощу, війнув рвачкий вітер, збиваючи хвилі, загойдало дубами на всі боки.

Люди захапались, готуючись до зустрічі з дощем. Перемітько одягнув Раїсу в її дощовичок, на себе надяг свій плащ — і з жалем бачив, що Любина сиділа й далі в самій короткорукавій блюзці: в неї нічого такого не було, щоб накритись. Розумів, що правила чемности вимагали, що він,

як знайомий, повинен би віддати свій плащ чи якимось інакше допомогти їй у цій пригоді, та з огляду на Раїсин настрій не міг і подумати про це. Горів від сорому — і не рухався.

Перші великі краплі вдарили по обличчях, стьобнули батогами по воді.

— Ой, сховайте мене! — скрикнула манірно Ліпшичка, і сама цятягла на себе полу Павлового плаща, дарма що в неї була велика хустка, що нею вона вже накрила голову, зробивши над обличчям „курінь”. Раїса, бачилося, не ревнула чоловіка до неї, і це йому спочатку теж було незрозуміле. Але це вияснилось пізніше, тоді, коли він довідався, що ще на Ненаситці Ліпшичка шепнула була Раїсі (так, що він не почув):

— Мені тут сказала одна, що ваш чоловік до одруження з вами кохався з Загребельною... З отією красунею...

Отже, з Ліпшички була ніби її, Раїна, приятелька, коли про таке інформувала. Та й чоловіка вона мала...

Кінець-кінцем дощ остаточно попсував екскурсію, і екскурсанти, допливши до Запоріжжя, похопилися на залізничну станцію, щоб поїздом повернутись до своїх затишних домівок. Усі були, як мокрі кури: у жінок — у тієї тонка блюзка обліпила тіло так, що аж груди треба руками прикривати, у тієї спідничина до литок липла, а в чоловіків штани були, як хлюща, хоч викручуй, і теж до ніг прилипали.

Коли вже посідали в поїзд і той рушив, Раїса стала біля вікна, удаючи, що їй цікаво дивитись на іржаві пристанційні будівлі, на смітники передмістя.

Павло підійшов до неї.

— Що з тобою? Чого ти похнюпилась? — спитав неголосно під ритмічний стукіт коліс.

— Нічого...

А очі відвертає... стримує сльози... І отой, такий уже знайомий Павлові „дерев'яний” вираз на обличчі. Так вона вже всю дорогу й мовчала. А дома, не зважаючи на матір, що забідкалась була стривожена (мокрі ж, як хлюща, а могло ж іще в таку погоду на воді й щось гірше статись!), зразу побігла до спальні, впала на ліжко лицем до подушки й заридала.

Павло кинувся за нею, лютий і занепокоєний можливою великою сваркою, з неминучою вже участю й тещі.

— Усе ж таки хоч скажи, що трапилось! З якого дива ці сльози?

Та Раїса мовчки ридала, скидаючись усім своїм невеличким тілом.

— Хоч передягнися, — нагадав збитий з пантелику чоловік, — ти ж он мокрісінька...

І тільки нескоро, виплакавшись та заспокоївшись трохи, Раїса звернулась до чоловіка:

— Що в тебе з нею було?

— З ким?

— Ти знаєш, із ким..

Річ ясна, що він знав, із ким — не з Ліпшичкою, а з Любиною Загребельною. І він мусив розповісти про свої колишні „гостювання” в родині Загребельних, про „звичайну дружбу” з Любиною... про... Говорив щиро, запевняючи, що між ними фактично нічого не було. Він же ніколи не сказав їй навіть, що любить її... А говоривши, здіймав обережно з дружини мокру блюзку, подавав із шифоньєрки суху. І басок його вже звучав цілком нормально, щиро...

Але цю ширість Раїса „перекреслила” одним запитанням:

— А чому ж ти мені про це ніколи не сказав... коли нічого не було?

Гм... Не сказав, бо... ну, не було нагоди чи що... Вона не питала, то він і не сказав...

Теща постукувала обережно в двері, кликала їсти, та вони довгенько не виходили. А як нарешті вийшли, теща побачила заплакане доччине обличчя і зизом накрила зятя. О, це була надійна охоронниця доччиної безпеки!

І силу цієї охорони Перемітько відчував дедалі дужче. Відчував — і побоювався її, хоч усередині й набігало в таких випадках на неї серце. Відчував, що ще трохи — і він люто зненавидить цю „бабу”.

З якогось часу Перемітько став помічати, що його молода жінка... ну, занедбувала себе чи що. Робилась неохайна, не дбала про свою зовнішність. Накине на плечі аби-як свій червоненький халатик, папільотів не порозкручує, не розчешеться, — та так увесьденечки й ходить. А той халатик завжди в неї похаласуваний, бо він здебільшого не на вішаку висів, а лежав, кинутий жужмом, у купі якогось лахміття. Халатик — вузький у плечах і ширший унизу — робив Раїсу схожою на червоного жучка, часом милого (як буває милою в усякому вигляді жіноча молодість), але здебільшого цей жучок дряпав по нервах охайного у всьому чоловіка-інженера.

І навіть щось таке, як почуття образи, ворушилось у його свідомості: невже він не варт того, щоб для нього жінка хотіла бути гарною?

Боявся він спочатку про це їй казати, щоб не було сварки, а то якось узяв її пудреницю (що — між іншим — теж

лежала на його столі між паперами), розкрив її та й підніс кругленьке плесо дзеркальця їй до очей: дивись, мовляв, яка ти!

Вона зрозуміла натяк, біле її личко заляв рожевий політ сорому. Побігла до своєї кімнати і через деякий час прийшла до чоловіка причепурена. За це він тоді з ніжною вдячністю поцілував її, давши на розум, що він хотів би, щоб вона завжди була отака, — щоб йому подобалась. Але вона частенько й після цього „забувала“ чи лінувалась „чепуритись“. Павло вряди-годи й прямо вже про це казав їй, та частіше тільки відвертався, відчуваючи прикрий холодок, що відштовхував від жінки, робив її на якийсь час „чужою“.

Аж дивно тепер було йому згадувати, що він бачив її колись (як уперше прихдив до Мігяєва) в чистенькому попередничку, охайненьку, як лялечка, чепурушечку. (Але він не знав, що до цього її „підганяв“ брат Сисой).

— „Мабуть, як дівчина шукає собі пари, — так думав тепер, — то й чепуриться, а як вийде заміж, стає байдужа до цього“...

Особливо правильною здавалась ця думка в застосуванні до тих жінок, що люблять своїх чоловіків, не думають уже про інших, для яких треба було б чепуритись, щоб їх принадити... А свої чоловіки значайно стають для них „буденним явищем“.

Дратували Павла й усі оті її ляльки, ведмедики та коти, що їх вона скрізь розставляла, а часом і просто „розкидала“ по хаті. Частенько знаходив якогось там kota чи ведмедика навіть у себе на письмовому столі, — тоді хапав і люто шпурляв його до вітальні, навмисно насеред хати, щоб вона побачила. Та як вона здебільшого не пам'ятала, де той чи той ведмедик стояв раніш, то й не звертала на це уваги, іноді просто переступала через нього, аж поки мати не підбирала. Бувало й так, що Павло сам через деякий час відкидав його, як футбол, з дороги. А то якось випадково, шукаючи своїх черевиків, Павло заглянув під ліжку, — заглянув і вжахнувся: чого тільки там не було! Її припалі пилом черевики, старі панчохи, закрутки, шпильки, старі газети тощо. А як він спробував тії газети витягати, то витяг і повість О. Кобилянської „У неділю рано зілля копала“, що її приніс із книгозбірні спеціально для неї, думаючи, що вона зацікавиться цим яскравим романтичним твором. Аж вона ото так „зацікавилась“!.. Уявив, що то вона лежала на ліжку, підгніздила книжку під себе, а далі й за ліжку засунула. Вона ж взагалі не мала звички читати (в цьому виявився мала її освіта) А що мати робила в хаті усе сама, не дозволяла дочці й за холодну воду братись, то вона просто нудилася, не знала, де себе подіти. Крім того, дедалі більше давалася

взнаки й її вагітність. З цієї причини з нею почали творитися несуттєві речі. То вона раптом, з доброго дива, починала плакати, то її нудило, то вона намагалась злизувати із стін вапно. Ночами часто не було на неї сну, і вона, не знаючи, де себе з нудьги подіти, термосила й Павла — щоб і він не спав.

Натомлений після роботи, він завжди хотів спати, — тож гнівно схоплювався і, щоб не робити сварки, хапав в оберемок подушку та й тікав до свого кабінету. Інколи це його, справді, рятувало, та часом і Раїса за ним бігла — і зчинялася колотнеча.

А то якось вибухла була буча трохи чи не в селищному засягові. Павло відпрацював дві переміни (Дьомченко тоді в якесь відрядження їздив), і його тіло було втому, як важким чавуном, налите. Нашвидку повечерявши, він упав на ліжко й заснув, як убитий. І приснився йому сон. Наче він іде якимись зеленими луками, а на тих луках усякі квіти, як різнобарвне мереживо, по траві міняються-переливаються. Коли це шелесть — з-поза одного куша (білі квіти, як білі метелики, його обсіли) випурхнула, як та пташка легкокрила, його Раечка, кізкою підстрибнула, а тоді так і повисла в нього на шиї, обіймаючи та вицілюючи... Ой, ще зацілує... аж дихати не дає...

Прокинувся Павло від стусана під бік. Лупнув очима: у спальні видно від місяця, як удень. Місяць, мабуть, вийшов десь там надворі на саму середину неба та й розлив свої срібні чари. А при боці в Павла сиділа його жінка Раїса і бгикала, як дитина:

— Я хочу оселедця.

Павло підвів голову від зігрітої, повної сну подушки, не добираючи гаразд, чи то йому почулось, чи, може, він ще не прокинувся. Перепитав:

— Чого ти хочеш?

— Оселедця...

Тоді він підвівся й сів, протираючи кулаком очі, щоб остаточно розігнати сон і впевнитися, що вже не спить. Оглянув уважно свою жіночку — чи вона не жартує, часом? Таки ні: бліда на виду, сухо-блискучі по-дитячому розплющені очі, трохи розтулені і ніби припухлі губи — і хоч би тобі який маленький натяк на жарт...

І враз Павло відчув, як йому всередині почала зводитися хвиля гіркоти, заклекотіло там щось... зуби й кулаки почали стискатися... Але він стримав тую хвилю, щоб ще спокійно запитати:

— А чи ти... той... при своєму розумі?

Раїса почала вже справді, як дитина, плакати, — так їй того оселедця закортіло.

Павла цей плач, як батогом, стьобнув. Він підскаочив, давши вже волю тій люті, що закипіла десь там усередині, ухопив жінку обіруч за тендітні, худенькі плечі, і взяв безтямно її, як те курча, трясти, ніби хотів з неї душу витрясти... аж головою вона тіпала...

— Оселедця тобі заманулось? А чи ти знаєш, що я не спав майже двадцять чотири години? Треба ж мати хоч трохи сумління!

І вже був страшний у цій несамовитості: перекривлене лице, зитріщені очі, розкустраний чуб, чомусь розірвана на плечі піжама.

Раїса перелякано желіпнула, виприснула йому з рук і кинулася з ліжка, щоб бігти до матері. Загрозлива небезпека появи на сцені ще й тещі миттю здмухнула з нього і рештки сну, і втому, він перехопив Раїсу на її стрибку, розпатлану, в довгій облепистій сорочці, вхопив на оберемок і знову пошпурив на ліжко.

— Ма-амо! — майже задихалася Рая. Білася в його руках, виривалась.

Це вже був такий розпачливий зойк, що теща не могла не почувти. І справді, через якусь там хвилину за дверима зачовгала її енергійна хода — не хода, а біг.

Перемітько, не усвідомлюючи докраю дикости того, що робить, ухопив двері за ручку й став тягти їх до себе в той час, як теща намагалася їх відчинити. Не подумав у першу мить, що міг би на ключ замкнути, а тільки з тупою впертістю пригягав до себе.

А Раїса вже ридма ридала, криком кричала, ніби її, справді, хтось убивав. Не перемігши зятя в цьому змаганні, теща загупала в двері і теж галасувала:

— Відчини, кажу тобі!..

Павло держав далі, зціпивши зуби, двері, а потім клацнув замком, повернувши ключа. Став метатись по спальні, як розгарячений кінь, босий, у роздертій піжамі, очі витріщені. Важко дихав... Коли чує: теща телефонує до синів. Цього ще бракувало! Ще братів сюди, особливо Маркела!

Аж нестямився зять від обурення й люті, вискочив із спальні, кинувся силоміць відривати нахабу-тещу від телефону.

— Як ти смієш!? Хахол проклятий! — репетувала відьма, блискаючи з ненавистю очима, вишкіряючи свій зуб. — Вона в такому положенні, а ти..

І хоч Павло її, кінець-кінцем, від телефона відірвав, та вона таки встигла щось там у слухавку крикнути. А через деякий час знадвору задеренчав тривожно дзвінок, і Павлові, вже стишеному трохи, довелось йти відчиняти. Але й теща кинулася поперед нього туди ж таки. Отож вони вдвох зу-

стріли Сисоя (він прийшов сам, без Маркела), і кожне, видно, хотіло якнайшвидше його поінформувати, а Павло (піймав себе на цьому)... виправдуватись.

Сисой просто вскочив у хату. Був захеканий від швидкої ходи-шкандибання, аби-як нашвидку одягнений (піджак поверх піжами, на ногах хатні виступці — не черевики), а важкий його ціпок наставлений не тільки на підпирання в ході, а й на напад чи оборону. Не виключено, що в кишені мав ще й нагаца, як про це, глянувши на шуряка, зразу ж таки й подумав Перемітько. Його ж не могло не стурбувати те, що телефонування було обірване, і він, власне, не знав, що скоїлось.

— Що тут у вас таке? — насторожено запитав, скинувши шапку й витираючи піт.

Теща вискочила наперед, як вояк з рапортом перед начальство.

— Вона в інтересном положенії, а він б'є!..

— Хто б'є? — підскачив Перемітько, злякавшись самої думки про це. — А ви бачили?

А потім ніби з докором:

— Ви хоч би Бога побоялись... Ви ж наче вірите в нього, — маєте ж повну кімнату ікон... І отаку неправду кажете!

А далі повернувся до Сисоя і, махнувши рукою в бік відчинених дверей спальні, сказав:

— Йй закортіло серед ночі оселедця...

— Оселедця? Якого оселедця?

— Спитай її...

Сисой ступнув у скіпець кілька разів — заглянув до спальні.

— Ну, як ти тут? спитав улюблену сестру співчутливо.

Та Раїса тільки схлипувала й нічого не казала. Вона вже, либонь, і сама не могла б пояснити, чому їй зманулося того оселедця, та ще й уночі. І трохи чи не соромно було, що збила таку бу'чу сере'д ночі, потурбувала всіх.

— Га? — нагадав про своє чекання відповіді Сисой.

Та відповіді не було. Тоді він повернувся, надів кепку, яку так і тримав у руці, і мовчки пішов із хати. Йому стало, мабуть, ясно, що це була тільки одна з можливих у всякій родині сварок.

За ним ніхто не погнався, не спинили його: ніч же, час на спання — не на балачки, і він же не в гості приходив.

Теща теж потягла мерщій до свого лігва, трохи чи не присоромлена, либонь, тим, що потурбувала даремно сина такої пізньої доби. (Щодо зятя в неї, очевидячки, такого каяття не було — на те вона теща).

А Перемітько, залишившись у світлиці сам, у місячному світлі серед мовчазних меблів, сів у фотель, схилив голо-

ву на руку і так застиг. Гіркі думки завирували в його голові. Він розумів, що в Раїси ці примхи від вагітності, але не вже через її вагітність він не має права навіть на спання? І вона б це повинна розуміти та стримувати себе... А то народила серед ночі отакої колотнечі! Ще добре, як сусіди не почули, а як почули — піде чутка по всьому місту.

Не знав, що робити — лягати чи так сидіти всеньку ніч. Сон же десь розлетівся, як пух під подувом вітру, — наче йому ніколи не хотілося й трохи спати. Ех!

Потер долонею чоло, відчувши в голові нервовий біль, що „круглою латкою” „льокалізувався” з правого боку, захопивши праву брову й пішовши поза вухо. Ніби ту „латку” хто приклав там. Вирішив не лягати, бо однаково не засне вже до ранку.

Та через деякий час із темного чотирикутника спальняних дверей випливла потиху на місячному промені якась ніби русалка в довгій, блакитного кольору сорочці, з розпуцтеними косами, — сорочка, як хвиля води, обтікала струнку постать, а коса — як водорості в тій воді... Обережно наблизившись до засмученого чоловіка, русалка піднесла біломармурову в місячному сяйві руку й погладила нею його кучеряву, хоч тепер і розкустрану голову, а тоді обхопила його шию голими, теплими руками (як в отому його сні!) і спритно сіла йому на коліна. Приторк ніжної ручки до Павлового чола ніби вийняв з нього біль, а прилипле до його тіла гаряче, як присок, жінчине тіло проїняло все його ество добрим заспокойливим теплом. Двоє їхніх тіл злилися в одно, і годі було сказати, де кінчався в і н і починалася в о н а. Тільки вже помітно опуклий Раїн живіт трохи розривав ту єдність — щось т р е т ь е стало поміж ними. Але ж т е т р е т ь е — то був їхній син або дочка, — це Павло гостро тепер усвідомив. І велика ніжність до дружини, матері його майбутнього „нащадка”, виповнила йому груди. Він уже все, геть чисто все простив їй, підвівся, взяв на руки її легеньке тільце і обережно поніс до спальні...

...Ще раз спалахнула була між ними така сама гостра сварка, але вже з іншими побічними мотивами. Плачучи й пригортаючись до чоловіка, Рая не раз казала, що вона не перенесе ро'дива — умре. Павло заспокоював її, казав, що так, мовляв, усім вагітним здається, але ніхто не вмирає. Хіба може, одна на мільйон...

Вона здебільшого заспокоювалась, а то якось очі їй засвітилися зеленим вогнем ревнющів, обличчя „задерев'яніло”, і вона сказала, відчужено кинувшись від нього всім тілом:

— А може, ти чекаєш, щоб я вмерла? Чекаєш... а тоді візьмеш собі оту — як її?.. Загребельну...

Павлові наче щось ударило в голову. Ці слова показались йому значнішими, ніж можна було того сподіватись. А як усвідомив — чому, — злякався. Злякався того середового по'руху в його свідомості, ба ні — в підсвідомості, що його ви'кликало це її до цієї останньої миті безпідставне припущення. Йому бо й справді в ту мить показалося — о-так ніби блискавка свінула в голові, — що було б, може, добре, якби вона вмерла. Якби ця (чомусь теж уже подумав відчужено) вмерла, то тоді не було б ніяких перешкод, щоб поєднатися з Любиною.

Раїса ж бо („ця”), справді, ставала йому дедалі нелюбішою. Вона наприкрилась йому і всіма отими „плачами”, і малою інтелігентністю. Він же майже не міг говорити з нею на якусь серйознішу тему з громадського чи культурного життя. Крім того, не тільки вона сама нічого не читала, а ще й сердилась, як він брав у руки газету або книжку: це було для неї майже рівнозначне з нелюбовю до неї. Великодержавного російського шовінізму її матері в неї не було (і теж, либонь, через малу освіту; та й виросла вона на Україні), але вона якось протиставила себе його українській свідомості. Коли він одного разу розповів із жалем про те, що російська цариця Катерина зруйнувала Січ Запорозьку, вона прийняла чомусь на себе співвідповідальність за це і стала виправдуватись:

— Чи я винна, що вона те зробила?

Отже, вона все таки в цьому розумінні була чужа йому, не те, що Любина. Та й у вроді її тепер не було нічого приязного. Ба більше: вагітність просто спотворила її. Вона дуже схудла на обличчі, аж вилиці, як у монголки, повипинались, ластовиння позливалось у суцільні руді пями, як калюжки з чайової заварки, зробили її „мурою”. Надмірно випнутий і великий супроти її малої фігурки живіт перетворив її на незграбну качку, особливо, як вона йшла, переступала пере'хильцем, справді, як качка ходить.

Але це була тільки коротка мить — що він таке подумав. Його навіть у пал кинуло, як він це усвідомив. А потім він узяв усяково „свою маленьку жіночку” заспокоювати. Може, навіть з більшою, як це робив раніше, дбайливістю й ніжністю заспокоював. Цілував її змочений слізьми видочок.

І вона вже довірливо до нього горнулась...

Проминуло дев'ять місяців Раїсної вагітності — пролетіло непомітно літо, прозолотіла й пробігла дощами осінь, настала зима. Непомітно — бо Раїсина вагітність заповнювала щерть життя родини Перемітьків, заповнювала кло-

потом, вибухами сутічок зять з тещею, тещі з зятем. Та гору в Раїсиній справі брав не чоловік і зять, а таки вона, теща. Зокрема теща й чути не хотіла про родильню: Раїса мала родити вдома під її наглядом. Запросила акушерку Коняєву, вирлооку жінку-бегемотку на коротких ногах, і сама закачувала рукава, ніби до якоїсь бійки готувалась.

І от ці дві тітусі — одна хортячої породи, худя й довгонога, а друга — купа людського м'яса — одного дня заволоділи самопихом Перемітьковою хатою, а він, господар тієї хати, став у них за слухняного попихача, виконавця їхніх наказів (вносив дрова й вугілля, бігав до аптеки тощо). Головним отаманом, видима річ, була Коняєва, а теща — її ординарцем, зв'язковим між нею й чоловіком породіллі.

Священодія відбувалася в спальні, а туди до которого часу (так сказала Коняєва) батькові майбутнього народження не можна було заходити.

І Перемітько ходив по світлиці, прислухаючись до три-можливо-таємничого руху, якогось обережного шамотіння, що добувалося звідти.

Був похмурий ранок, вікна взялися брудно-слизькою осугою, надворі, під ногами була кваша з піврозталого, поруділого снігу січневої відлиги; з неба теж текло щось таке, як кваша — наполовину сніг, наполовину мряка чи туман.

І на серці в Павла була важка осуга, пригноблений настрій. А зараз наростала якась тривога: що з того вийде? Який буде кінець? Це ж йому вперше в житті доводилось бути співучасником появи на світ нової істоти!

Породілля спочатку негolosно поо'йкувала. О'йкне — і замовкне, запищить якимсь жалюгідним голосом (як кішка — не людина) — і знов тихо. А по'тім то'го як не сміко'не напружені чоловікові нерви дикий, нелюдський зойк. Він був порвався до спальні, переляканий: що сталось, що такий крик?!

Назустріч йому висунулась у прочинені двері гадюча голова тещі, піднесені перестережливо руки, сичання:

— Чш-ш! Чш-ш!

Заспокійливе сичання свідчило про нормальність того, що там відбувалось, дарма що то був ненормальний крик.

Знов узяв ходити-кидатись по світлиці вздовж і впоперек. Сідав у фотель, брав у руки газету, але нічого в ній не бачив. І знов уставав, ходив.

Знов зненацька роздер напружену тишу отой тваринний крик, немов би то кричала не його дружина, а щось зовсім чуже.

Подумав:

— „А може, т е відбувається не так уже й нормально?”

І раптом спіймав себе на думці, що йому насправді хотілося, щоб те відбувалося ненормально, щоб ця така вмерла.. вмерла й звільнила місце для тієї, такої милої його серцю.

— „Ху, що це я?! — оханувся.

Силкувався викинути з голови цю злочинну думку і, щоб її затушувати, забити, викликав в уяві перші дні кохання з Раїсою, кращі хвилини з їхнього подружнього життя...

— „Але ж теща, як її позбутися? — знов крутилося настирливо в голові. — Як дочка не вмере, то теща висітиме на моїй голові довіку... Здорово ж, як кобила”...

У перерві між якимись там діями із спальні до світлиці вийшла Коняєва і, моргнувши Павлові своїм безбарвним надбрів'ям, вивернувши трохи чи не кокетливо свої булькані, сказала:

— Бач, вам, чоловікам, тільки насолода, а жінкам доводиться спокутувати це.

І розповіла при цій нагоді непристойну анекдоту про те, як одна породілля під час родива, коли її хапали перейми, смикала за мотузку, прив'язану до чоловіка, щоб і він відчував той біль. Крутила, як колесами своїми жажливими вирлами і сама іржала, як коняка, профануючи той акт, що мав бути врочистий, — акт народження їхньої першої дитини.

Павлові було гидко від цинізму цієї жінки-потвори, він ані скривився на сміх. Але він спустив з уваги, що для Коняєвої це була звична й звичайна подія — не те, що для нього, для неї це був тільки один із фактів її ремесла.

Черговий нелюдський зойк у спальні змусив Коняєву перервати дурне патякання, — Павло ж кинувся був відрухою в тім напрямі. Вона його спинила за руку, а сама пішла туди нехапливо. І Павло знов zostався з своїми думками й переживаннями. Народження сина чи дочки... Яке воно буде, те дитинча? І в кого вдасться — в нього чи в Раїсу? Він десь читав, що біологічно життя безсмертне, бо живі клітини батьків живуть далі в новому організмі — в їхній дитині. А як помре і його син, житимуть далі його онуки. І так далі, до безкраю... Якщо, звичайно, рід не перерветься з випадкової причини — безплідності якогось нащадка.

Несамовитий крик у спальні вибив його з колії цих міркувань, як ножем по нервах різонув. Але цим разом крик якось раптово обірвався... Чи не разом із життям?

...А що буде, як вона вмерла? Бо годі думати, щоб таку муку можна витримати! А як вона вмерла, а дитина залишилась? Краще це буде чи гірше? І чи теща тоді не вхопиться за дитину, щоб, мовляв, дитину виховувати? Не вижене ж він її притьмом із хати!

Його думки ставали зовсім дурні, заборсані, суперечні.

— О-а-а! — желіпнула не своїм голосом породілля. Павло завмер, наслухоючи. А, може, оце вона, та вирішна мить?

Та через скількись там хвилин після цього теща відхилила двері й покликала Павла до спальні. Коняєва поздоровила його з народженням сина. На її шіроких долонях лежало крихітне тільце якогось рожевотілого хробачка, що слабо ворухився й попискував, щось чуже йому й нецікаве; поморщений старечий видочок нагадував сліпе кошеня.

Павло скосив очима на Раїсу: вона лежала стишена, з заплющеними очима, страшенно бліда на виду, а вилиці — як двоє дитячих кулачаток, прикладених до очей. Руді плями — калюжки розлитого чаю, латками вкривали блідість її обличчя. До вузького лобика попрлипали мокрі пасма волосся...

— „Але жива! — з прикрістю сконстатувало щось у глибу Павлової свідомости чи, може, підсвідомости. Та він зробив силуваний усміх на обличчі й обізвася до жінки:

— Ну, як ти себе почуваш?

Раїса повільно розплющила очі й подивилась на нього каламутним, безвиразним поглядом, але ні звуком не відгукнулась на його запитання.

— Сина маємо, — сказав далі Павло і показав очима на того хробачка, що був у руках у Коняєвої.

— Та ще й якого сина! — підкинула на руках Коняєва здобуток, визначаючи його вагу. — Кіл, мабуть, з чотири важить. Козак!

Та мати й сином, бачилось, не зацікавилась, навіть відвернулась до стіни.

— Ще не звикла, — підморгнула Коняєва батькові. — Побачите, як вона його любитиме! Лизатиме, як корівка телятко...

Вона передала дитину бабусі (так назвала тещу), а тоді розкрила породіллю і брутально — як показалось Павлові — натиснула своїми долонями-розчепірами на Раїсин живіт, витиснувши з нього криваво-слизьку масу „місця”.

Павлові неприємно було на це дивитись, і він відвернувся.

Хоч які були болючі в породіллі перейми, та Коняєва сказала, що ро’диво, як на первістку, пройшло легко, бо тривало тільки дві години.

А через тиждень Раїса була вже здоровісінька. І тоді влаштували „жовтини”, родинне свято, що відповідало до-революційним христинам. Назва „жовтини” — від Жовтневої революції, що поклатла вже свій знак і на це побутове свято.

У домі Перемітьків це було друге таке після їхнього весілля гостювання. Прийшли не тільки брати (Маркел уже з своєю молодого жінкою Фроською, зросійщеною українською селянкою, що говорила чудернацькою російсько-українською мішаниною), а й секретар заводської „парторганізації” та новий голова „фабзавкому” Нетімаха, обидва теж із жінками.

Гості нанесли повну хату гомону й сміху. Бадьорий тон цього веселого настрою пішов угору особливо після першої-другої чарки „риківки”. Найбалакучіші були „секретариха” та Нетімашина жінка, свідомі своєї неабиякої ваги в заводському суспільстві, хоч кожна з них козиряла переважно заслугами свого чоловіка, починаючи трохи чи не кожную свою думку словами: „А мій Ваня сказав”... „А мій Петька вирішив”... До Маркелової жінки вони ставилися з деякою неухважністю, бо ж і її чоловік був ще тільки якимсь невиразним „комсомольським активістом”. Та й сама вона, либонь, мала себе в цьому товаристві ще не дуже добре і трохи чи не трималася за чоловікову руку. Свекруха теж її досить безцеремонно використовувала, загадуючи носити страви тощо.

Надворі був лютий мороз, але сонце простромлювало своє проміння навіть крізь намерзлі шибки та мереживо гардин і веселило хату. Хата була добре напалена, і надвірній холод відчували тільки ті, що сиділи близько біля вікон, звідки шпигали колючки морозу. А втім, „риківка” і таких зогрівала...

Раїса вийшла до гостей у новій темнозеленій сукні, прикучерявлена, з дитиною на руках, загорнутою, як лялечка метелика в кокон, у м'якеньке блакитне укривало. Цей „верчик” був майже такий завбільшки, як і вона сама, як її худенька, невеличка постать, і тримала вона його поперед себе невміло, але вже з гордістю показувала свого сина. На обличчі її вже майже зникли оті руді „плями вагітності”, воно знов побіліло, а ясно-срібні її очі грали радісним сям-вом щастя.

Гості підходили по черзі до молодого матері, відгортали обережно край укривала й зазирали всередину, щоб побачити видочок-кулачок з безтямними оченятами, двома краплями блакиту, що наче скапували з очей матері. Тим гості й казали: „Викапана мати”. Але насправді матеріні були тільки очі, а носик мав щось від батька.

І хоч яка невиразна була ця купка людського тіла, та гості розглядали це тільки як майбутнього інженера (а декотрі так і казали), коли не більше щось. Бож усякому було ясно, що син такого батька, як інженер Перемітько, не буде свинопасом. Усі поздоровляли молодих батьків, а се-

кретар „парторганізації” виголосив цілу промову.

— Товариші! — підвівся він з чаркою в руці і показав свою щербину. — Я хотів сказати декілька слів від імени партійної організації заводу. Наше виробництво під мудрим керівництвом ЦК нашої партії розвивається в умовах н о в о ї е к о н о м і ч н о ї п о л і т к и, нового курсу, взятого „всерйоз і надовго”, як сказав небіжчик Володимир Ілліч Ленін. І нам потрібні радянські кадри, якнайбільше кадрів. Отже, ми вітаємо цього нового члена нашого суспільства, і хай він росте батькам на втіху, а нашій Комуністичній партії на славу...

Він зробив силувану усмішку (бо перехід від казенної промови до усмішки був не такий легкий), показав ще раз свою щербину, вихилив чарку й сів. Усі теж випили і з робленою бадьорістю заплескали. Промова була дурна, недоречна, і вона просто „вбила” попередню невимушену веселість, але всі робили вигляд, що сказано щось надзвичайно розумне. Щоб ту веселість відновити, голова „завкому” Нетімаха, підскачовши й собі з піднесеною (наново, звичайно, налітою) чаркою в руці, додав до поздоровлення ще й побажання, щоб молоде подружжя на цьому досягові не заспокоїлось, а постаралось ще в справі збільшення кадрів радянського будівництва...

— Авжеж, авжеж! — загукали гості, і били в долоні з усієї сили. Особливо завзято плескала Нетімашина жінка, зиркаючи переважно на молодого гарного батька (її власний чоловік був уже на літі й цікавився, либонь, більше чаркою, аніж батьківством: у них же не було дітей). Секретар „парторганізації” відтуляв свою щербину і теж весело бив у долоні.

Раїса засоромилась, а в Павла ворухнувся сумнів, чи варто з такою мати більш як одну дитину. Він бачив худеньку фігурку своєї жінки й відчував, як колишне почуття любови до неї тикає з його серця... Цей сумнів підсилювала „діяльна участь” у всьому цьому святі тещі, що поводитись так, немов би вона була найбільше причетна до появи на світ цього дитинчати. Вона теж нахилилась до внука, злегенька взяла пучкою за гудзик носика, прицмокнула й ніжно вимовила:

— Валодічка!

(Так вона пристосувала непридатне для побутового вжитку офіційно дане ім'я „Владлен” — абрєвіатуру від „Владімір Ленін”).

У Перемітька аж обличчя пересмикнулось, як він почув цю тещину ніжність, оте її „акуче” „Валодічка”. А разом він усвідомив зародження в його родині нової болючої про-

блеми: його сина будуть виховувати в ворожому для України дусі, тієї України, що за неї він боровся замолоду і що була ще й тепер його духовим, хоч і значною мірою прихованим світом. Його рідний син буде змалку чути огидну кацапську мову!

І це була нерозв'язна проблема, бо так, як він не може раптом заговорити по-китайському, — так теща не може перейти на українську мову. А вона ж ще й уперта баба з кованим носом — свідомо зневажає „хахляцьку мову”...

— Він у нас у мніца, — сказала теща до гостей. — Дивіться, як він зорить глазьонками...

— „А якій бабі чи дідові внуки не здаються розумними!” — роздратовано закипів зять. — Глазьонкі!”

Він уже ненавидів її всіма силами своєї душі, і кожне її слово чи жест викликало нервовий здриг у всьому його тілі.

— „І не вмре скоро... здорова ж... за дочку здоровіша!” — константувала знов його свідомість, бачивши її жилаву, затягнуту в сукню темного кольору постать, дебели „хортячі” ноги. Шістдесят років, справді, дуже мало позначились на ній, у темному волоссі ще майже не було сивини.

Але цей нервовий кип'яч був у нього десь усередині, а зокола він (Павло б то) робив веселий вигляд, „радів” разом із дружиною й тещею, дякував гостям за побажання.

Гості пили за здоров'я їхнього сина далі, бризкали з чарок аж під стелю, щоб, мовляв, аж отакий високий виріс. І ті бризки розсипалися в сонячному сяйві, що грало на столі, стрибало зайчиками на стінах. Отакий хай росте!

Сисой промов не виголошував, тільки слухав інших та їв (видно, в невістки не дуже наїдався), але, вичекавши, поки гості досить сп'яніють, він відкликав Павла набік, до вікна, і дав йому непомітно папірець — наказ про призначення його на посаду керівника сталеварного цеху. Це був його подарунок з нагоди народження сина...

Павло з ширкою вдячністю (так! так!) потиснув шурякові руку. Взагалі з усієї цієї родини він любив і поважав тільки Сисоя, що досі робив йому тільки добре чи був його опорою в життєвій боротьбі, а завдяки м'якій вдачі навіть, здавалося, не міг робити йому прикре.

Зустрівшись поглядом із Сисоем, він відчув, що, в разі розриву з Раїсою, йому не легко було б робити такий більцью чоловікові. Це був ще один вузлик, що його треба було б розривати чи розрубувати.

Хтось із гостей покликав Сисоя й Павла до гурту (мовляв: чого там шепочетесь?), а підпила жінка голови „зав-

кому” притягла Сисоя за руку й почала його „женити”. Бо доки, мовляв, йому парубкувати?

Сисой навіть засоромився, — не любив, як на це натякали. Він уже й не мріяв про створення власної родини, а мимохіть — і це давно вже укмітив Перемітько — горнувся до родини своєї улюбленої сестри...

Тим більший це міг би бути удар для нього — якби ця родина розпалась.

...Після цих офіційних уводів у життя нової людини одного вечора відбулися ще й неофіційні. Це, правда, роблено вже без участі батька, але насправді батько тільки удавав, що нічого не знає. А щоб зберегти, так би мовити, партійну чистоту, він на той вечір зійшов з дому.

Цією таємничою операцією керувала, видима річ, теща. Затушувавши дитину в цілу купу теплою, вона понесла її христити. А як виносила з хати, була ще на ганку, обережно роззірнула на всі боки, чи хто з сусідів не дивиться, — і тоді шугнула хижим птахом у темряву. Раїса ледве встигала за нею...

Так два світи боролися ще в прихованому стані, а світ приголомшений ще перетягав до себе й тих, хто примусово з життєвої неминучості мусив зовні його зрікатися. Перемітько, сахаючись у душі ворожого йому переможного світу, мимоволі потрапляв у лабеті старого. Якби він сам діяв, то, звичайно, пішов би до автокефальної церкви, а так його сина прийнято до імперської церкви...

Тенета навколо нього ледалі дуже заборсувались...

На майдані ім. Жовтневої революції, крім історичного музею імени Поля, було ще дві твердині українства — домик проф. Яворенка (цегловий з мезаніном, очима-вікнами на парк ім. Т. Шевченка обернений, високим парканом, з колючим дротом на ньому, обнесений) та мешкання (не дім — тільки мешкання!) Петра Олександровича Охріменка, загублене в одному з цеглових, одноповехових будиночків, розкиданих на схилі крутого Дніпрового берега, з того боку, звідки видно Мандриківку.

Для одного з літоб'єднання „Зоряно” — для Василя Чаплі наймилішою була остання твердиня, як і наймилішою в цьому місті для нього людиною був її комендант Петро Олександрович Охріменко, брат відомого на всенюку Україну академіка, викладач місцевого ІНО і його, Чаплін, учитель. Ні, мало сказати: учитель, — батько, коли не більше щось.

Чому ж це так? Чому цей невисокий, худорлявий і вза-

галі „зокола” непоказний, якогось невиразно-солом'яного кольору, з ріденькими такого ж кольору вусами, кривоустий чоловічок так багато для цього молодого письменника важив? Що його, Чаплю, до цієї теж зокола непоказної твердині (домик же звичайний, з зелененькими віконницями, зачиняними на ніч прогоничами) та її коменданта так гнало?

Треба сказати прямо: гнало його сюди те чуття, що його ні з чим не можна порівняти — ні з любов'ю до батька й матері (від них біологічно, вийшовши на власний життєвий шлях, можна відірватися), ні з коханням до найвродливішої жінки (бо й таку жінку можна розлюбити!), — чуття, що йому на ймення „любов до України”, тієї України, що в неї такі пісні, такий Шевченко, така Леся Українка, такий Франко, такий Винниченко...

— „Гм, — може хтось подумати. — Чи не порожня це, часом, патетика, не фальшива „фразеологія”, що на неї не можна сказати, щоб скупі були наші патріотично-наставлені письменники й поети, що звичайно співають: „Та коли ти України не кохаеш, ти не моя”? Як таки можна ставити якусь абстракцію понад усе живе й відчутно-дороге (батьки), понад безтямно-солодке (любов до жінки)!?

А крім того, та Україна, як її спробували були такі, як і оцей Чапля, 1917-20 роками з абстрактно-інтелігентських висот на тверду землю стягти, в селі геть чисто побільшовичилась була і на глум вирізувала тризуби на живих чолах у цих непроханих борців, а в місті фактично ніколи сама себе не визнавала, в „щани” пнула, „панською мовою” хизувалася і в Січеславі, кінець-кінцем, на оті три твердині, на три краплі в морі стеклася, тобто трохи чи не нанівець звелася!

Хай „гмикають” чи не „гмикають”, але це факт! — факт, що Василь Україну понад усе поставив! Факт — усупереч таки всьому сказаному... Та Україна як причепилася на початку 1917 року до Василевого серця, та так уже й не кидалася його, тая причепа, як спала з його очей полуда імперії-гнобителя, а натомість звелася перед його здивованим зором ота українська краса, оті чари, та так уже він і ходив обмарений.

На село до батька й матері (батько помер під час голоду 1922 року) Василь їздив раз на рік, бо розумів, що не можна не їздити, як вінчався з коханою дівчиною, то ще того дня іспит з історії українського письменства складав (навіть у такий момент за своїми „українськими книжками” світу не бачив!), а до Петра Олександровича бігав, коли тільки міг — мало не щотижня. Бігав, Україною одержимий, дарма що його молода й кохана дружина казала-благала:

„Ти б хоч сьогодні побув дома!” А потім навіть почала ревниво припускати, що він не до Петра Олександровича, а до якоїсь красуні на побачення бігає, ба й таке було, що бучу з приводу цього збивала.

Але ще раз „гм”: Україна — це одно, а Петро Олександрович — це щось інше. А ті з Чаплиних земляків, що цього коменданта української твердині знали, можуть ще й таке сказати: „Комендант то він комендант, але твердиня була не така вже й українська, і її — одну з трьох крапель у морі — шашелі виразно зсередини роз’їдали: Охріменкові жінка й теща між собою, з двома хлопчиками й з ним (одного батько звав „Дзьобик”, а мати „Женічка”) по-кацапському розмовляли, ніякої України не визнавали. Зверніть увагу: „й теща”! Тещі бо в родинних твердинях не раз беруть гору й над не такими плохими комендантами, як Петро Олександрович! Не забувайте: теща проти України! Це ж була така ситуація, як і в родині інженера Перемітька. Різниця була хіба тільки в тім, що його теща й жінка мали українське прізвище „Крамаренко”, і була та його жінка не така білява кацапка, як у Перемітька, а типова українка, молодша за чоловіка, струнка й чорнява; поглянеш — подумаєш: „Отакий український чорнобривчик! І де він, кривоустий, доп’яв таку?!” Але треба було тільки, щоб вона розтулила повненькі, як пуп’янок троянди, уста й сказала до чоловіка „Петінька”, як ті чари від її вроди для української свідомости розвіювались, зникали... Отож і різниці, власне, ніякої не було! А крім того, він і сам мав кацапське прізвище, що його ви, добродію Чапленку, тенденційно, з своєї шовіністичної позиції українізували — переробили „-ов” на „-енко”, а він сам навіть фонетично його не українізував, не хотів змінювати „-ов” на „-ів”.

Так, це все правда — і про жінку, і про тещу, і про прізвище. Алеж Петро Олександрович не раз Василеві казав, що він насправді родини не має, що й жінка й теща — чужі йому люди, і Василь не раз був свідком сутичок у цій родині на міжнаціональному ґрунті, бачив, як його запрошували до столу, що Єсмань протікає не тільки десь там між Україною й Росією, а й по їхньому родинному столі. Ну, а щодо прізвища... прізвище — не душа людини, а тільки зовнішній знак якоїсь випадковости. Головне ж бо для Василя було те, що з Петра Олександровича був найбезкомпромісовіший на все величезне місто українець, найчистіший носій ідеї його улюбленої неньки України. Та й бував Василь звичайно не в мешканні, а в тій його частині, що була по вінця заповнена не якими, а „українськими” книжками.

О, чого тільки й не було в тій тісній від книжкових полиць кімнати! А полиці ті творили з кімнати справжній лябі-

ринт, бо були побудовані не тільки попід стінами, аж до стелі сягаючи, а й упоперек та вздовж. І Василь приходив сюди, як у чарівне царство, пірнав, занурювався з головою в море рідної культури, читав — читав, аж захлинався, брав долому, перечитував, приносив, щоб натомість узяти щось інше. А Петро Олександрович коментував, давав додаткові відомості про авторів, про ту чи ту книжку, як він її, наприклад, аж із Галичини, ще за царя, до Січеслава спровадив. Заїкався, затикувався, як говорив, та для Василя була його мова — як музика.

І ще одно: не було в Петра Олександровича анахро-нично-романтичного з широкими, як Чорне море, шараварами, українства, в нього буда жива, з тілом і кров'ю сучасність, — і це теж приваблювало Василя. Тим то вони з Василем і ставилися з усмішкою до музейного українства проф. Яворенка. Не дуже захоплювало їх і перекладацько-українізаційне українство, але це була ота єдино-можлива в даних умовах „з тілом і кров'ю сучасність”, і добрий переклад вони вважали за більшу цінність, ніж притрушені нафталином у музеї проф. Яворенка козацькі шаравари.

Або ще таке: дав якось Петро Олександрович своєму молодому другові” (бо їхні взаємини — це вже була дружба, а не тільки взаємини учня з учителем), — дав... ну, що б ви думали? — „Націоналізм” Дмитра Донцова, що його („Націоналізм”) якось добув у Києві на прочитання. Дав з якоюсь лукавою усмішкою в безбарвних очах та на скривлених під мишачими хвостиками вусів устах. А як Василь прочитав, спитався з такою ж лукавою усмішкою:

— Ну, як?

Василь випростався своєю довготелесою, трохи пригнутою в плечах постаттю (жінка хотіла, щоб він був ідеально-стрункий, і казала: „То від читання. Я все йому кажу: не згинайся, як читаєш”), — випростався й гордовито, трохи чи не з обуренням, одним духом випалив:

— Я ніколи не можу бути прихильником фашизму, Ку-Клус-Клану чи іншої такої гидоти. — Я не можу зрадити ідеалів Тараса Шевченка, Івана Франка... я взагалі за рівноправність усіх людей на землі. А якщо ви, Петре Олександровичу, хотіли з мене зробити людоненависника-фашиста, то вибачайте...

Петро Олександрович загадково на цю Василеву відповідь посміхнувся і нічого не сказав. А потім, ніби ненароком, узяв з найдалшої полиці якусь книжку, загорнуту в рудий обгортковий папір, розгорнув той папір...

Василь уже простяг був руку, щоб тую книжку взяти, та Петро Олександрович відклав книжку набік як нецікаву.

— Ні, я не книжку хотів показати, — мовив, — а оце...

Він вигладив на столі долонею злежаний на згортках папір, перевернув його, і Василь побачив, що той папір був з одного боку задрукований крикливими літерами „горобцями”, з численними знаками оклику, характерними для оголошень революційного часу.

— Знаєте, що це?

Василь скинув на вчителя здивованим блиском (від вікна) окулярів, чекаючи багатозначної несподіванки.

— Це мій твір. Не белетристика, як у вас, але.. твір. Це відозва одного українського коменданта м. Січеслава, отамана Горобця, з 1919 року, а написав її я. Ось послухайте!

Він кинув поглядом для певности в безпеці на двері (у коридорі ж могла бути його теща або ще гірше — хтось із помосковленої родини його брата, власника цього домика) і взяв читати своїм нерівним глухим голосом, голосом бибика. У відозві була мова про боротьбу на два фронти — проти „поміщицько-капіталістичного” гетьмана і проти тоталітарного більшовизму, проти тих, що зневажали людську гідність, під тим чи тим приводом позбавляли трудящих людей права бути людьми.

Так, некрасномовно Петро Олександрович читав (про його ж лекції в ІНО дехто з міських дотепників казав, що від них мухи дохнуть), але це читання дало Василеві на розум, що він безпідставно ото так з обуренням „випалив”. І він, спустивши присоромлені за окулярами очі, збентежено, глухим голосом сказав:

— Вибачте, Петре Олександровичу, що я погарячився!

Отакі то розмови точилися звичайно в цій твердині українства. Тим то Василь не абияк здивувався, ба й перелякався, коли одного разу застав у цьому „книгосховищі” інженера Перемітька, новоспеченого члена владущої, фактично-російської партії, „кар’єриста”.

Петро Олександрович жартома обох познайомив, бо знав, що вони були знайомі: зустрічалися в літоб’єднанні „Зоряно”. „Знайомлені потиснули один одному руки, посідали на втиснутих між полицями-стендами стільцях — і замовкли. Дивна річ: у „Зорі” Василь з цим інженером говорив досить вільно, хоч і не заходив ні в які інтимності, а тут не міг і на слово здобутись. Очевидячки, це пояснювалось тими різними атмосферами, що були там і тут. Перемітько своєю присутністю вбивав чисту українську атмосферу й приносив натомість офіційно-„радянську”.

— „Чого він сюди прителющився?!” — з тривогою й обуренням думав Василь, боячись, щоб цей гість не пошкодив якось цій твердині українства.

Та й Перемітько більше водив очима по стелі та по книжках, як дивився Василеві в вічі.

Щоб розважити небалакучих гостей, Петро Олександрович розповів анекдоту про того „хахла”, чумака чи селянина (в книжці Раєвського, а звідки той цю тему взяв, виразно не сказано), що, розташувшись на ніч у степу, зачепив ногою уже зварений на кабиці куліш і перевернув його, а тоді почухав потилицю та й каже: „Оця мені бісова тіснота. А кругом же тільки степ та степ! Треба сказати, що Петро Олександрович, не зважаючи на свою заїкуватість, любив розповідати анекдоти.

Цю ж останню тему в пам'яті Петра Олександровича викликало за асоціацією протилежності те, що його гості мусили сидіти на втиснутих між стендами стільцях, а сам він сів на письмовий стіл, теж закладений усякими паперами й книжками... Зв'язок, як бачимо, був досить віддалений, і розмова у них таки не клеїлась. Навіть сміх наприкінці анекдоти у всіх трьох вийшов нещирий, роблений.

Нарешті Перемітько не витримав, підвівся, сказав, що йому треба вже йти, і, потиснувши господареві й Василеві руки, вийшов. Петро Олександрович провів його до виходу з дому. Коли він повернувся назад, Василь ходив уже знервовано поміж полицями і трохи чи не „визвірився” на свого вчителя:

— Чого це він до вас? Чого йому тут треба?

— А що таке? — „провокаційно”, з прихованою усмішкою, запитав Петро Олександрович.

— Та він же член партії!

Петро Олександрович і собі висловив побоювання, що Перемітько трохи чи не з якоюсь прихованою метою приходив: ніколи не був — і раптом прийшов. Перестав же навіть до історичного музею ходити! Хоче нібито відкрити курси українізації для службовців і робітників свого цеху, так чи він, Петро Олександрович, не взявся б читати лекції. Але натякнув на це якимось невиразно, між іншим...

— Це тільки привід, щоб прийти! — не здавався Василь. — Йому, певно, доручено подивитись, що тут у вас є... Він, напевно, „сексот”!

Петро Олександрович заперечив це „напевно”, але згодився, що з Перемітьком тепер треба бути обережним: як не як — він робить таки „неукраїнську” кар'єру.

Травень розкинув над спохо'вистою панорамою великого міста свою ясну намітку, почепив її на димарях фабрично-заводського району, на позолоті хрестів собору, що височів на протилежному кінці міста.

Весна впо'вні махнула широким рукавом, і з нього посипались униз, на землю, розквітлі кущі бузку, підстрижені купини жовтої акації (понад штахетами виселку ім. Леніна). а вгору, в чудовий блакит неба — блискітки голубинних зграйок. А десь посередині між небом і землею, трохи чи не на біло-картато-дахівчаних покривлях виселку ім. Леніна, спорною цвірінько'тнявою розсипався гороб'ячий дріб'язок.

Увесь ясний, білісінький, з прозеленню при'садків, виселок був контрастом до заводу ім. Петровського, закуреноного, похмурого, що, бачилося, й такому веселому днів не радів.

Але сьогодні був день відпочинку, і люди на туку похмурість заводу-замазури не звжали. З недалекої „біргалки” (ливниці) добувалось навіть різноголосся гармонії, вона аж гавкала як там двері відчиняли. Вихвачувались підпили голоси...

Ех, ідять його мухи з комарями! Можна й погуляти вже: НЕПА ж у розпалі! „Всерйоз і надовго”...

Відпочинковий настрій був і в родині Перемітьків. Захопившись бадьорливою свіжістю весняного дня, повідчиняли в хаті вікна й двері, напустили тієї свіжости в усі кімнати, в усі куточки й закапелочки. Кинули навстяж двері на веранду, обернену до внутрішнього дворика, і самі туди, в оту красу весняного дня повиходили.

Як легко дихати й жити! Яка бадьорість і ясність у голові, а страхіття громадянської війни уже так далеко, що його й згадувати не хотілось. Не громадянської, а боротьби України з Росією. Тільки ж Росія тепер трохи поступилась, і Україні не так уже й погано, дарма що навіть українську комуністичну партію — УКП ліквідували... Але українська інтелігенція гідно репрезентує свій народ, працює, не покладаючи рук... А серед неї такі велетні, як С. Єфремов, М. Грушевський... В. Винниченко хоч і за кордоном живе, а друкується тут... Тільки десь Петлюру вбито.

Павло виніс газети і взяв їх проглядати. Звернув увагу на статтю голови „Раднаркому” Власа Чубаря, надруковану в „Комуністі”. У ній була мова про письменника Миколу Хвильового. Чубар писав: „Тов. Хвильовий радить швидше тікати від російської літератури. Хто може давати таку пораду: „без ніяких застережень?” Той, хто не хоче бачити Москви — центру інтернаціональної ідеї!”

— „А! — згалав Павло. — Це відгук на гасла Хвильового „Геть від Москви!” „Москва — центр всесоюзного міщанства”. Сміливий письменник... Але невже це знов починається нагінка на Україну?”

Неспокійний струмок пробіг у його свідомості: ця стаття — як віддалений грім, що загрожував ясному днів...

Прислухався: теща сиділа з онуком на колінах, чукикала й гомоніла до нього, показуючи „воро‘бишка”, що сидів зовсім близько на бильці веранди, покинував хвостиком, цырінькав. І малятко, справді, зорило за його рухами (це батькові було видно) своїми крапельками блакиту. Раїса — свіженька, з чистим уже лицем, з підв’язаною „лянною” косою — теж брала участь у цій „розмові”. Говорили по-російському...

Глянувши тепер на Раїсу, Павло подумав, що вона стала дедалі частіше „забувати” говорити по-українському. Спочатку ж, як вони побралися, навіть матір пробувала вчити, а тепер збайдужіла до цього. Очевидячки, інерція попереднього брала гору. Отже, виходило трохи чи не так, як у гуморесці С. Васильченка „Московський гедзь”: поки треба було жениха впіймати, то й „мову” визнавала... Було прикро...

Нарешті теща сказала, що дитину треба б покласти спати: для неї це вже дуже багато вражень. І раптом загойдала дитину на руках, заспівала російської колисанки „Баюшки-баю”...

— Спі, мой мальчік... Баюшки-баю...

Це Павла нервово підкинуло. Оте московське міщанство, що про нього пише Хвильовий, у нього в родині! І дитина до цього звекає... до чужої мови звекає... Ч у ж і ц і звуки стануть для його сина рідними і зроблять його, батька для нього чужим. Ні, треба якось покласти цьому край. Годі відкласти!

Тверда рішучість раптом опанувала його. Він відклав набік на стіл, газету, прокашлявся, „настроїв” свій басок на поважний тон... (Гм, гм... Якимось про це все таки важко говорити). Звернувся до обох разом — до матері й дочки:

— Я той... давно хотів сказати: хлопця треба виховувати в українському дусі. Я там купив літератури... Є гарні пісеньки... Наприклад, „Ой ну, коте-котино!” Чудова коліскова...

Теща, вперше таке „зухвальство” з зятевих уст почувши, нашорошилась усією своєю хортячою постаттю-ковбасою, витягла свою гадючу голову з пліч. А довгобраз „пика”, здавалось, вигукнула:

— „Как? как? Што он, етат чудак, гаваріт?”

А потім підбрала спідню губу, запишалась: зробила вираз „національної великоруської гордості”.

— А навіщо? — озвалась. — Щоб з нього люди сміялись?

Павло густо почервонів, а потім зблід, наливаючись

гнівом. Над переніссям зламались кінці його чорних брів. Як?! Він, голова родини й батько, не має права виховувати свого сина, як йому хочеться?!

Раїса глянула стривожено на чоловіка й матір і, злякавшись можливого вибуху, сварки, кинула матері з докором:

— Мамо! Ну, як ти можеш таке казати!

Та мати відмахнулась від неї рукою: мовляв, цить отам, не втручайся!

— Але ж, мамо! Треба спробувати, як Павлусь каже... Я буду співати українських пісень.

— Що за дурна фантазія!

Стара перейшла на високі ноти свого гучного голосу і взяла викладати цілу програму виховання їхнього сина. Дитина повинна змалку привчатись до великої російської культури, до мови Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Достоевського, Толстого, Чехова...

Раїса силкувалась її спинити, та вона як з припону зірвалась.

Авжеж, тільки до російської... Бо де та українська культура? Її нема! А якщо й є, то тільки мужицька... З мужицтвом далеко не підеш!

Павло трахнув кулаком об стіл, аж склянка, що була на ньому, перекинулась, покотилась на край і впавши додола, розлетілась на дрібні скалочки.

— Хто тут господар, у цій хаті?! — вигукнув. — Хто батько цієї дитини? Чия тут має бути культура? Чия? Коли й партія за українізацію...

Теща схопилася з місця й кинула дитину Раїсі на руки. А тоді витяглася до зятя всією своєю кишкою-постаттю й прошипіла:

— Ні чорта з вашої України не вийде! Росія була велика й буде!..

Та й побігла в хату. Перемітько теж схопився був на ноги (а для чого? за тещею гнатись?), а потім став бігати по веранді, скрипучи мостинами.

Раїса кинулася з дитиною за ним, щоб заспокоїти.

— Ну, заспокійся! — сказала. — Ну, я буду співати йому українських пісень, говоритиму по-українському. — Агу, Валодічка! — озвалась до дитини, щоб показати, як вона говоритиме.

— „Валодічка“! — гірко скривився Павло, спинившись біля жінки.

— Ну, а як же?

— „Володко“... А коли хочеш ніжніше — „Володик“... Але ти сама нічого не вдієш. Вона ж — твоя мати біля нього весь час буде і паралізуватиме всі твої зусилля. А вона ж — ти чула? — не хоче навіть спробувати! Стала в войовни-

чу позу... за російську культуру і велику Росію. Це типова великоруська шовіністка. Я не заперечую, що російська культура велика, але хай вона залишається в своїх межах — у Тулі, в Москві. А тут, де живуть спогади про Запорізьку Січ, має панувати українська. І ця культура не така мала, як твоя мати каже. Є й Шевченко, і Франко, і Леся Українка... І наша дитина повинна насамперед до цієї культури призивчатуватись... І школа в неї буде українська... А тимчасом чи ти розумієш, що в нас виходить? Якщо я й ти будемо говорити до нього по-українському, а „бабушка” по-російському, то це буде каліцтво, а не виховання. Отже, це... це просто нерозв'язна проблема!

Він замовк, сів знову і взявся за голову. А по якомусь часі обізвався знов:

— А з другого боку, я не можу допустити, щоб мій син виріс у чужій для мене культурній атмосфері. І через кого наша дитина мусить русифікуватись? Через одну... кінцею кінцем, випадкову для родини людину...

Тепер Раїса гостро насторожилась.

— Це не випадкова людина, — сказала терпко, — це моя мати...

— Але ж вона необов'язково повинна жити з нас... У неї ж є сини, є ще одна заміжня дочка, де вона не ускладнювала б так життя, як у нас...

— Я матері не можу вигнати! — мовила твердо Раїса й відвернулася.

Це вже була сварка між ними, вибух того прикрого, що потроху нагромаджувалось у взаєминах між ними, складаючись із побутових дрібниць, непорозумінь тощо. Павла ж і далі дратувала її побутова неохайність, і він мусив не раз їй нагадувати, щоб хоч ради свята (як от сьогодні) причепурилась. Ну, і, звичайно, її російська мова... Почувши тепер від жінки оті слова про матір, Павло відчув, як між ним і його жінкою знов війнув знайомий вітерець відчуженості, відчув себе самотнім у цій родині. Йому було ясно, що проти нього був сильний „фронт” дочки й матері, і його син природньо залишався в „ворожому таборі”. Виходило, що він не матиме й сина... Краще б воно було й на світ не родилось! Тоді б він хоч не був з цією... кацапкою так зв'язаний!

На нього налягла страшна вага розпуки, ніби чорна хмара затьмарила розкішний весняний день. Голова налилася „полинем” нервового болло. Потім той біль пересунувся, зосередився на тім'ї і там наче свердлом увірчувався.

Павло встав і помалу пішов до свого кабінету. Раїса за ним не погналася.

Після цього в домі в них запанувало мовчання, така

сварка, якої ще в них не було. І вона, ця гнітюче-мовчазна сварка, розтяглася вже не на день, не на два, а... може, вже й і кінця не буде?

Чи говорила Раїса з матір'ю, Павло не знав, але до нього не обзивалась, як він приходив з роботи.

Цю нервову напругу-тишу в домі порушував тільки плач дитини, та й це було коли-не-коли тільки, бо дитина була спокійна і здебільшого спала.

Спав Павло в своїм кабінеті, обідав у заводській харчівні. А самопочуття в нього було таке, неначе він жив і рухався в умовах міжплянетної безваговости, механічно виконував службові обов'язки, механічно вітався з людьми, але разом із тим був далекий від усього цього. І це почуття „відносилось” не тільки до його безглузкого тепер родинного становища, а й до його становища в суспільстві. Він же серед „своїх” партійців був виразно „чуждий елемент” (то були росіяни, а він українець), а серед українців його вважали за запроданця, трохи чи не за „сексота” — і теж бокували від нього.

А все це свідчило про те, що його трагедія була не просто трагедією мішаного шлюбу, а зудар двох національних стихій — тубільної української й імперіялістичної російської, що зосередився в його родині, як в оптичному фокусі.

Важко було й гидко. Якби він міг пити, то хоч би горілкою заливав своє горе, та алкоголь був органічно йому неприємний, на саму думку про це йому з душі вернуло...

Отже, де вихід? Куди прихилитись?

На пам'яті мимоволі ставала Любина Загребельна...

О т ж е, П е р е м і т ь к і в „наступ” замість урятувати — поглибив, подвоїв небезпечність його становища. Він же став тепер для Мітяєвих не тільки політичним, а й особистим ворогом. Адже й Сисой тепер, довідавшись про таку страшну сварку між зятем і сестрою, перестав до них заходити. Та й у заводі унікав зустрічатися з зятем.

А Маркел спробував був навіть активно вмішатись у цю сварку.

Якось у суботу, як Рая з дитиною й матір'ю кудись вийшли, Павло почув якийсь шерех у вітальні. Відрухово прочинив з кабінету двері — виглянув: перед ним стояв... Маркел. Кепка цатовкмачена на очі, права рука засунута в кишеню штанів.

„Як він сюди зайшов? — була перша думка в Павла. — Без ключа... І щось у нього в кишені!”

Подумав іще, що ключа могла дати йому теща, і вона, можливо, підслала його.

— Як ви... ти сюди зайшов? — спитав ще стримано Маркела вголос. — Не подзвонив, нічого..

Маркел мовчки п'двів голову — чорний, насуплений, — і глянув Павлові в вічі: в обох зустрічних поглядах свінула ненависть.

— Як ти ввійшов, питаю?

— А так, як бачиш, — кинув недбало Маркел.

— Ти вдерся в чужу хату без дозволу... Та ще й... з рукою в кишені..

— Юринда! (але руку з кишені вийняв). Мені треба з тобою поговорити. Про сестру... І я до сестри в хату зайшов — не в чужу..

І він ступнув перехильцем набік, сів на канапі.

— Чи ти ба який! — гірко зіронізував Перемітько. — „Поговорити”... Нічого мені з тобою говорити.

— Мені треба знати, — вів уперто свою наперед, мабуть, наготовлену мову Маркел, — будеш ти з Райкою миритись чи ні? Бо інакше..

Перемітько відчув, як усередині в нього почало могутньою хвилею зводитись обурення, по всьому тілу побіг здриг, аж зуби скрипнули. Він навіть підійшов до Маркела ближче.

— Ти... тобі треба знати? — скерував він гострий погляд у нахабні очі зухвалого шуряка. — А ти хто такий, щоб ставити мені такі питання? Щоб мене лякати? Босовило якийсь!..

— Можу й налякати. — твердо сказав Маркел. — Ти думаєш, я не знаю, хто ти такий... що ти робив за революції? Знаю тебе, як облупленого... І якщо ти не помиришся..

Перемітько здерев'янів увесь.

— „Так і він уже знає про те!” — шибнуло в голову. — Виходить, старший брат уже поінформував його!”

Здавалось, земля похитнулася під ним, його погляд, схитнувшись, упав на трюмо, де він побачив своє обличчя, залите смертельною блідістю. Але він зробив розпачливо-очайдушне зусилля й „вирівняв” себе, зціпив зуби — і кинувся на ворога з криком:

— Що ти знаєш, босяцюго? Кажи — що?

Ухопив обіруч нахабу за петельки, зірвав його з канапи. І вже кричав нелюдським голосом:

— Шантажувати?! Га? Геть із моєї хати!

Маркел був дрібніший проти нього на зріст та й на силу, либонь, не дужчий, — тож, заскочений отак несподівано, борсався безпорадно в сильних зятевих руках. А як той

струснув ним так, що аж мало в повітря не підкинув, з кишені в Маркела випала фінка.

— Бач, із чим він прийшов! — вигукнув, в'дидаючи ножа ногою, Павло, сам безтямно трясся й Маркелом тіпав, як віхтем. — Зарізати хотів, розбишака

І в цю мить у голові йому (Павлові б то) промайнула несамоविта думка: „Задушити б паскуду!“ Та потім схаменився („буде гірше тоді!“) і поволик непроханого гостя до дверей, а там штовхнув двері ногою, відчинив і викинув зухвальця надвір, аж той стовбула з ганку став. А як зачинив двері, почув брудну лайку й нахвалку Маркелову:

— Начувайся ж тепер, петлюра нещасний!

Увійшовши до хати, Павло впав, задиханий, на канапу. Що ж тепер робити? Невже викаже? А втекти нікуди... на цілій шостій земного суходолу... Колись за старого кріпацтва, за царів, Микола Джеря міг утекти і врятуватись, а тепер, за „народної радянської влади“ не можна... нікуди... опріч хіба... смерть...

Смерть? Він здригнувся від страшної уяви... Справді, чи не заповідати собі смерті? Щоб усе обірвати разом!..

А потім прийшло повне розслаблення й байдужість до своєї долі, що буде, те й буде. Довго сидів без думок, без руху.

Якже туман у голові став розходитись, узяв обмірковувати спокійніше своє становище. Важке воно, але... не так легко їм і виказувати тепер..

А крім того, у нього ж була ще Любина...

Бувши начальником цеху, Перемітько мав тепер змогу бачити Любину частіше. Вона робила в головній конторі табелярні зведення і частенько забігала до його цехової контори перевіряти різні дані. Спочатку він уникав розмов з нею, бо ті розмови були ні до чого. Та пізніше, як його родинні справи зайшли в безвихідь, він дав волю своїм почуттям...

Він не міг не звернути уваги на те, що Любина вигарніла ще більше. У її рухах і манері говорити з'явилася більша статечність, а її глибокі карі очі світилися розумом. О, так, вона була б йому більше до пари, ніж... т а !

Звичайно Любина не затримувалась довго, як приходила до контори, та й розмовляла здебільшого з цеховим табельником. А то якось прийшла пізніше, наприкінці робітнього дня, як табельник уже пішов додому. Побачила, що Павло сам, — і збентежилась, аж оту статечність утратила. Спитала:

— А... він пішов уже? Я хотіла...

І таке вже, щоб і йти.

Павло підвів очі від своїх паперів і, вкмітивши її рух, похопився:

— Стривайте! Так, він пішов... Але... але ж я тут є. Чи ви, може, не хочете мене бачити?

В останньому запитанні було щось від його колишньої манери говорити з нею півжартом, півсерйозно, — „дурна звичка” (як він тепер подумав), що перешкодила йому колісь, як він востаннє був у Загребельних, сказати цій дівчині про свої почуття, Та зараз у тоні його мови зазвучала й якась нова нотка, що „перекреслювала” жартівливість.

Любина спалахнула на виду, зрадивши ту середову відповідь, що її словами не змогла висловити, що не дозволила їй на „півжарт” відповісти „півжартом” же.

— Га? — перепитав Павло з силуваною усмішкою на обличчі, — хотів зігнати з обличчя той смуток, що його поклали на нього заборсані родинні справи. Він відчував, що йому не так легко тепер з Любиною говорити: між ними ж таки стояла ще його хоч внутрішньо й відчужена, але формально законна жінка. Устав із-за столу, підійшов до Любини, що стояла, як кажуть, ні в сих, ні в тих, внутрішньо розп'ята між потребою таки піти (він же її покинув і одружився з іншою! він зневажив її!) і невтоле'нною жадоб'ю слухати солодку музику його голосу, отого оксамитного баска, бачити його мужне й гарне обличчя, хвилясто-кучеряву голову (хоч і з першими прослідками сивини на висках).

— Ми ж так давно з вами бачились! — подивився дівчині ввічі, пройнявши тим поглядом її наскрізь.

Любина відчула, що він, як гіпнозою, скоряв її тим глибоким, повним уже смутку поглядом, і вже розуміла, що несила їй відірватись від нього, що вона вже вся в його обляді і робитиме те, що він їй скаже. На мить вона заплющила очі, відчуваючи, що голова пішла обертом, що падає в безодню.

Але її язик вимовив:

— Учора й позавчора... майже щодня...

— Е, що то за бачення! А мені так часом хочеться поговорити з кимсь близьким... душею й поглядами близьким. Як ото, знаєте, хочеться сказати, що отут болить — він поклав руку на серце, — що отут неспокій, — показав на голову...

— А жінка?

— Ет!.. Я вам прямо скажу: помилку я зробив... фатальну помилку. У мене з нею немає нічогосінько спільного. З нею... і з усім тим чужим мені світом. От і сина маю, — що ж, утіха не велика, коли його виховують у ворожому для України дусі... Так, сталася помилка.

— Якої вже не можна виправити, — сказала сумним голосом Любина й підвела на нього свій засмучений погляд. На рясних її віях заблищали сльози.

Павло не зразу відгукнувся на це, та коли обізвався, — сказав:

— А може, й можна.

Узяв її за руку, тремтливу, гарячу, прихилив усю її безвільно-піддатливу постать до себе. Оглянувся на двері й мовив:

— Може б, ми той... зустрілися десь, логорили? От хоч би й завтра в міському саду... біля надгробка запорожця Глоби... Знаєте, де це?

Любина кивнула головою на знак того, що знає.

— Ну, от... О восьмій годині. Добре?

Він випустив її руку на догад, що їм треба розходитись.

— А як ваші старі? — спитався. — Мама, Микола Лавронович? Вітайте їх від мене... Чув, що Микола Лавронович занепав на здоров'ї...

Коли Любина пішла, Павло бачив ще її постать у вікно, і та постать теж уже про дещо невеселе говорила: якась пригнобленість у плечах, хаплива нерівність у ході. Чорний жмут коси прикривав тую пригнобленість і викликав у Павловім серці ніжний жаль до скривдженої дівчини, прикрий — до своєї власної долі. Вона ж могла бути давно вже його, тая пишна коса, вони могли бути щасливими... Ех! Є каття, та...

...У стишеному на вечір міському саду дерева стояли високими тінями, а кущі бузку, що ними густо заріс занедбаний куточок біля надгробка запорожцеві Глобі, були вже зовсім сонні. І було тихо. Тільки десь там, у темному верхів'ї, вряди-годи ворушилися якісь загадкові шелести: либонь, гави вмошувалися на сідалі.

Звуки міста доходили сюди приглушено — гудіння й дзенькання трамваїв, позивні поклики паротягів з віддаленого вокзалу. На Дніпрі просурмив низьким альтом пароплав: гу-гу... Недалеко десь там за акаціями й берестками Англійського скверу...

Перемітько сів на сірому кістяку садової лавки, під одним із бузкових кущів. Серце йому страшенно билось Як виявилось, це було не так легко відв'язатись від однієї жінки і поєднатися з іншою! Чи він задумав зраду? Не думав так. Було ясно, що в тій родині не буде вже йому спокою й життя, — отже, це тільки спроба саморятунку. А щоб це легше було зробити, треба спертися на іншу жінку, на ту, що її він — це тепер йому було ясно — завжди любив.

Обмірковував справу і наслухав, чи не чути ходи тієї, що мала сюди прийти. Але покищо не було поблизу аніякі-

сінького шереху. Тільки його серце гатило, як скажене, смі кало у висках. Притиснув виски долонями, заплющив очі. Чекав...

А як вона не прийде? Як не простить йому того, що він її кинув ради іншої? Та й чи вийде щось із цієї зустрічі?

Коли по якомусь часі розплющив очі, перед ним у сутінках парку стояла знайома постать — Любина.

Таки прийшла! Прийшла, але в усій її постаті, в виразі лица була нерішучість. Мовчала, немов вагалась або думала, чи варто було їй на це побачення виходити.

Павло підхопився на ноги, чи то зрадівши, чи то злякавшись, що вона прийшла. Ухопив її обіруч за руки, посадив на лавку.

— Мені страшно, любий! — прошепотіла йому в нахилене обличчя Любина. — Ми ж ще так недавно були обоє вільні... Чому ми тоді цього не зробили, Боже ти мій?!

— Не бійся! — заспокоював Павло, дарма що й у самого було неспокійно на серці. — Усе буде гаразд. Я розведуся...

— А дитина?

На це питання Павло якось не спромігся відповісти, трохи чи не збентежився навіть. Дитина — це була наче його супроти неї, Любини б то, провина, що не вона, така люба тепер йому й дорога, а інша, чужа й осоружна, стала матір'ю його сина.

Любина боляче сприйняла це його мовчання, але не запитала вдруге.

„Обминувши” це прикре питання, Павло зазірнув їй у вічі, покайноно шукаючи в тих засмучених очах прощення на свою „провину”. І Любина відповіла вимовним, повним відданості поглядом, а той погляд хоч і з болем, але „прощав” усе-все.

— Любиш? — спитався по якійсь хвилині Павло.

— Ти ще питаєш?!

Тоді він пригорнувся до своїх грудей, трепетнотілу, повну наболілої за ним туги, притулився щокою до її щоки. І руками переплелися. Сиділи якийсь час мовчки: мова була зайва, як через вінця лилася повня почуття.

— Чи тобі так добре? — обіззався нарешті потиху Павло.

Любина, замість відповіді, зідхнула: їй було добре, вле це все таки було... крадене щастя... в іншій вкрадене... Вона не сказала цього словами, тільки ближче притулилась до свого коханого, але Павло так зрозумів те її зідхання.

Над їхніми головами, в темній куделі береста заворухився якийсь сонний птах. Любина стенулась.

— Чого ти? То, мабуть, гава на ніч уможується, — за-

спокоїв її Павло. Але й сам відхилив голову від її запашної коси, прислухався й роззирнувся навколо. Не вірилось, щоб ніхто не позаздрив на їхнє щастя — не підглядав, не підслухував.

Поміж стовбурами дерев і кущами бузку видно було, як у саду засвітилися ліхтарі, але о'брідно, де-не-де. Біля них близько ліхтаря не було, але одна біла смуга світла лягла вздовж тієї стежки, що вела до їхньої лавки, досягнувши майже до їхніх ніг. Десь на головній магістралі парку ходили люди, чулися віддалені голоси. Але до них ніхто не зближався. І це їх знов заспокоїло. Ще раз розглянувшись навколо, уже в тому півсвітлі, Павло наблизив свої очі до спаленого обличчя коханої й притиснувся обережно губами до її губів. І Любина відповіла на це усім своїм еством — нестямно потяглася до любого...

Це був перший їхній поцілунок! „Грішний”, украдений в іншої поцілунок!

— Ой, не треба так! — простогнала Любина. — Ой, до чого це доведе?!

Відірвалася від жаданого, болючого, страшного. До чого це доведе? Вні же жонатий... не вільний... У нього є жінка... І та жінка може прибігти сюди і вчепитися їй у коси... Очі видере... І матиме право так учинити.

— Усе буде добре! — шепотів Павло й притягав гаряче тіло дівчини до себе знов, шукав устами її уст. — Ми ж любимо о'дне о'дного — це головне! Розумієш — лю-убимо!

Злилися знову в нестямному поцілункові, що затамував обом подих, спинив биття сердець. Забули все на світі — хай він, той світ, западається!

А коли виходили з парку — як уже була ніч, як місто вже зовсім стихило, блимаючи сонними ліхтарями вулиць — на брамі Павло побачив... Маркела Мітяєва, що йшов „під ручку” з своєю Фроською. Він побачив Маркела, а Маркел його — нахмурих свою чортячу пику. Фатальна зустріч? Єт, чортяка з ним! Однаково повороту до них уже немає!

На щастя, Любина Маркела не знала, а Павло не сказав їй, хто то.

Як Перемітько наступного дня повертався з роботи, з дверей його дому вискочив Маркел. Сталось майже так, як тоді, коли він уперше до Мітяєвих заходив. Різниця тільки та що тоді він, Перемітько, виходив, а Маркел заходив, а хип в ензівоге чсоп оігд фенел ! 'шол и энг иняшавн фенел зустрічах. Скинулись поглядами — і в тих поглядах свінула обопільна непримиренна ненависть. А з огляду на вчорашнє шибнув Перемітькові в голову ще й здогад:

— Уже повідомив? Е, кат його бери!

Увійшовши до передпокою, Павло повисив на вішак кашкета й хотів чимшвидше — як це він тепер, під час сварки, звичайно робив — проскочити до свого кабінету, єдиної тепер у цьому домі його „житлоплощі“.

Але в світлиці його перестріла Раїса. Вигляд у неї був страшний: „дерев'яне“, схудле, з запалими щоками обличчя, синці під очима, розпатлане, як невичесане повісмо прядива, волосся. І отой незмінний пом'ятий червоний халатик.

— „Наче в неї ні в віщо передягтися!“ — чомусь подумав у першу мить про це тепер аж ніяк не сутнє Павло. — „Як п'яна дівка, що десь на вулиці спала“... Відчув уже виразно ненависть до неї — що зав'язала йому світ, що мала якесь право на нього, як на власність, що ось уже кілька тижнів тримає його в страшній нервовій напрузі, мучить, як катюга...

А тим часом Раїса стала навмисно так, щоб перегордити йому дорогу до кабінету. І обізвалась удавано-спокійно... з таким спокоєм, що від нього нерви натягаються, як дротки. і... рвуться.

— Ваша поведінка, — підкреслила „ваша“, вимовила одним духом задалегідь підготовлену фразу, — виключає можливість жити нам укупі...

— Яка поведінка? — вихопилось у Павла, хоч він і розумів уже, про що мова.

— Ви зустрічаєтесь з полюбовницею...

— Братік виказав? Ну, що ж? Я не буду з цим ховатись. Але... Він хотів сказати: „Але на це ти сама мене штовхнула... а також твоя мати. Ви створили в родині таку атмосферу, що я не міг витримати. Ви зневажили мою національну й людську гідність. Ви відібрали в мене сина“... Хотів був сказати, але не встиг: Раїса, почувши його перші слова, скрикнула не своїм голосом і впала на канапу непритомна.

Павло сторопів, розгубився, злякався: він же побачив маску мертвої — не обличчя, і вона, здавалось, уже не дише. А що як умерла? У неї ж тих сил було, як у комашки! І скажуть — убив!..

Кинувся підводити порожню кишечку дрібною тільця, струснув ним. Потім подумав: „Треба б води... Але ж вода в кухні, де теща! Як туди бігти?“

Та теща, почувши доччин крик, умить „вродилася“ в світлиці. Галаснула:

— Убід, мерзавец! Убід маю доченьку...

І взяла відривати, енергійно вимахуючи ліктями, Павлові руки від доччиного тіла. І так воловодилась: він не віддасть, теща не відірве. Нарешті Павло поступився, але заразом у ньому закипіла така ненависть, що він замахнув

ся, зціпивши зуби, щоб... покласти огидну бабу трупом. Убити, а тоді хай буде, що буде. Однаково життя немає... Та потім якось раптом зів'яв — і мовчки, помалу пішов до кабінету. І вже звідти чув, як теща телефонувала до лікаря, як приїжджав лікар. А пізніше, уже надвечір, як Раїсу поклали в ліжку і лікар поїхав, він заходився „збиратись у дорогу”. Пішов у льох, узяв дві валізи й почав укладати в них „речі найпершої потреби” — білля тощо. А як дещо з його одягу було в спальні, в шифоньєрці, то він не міг не зайти туди, а там побачив свою, справді, либонь, напівживу, з зав'язаною головою колишню жінку. О так, колишню! Бож, уже було ясно, що йому в цьому домі залишатись не можна!

Та коли теща вздріла це його „збирання в дорогу”, то зчинила такий крик, що він відмовився забрати хоч би найпотрібніше. Вона кричала, що він не сміє їх грабувати... що меблі їхні... що вона покличе міліцію...

Вилетів із спальні, як ошпарений, зафіксувавши в пам'яті зморщений у плачі видочок свого сина, що лежав заведбаний під таку руч у своїй колисці, в тій новенькій з банкетними бантиками, що її він свого часу сам купив і приніс власноручно ще перед його народженням. Згадав: йому було трохи соромно нести, але це незвичне тоді почуття й приємно його хвилювало. Тепер серце батькове стиснулося з жалю. На мить з'явилася була навіть думка, чи не помиритися ще раз із ними... ради сина. Але розбурхана тещина лють виключала будь-яку можливість щодо цього, і він, позапахавши сяк-так у валізи, що встиг захопити, вискочив з ними з хати. Навздогін йому полетіла якась тещина лайка...

Обмірковуючи пізніше, уже в непривітній готельній кімнатці, те, що сталося, він думав: „Немає, мабуть, на світі сильнішого почуття над любов'ю між подружжям. Навіть матерню любов вона перемігала. Бо подружня любов — це передумова до появи на світ нової істоти, без неї ніяка сила не примусила б жінок „у муках родити чада”, як сказано в так званому святому письмі. А материнство — це тільки підтримка вже готової істоти, що в крайньому разі може вижити й без матері, коли дитину може вигодувати навіть вовчиця, як це начебто сталося колись із Ромулом і Ремом. І не що як! та ж таки подружня любов примушує кидати матір, ба й умирати з кохання...

„Але моя, — подумав з гіркістю, — не матір вигнала, а мене... Та це, мабуть, виняток, а взагалі це найсильніше почуття. Але ж і більших ворогів, як посварені чоловік та жінка, не буває! О, це страшна ненависть! Отже, подружжя — це широка чуттєва амплітуда між діаметрально-протилежними кінцями...

...Посірів новий будиночок у селищі ім. Леніна після розпаду молодого подружжя, а всередині в ньому запанувала порожнеча. Менше стало руху, замовкли людські голоси. Навіть стара Мітяєва втратила свою постійну бадьорість та рухливість. Гілки дитина зрідка попискувала слабкеньким голоском, немов їй було, як кажуть, три чисниці до смерти. Але й нею, здавалось, не так уже тепер цікавились. Була хата, як вулик без матки.

Зосереджена в своєму стражданні Раїса не зразу почула дзвінок, як до неї прийшли брати — Сисой і Маркел. Не почула, а матері не було в хаті: пішла щось там купити. Одягнена в брудненький уже червоний халатик, Раїса аж точилась, як після хвороби, а на обличчі — смертельна блідість, отой „дерев'яний” вираз.

Важкий настрій, що панував у хаті, очевидячки, передався й братам. Увійшовши, вони не здобулися щось сказати — хоч би на добридень дати.

Маркел, ускочивши в хату, сів на першого, що трапився, стільця, а Сисой став серед світлиці і обкинув її поглядом, наче вперше оглядав. Нарешті обізвався:

— Ти сама? А мама ж де?

У цю мить із спальні почувся дитячий плач, ніби нагадував, що в хаті вона не зовсім сама, що є ще одна жива істота. Усі нервово скинулись. Раїса нешвидко туди пішла — і плач увірвався. Брати презирнулись. Знову запанувала тиша. Сисой не сів. Шкандибнув раз, хитнувся своїм важким тілом удруге — підійшов до вікна, розсунув механічно гардини, щоб подивитися на вулицю. Але нічого там цікавого не побачив: тільки гострий ненаїжджений брук, порослий подекуди спорішем; на бруку паслися кури. Закурив, заснувавши павоттю диму своє брезкле обличчя.

По якомусь часі повернулася Раїса. Сіла скраєчку на стілець, але, бачилось, готова була знов піти, як тільки почує писк її дитини.

Тепер і Сисой сів і взяв вистукувати своїми опецькуватими пальцями по столі.

— Що він, не приходив? — обережно спитався, не назвавши на ймення того, про кого була мова.

Раїса голосно заплакала, рясні, мабуть, перед тим стримвані сльози залили їй обличчя, і це була найвимоўніша відповідь на запитання — що ні, не приходив.

Маркел підскачів із свого стільця і забігав по хаті.

— Як він прийде, коли знюхався з іншою, чортів петлюра! — сказав. — Я це передбачав з самого початку... Якби була мене послухала... Ворог залишається завжди ворогом.

Сисой махнув зневажливо рукою: що, мовляв, згаду-

вати про те, що минулось. Це ніби підстьобнуло Маркела (хоч він, жонатий тепер чоловік, і став поважніший). Він крутнув головою, як кінь у Спасівку, відганяючись від мух, і казав далі:

— А що, хіба не правда? Або якби ти мене був послухав та видав його ДПУ — там би його провчили... Ну, тепер, я думаю, ти вже мені не заборониш...

Сисой кинув скоса на брата перестережливий погляд, і в тому погляді, у маленьких масних скалках очей, блиснула справжня лють.

— А чи ти подумав, дурню, про мене? — сказав глухим голосом. — Про мене й про себе? Бож і ти тепер до цієї справи причетний! Чи ти думаєш, що нас поглядять по голівці за покривання ворога? Ми ж не тільки не виказали на нього, а ще й у партію протягли, я підвищив його на посаді.

— Юрінда! Нічого нам не буде!

— Буде! Я з партії аж захурчу, а слідком за мною полетиш і ти... Скажуть: „Поки був зятем, покривали, а тепер виявляють „більшовицьку пильність”! Отож, — поклав він широку долоню на стіл, наче роздивлявся їй, — ані писни мені! Треба мати в голові хоч трохи смальцю... Досить того, що ти вже пробував із ним „говорити”. І мама дурницю зробила, що ключі дала...

Брати замовкли: становище, справді, було безпорадне. Якийсь час усі трое мовчали, а потім Сисой запитав сестру, що вона думає робити.

Раїса знов ударилася в сльози. Скрикнула:

— Ах, дайте мені спокій! Я нічого не знаю...

І, покинувши братів, побігла в спальню. Брати знов переглянулись між собою. Обом було ясно, що питання було не зовсім доречно: вона ж чекала від них поради, а не дурних запитань. Але що вони могли їй порадити?

Так вони й пішли, нічого не врадивши.

Коли Раїса залишилась сама, пригнобленість і плаксива безпорадність вивітрилася з її голови, як дим, а натомість виникла гостра свідомість потреби самооборони й помсти. Наче важку хмару перекреслила блискавка. Він же, той її гарний і дорогий для неї чоловік, її власність (як вона раніш думала) не просто покинув її, а пішов до іншої! І пішов назавжди, ніколи більш до неї не повернеться... Однаково, як умер для неї! Уявила свою суперницю (як запам'ятала її ще з порогів) вродлива, смагляве обличчя, чорні, як шовкові, брови... і пишна жіноча постать... Уявила: він, її чоловік, прихиляє свою гарну, кучеряву голову до її розкішної коси, третью щокую об її щокую; а потім наближається скульптурно вирізьбленими, з чорним трикутничком вусів губами до її піврозтулених уст — і ці

лує, впивається устами в уста! Цілує, як її цілував!.. І ще в них спільне: Україна. Та ненависна Україна, що розлучила їх!.. Зойк-стогін вихопився їй із грудей. Заскрипіла зубами. О, ні! Цього вона йому не подарує! Ні! Якщо не їй, так і іншій, отій гадюці, він не належатиме! Хай краще, справді, умре! Якщо перше в неї був замір утопитись самій і дитину втопити, щоб, мовляв, йому було гірше, то тепер вона вирішила зробити інакше (вони обоє тільки зрадили б тому її першому вчинкові!), — зробить так, що й та її розлучниця його не матиме... Ні, ні, ні... вони не будуть цілуватися!

Страшний задум заволодів нею до безтями. Вона відчула прилив енергії, кинулась одягатись, накинула на себе спідничку, жакетик, хустку. На мить подумала була про дитину — як її лишити саму в хаті, та в цю мить прийшла стара Мітєєва. Глянула на дочку здивовано:

— Куди ти?

Раїса нічого не сказала — вискочила з хати...

Кондукторка трамваю, що йшов із Чечелівки, звернула увагу на молоду пасажирку, худеньку й бліду, з нездоровим блиском у синіх очах, що поводитася, як непритомна. Розтріпана якась, неохайно одягнена. Ускочила й сіла, а як кондукторка підійшла до неї, щоб та взяла квитка, здивовано запитала:

— А хіба я ще не платила? Вибачте!

А як устала на Садовій, спотикнулась об край хідника і впала, мабуть, долоні пообдиравши. Кондукторка навіть у задне вікно трамваю виглянула, щоб побачити, що та жінка робитиме далі, але трамвай рушив і швидко віддалився від „нешасної”.

...Біля ДПУ молодичку спинив синьокашкетний вартовий, як вона розігналася була прямо в двері. Не зразу змогла пояснити, куди їй і чого, власне, треба. Йому, північанинові, не зовсім було ясно, що означало слово „петлюра”, що про нього ця півпритомна молодиця хотіла ко мусь сказати. Зателефонував нагору, позираючи з підозрою на чудну жінку.

А жінка стояла й шепотіла:

— Як не мені, так і не їй!

— Зброї не маєш? — спитався вартовий і мацнув за груди, щоб потрусити, але потім від цієї думки відмовився: жінка була не така вже привабна...

Сказав, щоб ішла на третій поверх, кімната число 13. І вона пішла сходами нагору, вже досить мляво, ніби раптом завагавшись. Ніби виносила тими сходами нагору якусь вагу. Навіть спинилась була, заплющила очі і так деякий час майже безтямно стояла.

Та відступати було пізно. Пішла далі.

— Він же мене зрадив, — сказала майже вголос, опинившись у вузькому коридорі, засланому м'яким килимом, — не пожалів... чого ж мені його жаліти?

Ще вона не знайшла числа 13, як назустріч їй відчинились двері, і звідти виглянув стрункий юнак у синьому галіфе, в сорочці („гімнастерці“) захисного кольору, підперезаний ремінним поясом, з кобурою на нім, — юнак — як високоногий молодий півник, що спинається кукурікнути.

— Заходьте!

З усього було знати, що він спеціально чекав на неї, зацікавившись тим, що вона мала сказати. Не міг не звернути уваги на її розтріпаний вигляд, уже тепер не блискучий, а затуманений безтямно погляд, що свідчив про якусь нерішучість. Йому навіть показалося, що вона поточилася, опинившись у його кабінеті, порожній кімнатці, з канцелярським столом і з двома чи трьома стільцями. Тож підхопив її мерщій і, підставивши стілець, посадив. Також сам сів з протилежного боку стола.

— Чим можу служити? — запитав, пронизуючи молодицю „фаховим“ поглядом своїх чорних очей. — Ви щось хотіли сказати?

— „А може б, не треба?“ — подумала мляво, а вголос сказала:

— Мій чоловік... мій колишній чоловік — петлюрівець. Був отаманом банди...

Очі слідчого заблищали хижим вогнем людолова: в його пастку попалась дорогоцінна здобич.

— Хто він, той... ваш чоловік? — спитався. — Як на прізвище?

— Інженер... начальник цеху в заводі ім. Петровського Перемітько... Павло Перемітько...

— Звідки ви знаєте його минуле?

— Він мені сам казав...

На мить їй стало ясно, що саме так треба казати, щоб урятувати братів, не втягти їх у цю справу: інстинкт крові озвався.

— Умгу... Це цінна для нас інформація. Дякую!

— Я подробиць не знаю, але був...

Очі слідчого засвітилися злорадним блиском, як він сказав:

— Ну, подробиці він нам сам розкаже...

— То я можу йти?

Так, можете йти. Як буде треба, ми вас покличемо. Ваша адреса?

Раїса сказала. Слідчий записав, написав їй перепустку, ще раз подякував і вивів її в коридор, а там галлянтно вклонився, подав руку й відпустив.

— „А може б, він ще повернувся до мене? Боже, що я зробила?!”

Відчула, що голова їй завернулася, увічу махнуло чорним запиалом, вона встигла ще побачити, що слідчий сховався до свого кабінету, а годі схилилась до стіни і зсунулась на килимок, зомліла. Світ з усіма своїми болями й турботами кудись зник для неї...

...Очутилась на свіжому повітрі, на вулиці, куди її вивели якись військові в формі ДПУ (але не той юнак, що розмовляв з нею). Коли її поставили на ноги, вона помалу подибала геть, ще не розуміючи, куди йде...

Перемітько йшов до сталеварного цеху, а назустріч — Любина. Побачила своє кохання, свою муку нестерпну — і затремтіла вся. А з очей так і покотилися рясні-рясні сльози. Узяв її за руку — вона притулилась трепетно до нього...

Це було під кавперами (повітронagrівниками) доменного цеху, під цигарами-гігантами, під звивами газових рукавів-рур, де люди рідко показувались.

... Пригорнулася і дивилась на свого любого знизу вгору, як на бога, з болем бачила на дорогому обличчі позначки пережитого. Особливо ота, така знайома зморшка над переніссям, що зламувала краєчки його гарних, немов жіночих брів. Та й виски вже були виразно білими іскрами підпалені. Але був він ще в привабному розквіті сил, стрункий у своїм синім інженерським „спецодязі”. І басок звучав так чарівно. Тільки був чомусь не поголений: чорні пеньки вкривали його округлі щоки й підборіддя з ямочкою. В пориві кохання й ніжності Любина провела долонею по тій його колючій щетині.

— Бач, і не поголився як слід, — сказала.

Стримала сльози, щоб можна було говорити. Витирала білою хусточкою мокрі вінички своїх густих чорних вій, кліпала ними, струшуючи з них ще й так блискучі крапельки.

— Боже, ну чому ми такі нещасні?

— А може, ще будемо й щасливі, — потішив її Павло.

Любина покрутила заперечливо головою: мовляв, „ой ні, не будемо”. А сама й далі тулилася до нього, наче хотіла хоч трохи вхопити того малоїмовірного щастя, оглядалась, чи ніхто не бачить, — і горнулася.

— Вони ж тепер тебе з'їдять, оті Мітяєви, оті кацапи, — казала далі. — Попався ти в тенета тих чужих людей...

— Не з'їдять. Я переводжуся до Маріюполя, бо мені тут, справді... ну, незручно чи що працювати під начальством її брата(її, Раїсиного, що була вже чужа й далека для

нього)... А тоді розведусь — і ми поберемось...

— Ти забуваєш про дитину, — знов нагадала Любина. Павло скинувся нервово:

— „Чого вона щоразу про дитину?”

А вголос промовив:

— Ну, що ж? Люди розводяться й з дітьми... і не з одним навіть...

Любина нічого на це не сказала, тільки її повіки знов трохи чи не на плач затремтіли.

— Ну, годі, заспокійся! — мовив Павло, боячись, щоб вона знов не почала плакати.

Поблизу пройшов незнайомий робітник, глянув на них здивовано.

— Заспокійся! Тут, бач, люди... Побачимось завтра в саду, на тому самому місці... Добре?

До них зближався цілий гурт робітників доменного цеху, з ширококрисих брилях, у спецівках. Павло потиснув мерщій Любині руку й швидко пішов у напрямі до свого цеху. Величезна озія' цеху — з ґратчасто-скляним дахом угорі — прийняла його в своє черево, як кит біблійного пророка Йону, — приглушила дзенькотом зводів, гарячим подихом мартенів, що висвічували відьомськими очима віконець, осліпила протуберанцем вилivanoї з чергового конвертора розтоплено-вогненної маси сталі. Під стелею пересувалися таємничими рухами зводи, переносячи важезні виливанці чавуну.

Коли Перемітько зійшов на місточок-платформу біля мартенів, через голову йому пройшла тінь, засюрчали коліщата зводу. Він підвів голову: згори махнув йому кепкою зводовий, блиснув білими зубами на закуреному обличчі і щось гукнув. Перемітько не розчув, що він сказав, либонь, тільки привітався, тож і сам відповів йому невиразним помахом руки. Зосереджений у самім собі, у тривожних думках, що нуртували в ньому, він взагалі мало що чув і бачив навколо себе... Стояв напівпритомний, взявшись рукою за поруччя...

— „Справді, ще й дитина! — продовжив те прикре, що його викликала Любина своїм нагадуванням. — Як бути з нею?”

Зрозумів, що викинути цього „факту” з свого життя не зможе. Одно — що аліменти муситиме платити (і хто-зна, як ще подивиться на це Любина, а також її мати), а друге — він таки почував себе батьком, не міг зректися своєї „крови”.

Йому звелось на очі крихітне тільце його сина, що вже сидів і, здавалося, розумів, як він, бавлячися з ним, клацав перед ним пучками: так „розумно” зорив оченятами. Та ще

й схожий — усі казали — на нього, на батька, тільки очі материні. Раптова тепла хвиля ніжності до рідної істотки прокотилася по всьому тілі, — ніжності й жалю до тієї... сирітки. Воно ж буде сиріткою, як він одружиться з іншою! Ні, він рішуче не може цієї дитини зректися!..

Це був ще один, але вже майже нерозв'язний вузол...

— „А може б, ти повернувся до своєї жінки? — шепнув йому якийсь голос, може, голос власного сумління. — Ради сина? Бо чим воно винне, тее малятко? А сварки ж у кожній родині бувають... І все стало б на попереднє місце... І їхати нікуди не треба було б, і ти не був би такий бездомок, як тепер. Та й із Сисоєм у тебе були, справді, братерські відносини... А з часом усе це перемежениться...”

— „А теща? — обізвався другий голос. — Вона, та гадюка, теж залишиться на своєму місці?”

Теща стояла, як непохитна скеля серед розбурханих хвиль, із стихійною неминучістю стояла, і її ніяка сила не могла з його родини вилучити... Та й з Любиною знов зайшов дуже далеко... Це означало б, що він зрадив її вдруге. А вона ж так його любить... ще може смерть собі заподіяти... Плакала ж як! І це теж уже був новозав'язний вузол.

Усякі тенета заборсувались навколо нього дедалі дужче і в н не добирав способу, як їх розплутувати.

З поблизького мартену почали випускати сталь — сонцяйне течиво полилося дугою в ківш, швидко наповнюючи його й творячи вогненне плесо. Плесо ніби потягло півпритомного Перемітька до себе, він навіть зробив кілька ступнів у тому напрямі. Його обдало великою гарячцю, обсіпало віхолою іскор.

— „Отак би кинутися сторч головою в те плесо — і ніяких тобі думок, ніяких проблем більше...”

Майже фізичним зусиллям відігнав цю думку — обернувся на якийсь рух позад себе. До нього підбіг м'яким котячим стрибком (вибіг знизу, хапаючись за бильця сходів руками) один робітник, мануїлівець, що горнувся до нього, як до свого, як до українця.

— Павле Петровичу! — шепнув захеканий. — „Гепешники” вас шукають... Я почув випадково, як за вас питали... Он де!..

І відскочив — сховався за мартен. Перемітько перевів погляд у напрямку, куди кивнув головою робітник: на місток сходило троє військових, при зброї, в уніформах ДПУ.

— „За мене питали? — подумав збайдужіло. — Невже Сисой виказав? Чи отой чортула' Маркел?”

Згадав також, що незадовго перед цим повз нього пробігав Саркісов, „завспецвідділу”.

А потім махнуло крилом усе його життя: він поганяє

коні в плузі, а батько плужить... а над ними осінні хмари, вітер і гави... мати готує йому все — чисті сорочки, харчі, виряджаючи до міста вчитись... „над Києвом і голуби, і сонце, а в нього на грудях жовто-блакитна стрічка... на грудях стрічка, а на плечах рушниця... і нарешті його власний син-малятко дрібними ніжками й ручками шамотає, так „розумно” зорить на нього блакитними оченятками... Скаже: „Татку! А може, „папа”?!“

І найближча дійсність... Скосив Перемітько очима на плесо вогненної маси: розтоплений, як масло, метал мінився гарячими переливами, устоюючись (бо вже з печі випустили) — тяг до себе непереможно, невідбивно.

Передній „гепеушник” вихопивсь на майданчик і, вимахнувши револьвером, гукнув:

— Руки вгору!

Перемітько підкинув руки, а тоді схитнувся скісно, ніби стрибав з берега в воду боком, і, як ізмигнути оком, знявся в повітря на крилах свого життя — та й кинув себе в тее плесо.

У плесі бахнуло, але навіть димок не пішов, як туди чупьбукнуло людське тіло.

„Гепеушник” вистрілив у тому ж напрямі, а потім роззирнувся навколо, немов перевіряючи, чи, дійсно, то була перед ним жива людина, чи то, може, йому тільки так було видалось. Отетеріло лупав очима.

А цех гуркотів, шипів, дзенькав, скреготав металом — ішов далі, не спинявся.

К і н е ц ь

2150